МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
імені В. Г. КОРОЛЕНКА

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 8

Харків 2016

ББК 78.34(4УКР)
УДК 027.021(477)
З-41

Збірник заснований в 1996 р.

Затверджено до друку вченою радою
Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка
(протокол № 6 від 26.12.1016)

З-41 **Збірник** наукових праць. Вип. 8 / М-во культури України ; Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. – Харків, 2016. – 204 с.

Матеріали збірника висвітлюють результати історико-бібліотекознавчих досліджень, що здійснюються працівниками ХДНБ ім. В. Г. Короленка.

ББК 78.34(4УКР)
УДК 027.021(477)

ПЕРЕДМОВА

Восьмий випуск збірника наукових праць Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка (ХДНБ) містить напрацювання, виконані фахівцями книгозбірні за результатами науково-дослідної та науково-методичної роботи.

Діяльності ХДНБ в історичному аспекті присвячено статті, в яких розглянуто історичний образ Харківської губернської публічної бібліотеки; біографію українського і російського філолога А. П. Кадлубовського і його діяльність як члена Правління та товариша голови Правління Харківської громадської бібліотеки (ХГБ) на початку ХХ ст.; постать російського і українського історика В. І.Савви, зокрема його роботу в ХГБ; схарактеризовано становлення депозитарної системи бібліотечних фондів у Харківському регіоні в 1970 – 1990-х роках; десятирічний період діяльності Центру інформаційної підтримки винахідництва ХДНБ; історія відділу наукової систематизації, предметизації та організації систематичних каталогів описана з використанням архівних документів, спогадів учасників подій, про які йдеться.

Інший блок праць – це дослідження з окремих теоретичних та практичних питань у повсякденній діяльності бібліотеки, а саме: робота з автографічними документами – різновидом рукописних пам’яток (окремі документи, написи на примірниках друків, інші пам’ятки); підсумки, проблеми, перспективи формування фонду ХДНБ у роки незалежності, стан організаційно-технологічної документації для зберігання документних ресурсів, досвід роботи віртуальної довідкової служби; роль фондів нормативно-технічної документації зі стандартизації в забезпеченні інформаційних потреб фахівців Харкова.

Пристатейні списки у збірнику відредаговано згідно з ДСТУ 8302:2015 Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання.

Видання адресоване бібліотекарям, викладачам і студентам вузів документально-комунікаційного профілю.

С. К. Бондаренко

В ПОИСКАХ ИСТОРИЧЕСКОГО ОБРАЗА ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНСКОЙ ПУБЛИЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ

Анотація. *Проаналізовано історіографію історії Харківської публічної бібліотеки (ХПБ), концепцію розвитку уявлень про ХПБ в історіографії про цю книгозбірню з урахуванням особливостей історіографії публічних бібліотек в цілому.*
Ключові слова: *Харківська публічна бібліотека, історіографія, методологія, історія, архівні документи.*

Аннотация. *Проанализирована историография Харьковской публичной библиотеки (ХПБ), концепция развития представлений о ХПБ в историографии о ней с учетом особенностей историографии публичных библиотек в целом.*
Ключевые слова*: Харьковская публичная библиотека, историография, методология, история, архивные документы.*

Annotation. *Analyzes the historiography of the Kharkiv Public Library (HPL), representations of the concept of HPL in the historiography of it, taking into account characteristics of the historiography of the public library as a whole.*
Keywords: *Kharkiv Public Library, historiography, methodology, history, archival documents.*

Изучение исторических образов является предметом историографии как специальной исторической дисциплины, тесно связанной с филологией. Исторические образы не заключают в себе истин, но служат одним из способов толкования исторической действительности. В этом смысле историография является первым этапом исследовательского процесса в «археологии знания», который позволяет изучить традицию восприятия предмета исследования. Однако историография может не иметь прямого отношения к исторической реальности. Поэтому подлинная история Харьковской публичной библиотеки (*ХПБ – С. Б.*) возможна только как история, основанная на документах. В этом смысле историографии может отводиться лишь роль пояснения, вспомоществования исследованию на его подготовительных этапах, что, однако, не умаляет ее значения в работе исследователя.

Впрочем, нет никаких оснований считать изучение историографии истории библиотек лишенным актуальности в наши дни. **Актуальность**

таких исследований вызвана к жизни потребностью осмысления роли библиотек в обществе. В условиях современности, когда традиционная схема понимания роли библиотек как важнейшего звена в цепи общественных преобразований переживает кризис, как никогда востребованы исследования кризисных явлений, случавшихся в истории библиотек и ранее. Только историографическое исследование позволяет выяснить, так ли близки к истине ламентации о кризисе, как это желают показать сторонники и противники библиотек, и почему они стремятся приложить это именно к публичным библиотекам. Лишь изучение историографии позволяет в полной мере осмыслить те бедствия, которые приносит библиотекам (а затем и обществу) решение властей о нецелесообразности библиотек, допущение с их стороны возможности попустительствовать пренебрежению библиотеками.

Один из известных историографов, М. Барг, развивая учения И. Тэна и Б. Кроче, указывал, что важнейшим фактором развития историографии являются черты исторической эпохи, которой она принадлежит [2]. Совокупность условий эпохи, создающих непреложные особенности историографического сюжета, М. Фуко называл эпистемой. Т. Кун подчеркивал, что устойчивые особенности сложившейся историографической традиции представляют собой модель познания, то есть парадигму [17; 30]. Следовательно, говоря об историографии истории ХПБ, мы должны опираться на представление о том, что **знания об этой библиотеке, дошедшие до настоящего времени, складывались определенным, исторически обусловленным образом**, **внутри характерных эпистем и парадигм исторического и библиотековедческого мышления**. Этот образ отличался от современного так, как это предписывалось всей системой знаний и общественных отношений времени, в котором происходило накопление историографического знания. Именно в отношении эпохи к определенному периоду прошлого кроется **различие между историческим и историографическим образами**. Между тем иногда происходит наложение этих образов друг на друга.

Это позволяет заявить о том, что **предметом** нашего исследования является сложившийся в историографии *историографический образ* ХПБ, который воспринимается исследователями и современниками в сущности как ее *исторический образ*. **Объектом** исследования является историография о ХПБ, ее возникновение и особенности развития, понимаемая в контексте исторических условий, в которых она бытовала.

Все это означает, что перед нами стоит **цель** не только проанализировать историографию истории ХПБ (тем самым, в сущности, впервые сконструировав ее как предмет исследования), но и изложить концепцию развития представлений о ХПБ в историографии о ней с учетом особенностей историографии истории публичных библиотек в целом. Эти особенности времени и порожденного им историописания откладывали на представлении о ХПБ особый отпечаток. Ставится задача **различить историографический и исторический образы** ХПБ, что должно привести к отысканию ее исторического образа. Мы также будем стремиться представить историографию ХПБ как историю сюжета о «пропавшей библиотеке».

Следовательно, стоит **задача** рассказать об истории и обстоятельствах бытования этого сюжета, о его передаче (трансмиссии) и интерпретациях. Кроме того, будет иметь особое значение историческая психология восприятия библиотеки ее историографами. Именно таким образом избранная парадигма исследования предписывает рассматривать классический вопрос о роли личности в истории. Кстати, в подобном ключе задача историографии истории библиотек ставилась К. Деруновым. Также немаловажным является вопрос о причинах роста исторического знания о ХПБ.

В связи с этим будет рассматриваться изучение влияния фигур историографов и их аудитории на историографический процесс, а также влияния элементов исторического сюжета друг на друга. Немаловажно заметить, что в историографии последовательность событий не имеет решающего значения, но в большей степени важны особенности изложения мнений о них. Историографические образы, будучи продуктом мысли, идеями, открыты для новых интерпретаций. Поэтому варианты истории ХПБ всегда находятся как бы в одном «котле», насыщая или объединяя друг друга посредством письменной передачи фактов и интерпретаций силами историографов, пишущих о данном предмете. **Каждое историографическое известие о ХПБ является в какой-то мере лептой искажения, вносимой в историческое повествование, на которую обречен всякий историограф**. Таким образом, завещанное Ф. Бэконом правило учитывать в научной работе «идолы» (рода, театра, площади и толпы), искажающие исследовательское восприятие, мы вполне склонны применять и к этой работе [6].

Проблема принципов исследования ведет к проблеме доверия к **источникам** и особенностям их интерпретации. В работе используются

преимущественно историографические источники, объединенные по тематическому признаку – их отношению к истории ХПБ. В видовом отношении они представляют собой опубликованные нарративные формы различных лет. Типологически они относятся к публицистике (журнальные и газетные публикации), научным изданиям (в том числе и монографиям по библиографии и библиотековедению), нормативным актам (законы о библиотеках), делопроизводственной документации (опубликованные отчеты библиотек).

Хронологические рамки работы охватывают период от появления первых публикаций и писем, связанных с ХПБ (начало 1830-х годов) до современности. Таким образом, внимание будет привлечено к периоду большой историографической длительности, который наполнен самыми разнородными печатными историческими свидетельствами. Анализ этих свидетельств требует отыскания и применения подходов различных гуманитарных дисциплин. В то время, как **периодизация** историографических свидетельств о ХПБ является одной из форм систематизации как метода и одной из целей исследования, проблема периодизации истории публичных библиотек в целом носит вспомогательный характер. Представим эту периодизацию в следующем виде. Публичные библиотеки «первой волны» (1830 – 1840 годы). Публичные библиотеки «второй волны» (1850 – 1870 годы). Публичные библиотеки «третьей волны» (1880 – 1900 годы). Эта вспомогательная периодизация открывает возможность рассуждать о типических чертах библиотек, не ставя их в прямую зависимость от историографических периодов, с которыми связана та или иная особенность интерпретации фактов о публичных библиотеках.

В связи с этим необходимо сделать несколько замечаний **о методологии и методах исследования**. Очевидно, что историография представляет собой прозу. Поэтому нет никаких оснований испытывать предубежденность в отношении невозможности применения к ее анализу литературоведческих приемов. Среди них мы могли бы опереться на размышления А. Веселовского, В. Проппа и Х. Борхеса о сюжете [5; 22]. Такой инструментарий представляется весьма продуктивным способом научного познания в отношении исследования историографии, несмотря на могущие последовать за этим обвинения в формализме. Поскольку историография занимается изучением хотя и научных, но все же повествовательных текстов об истории, вполне допустимо говорить о возможности применения литературоведческих приемов, что уже было

признано делом успешным, и выполнено в работах Х. Уайта, получивших мировое признание [29]. Кроме того, мы склонны обращаться также к семиотике, рассматривая смену этапов историографии как смену семиотических (знаковых) систем, предписывающих изменение стиля и общего характера текстов о ХПБ. Смена знаковых систем была связана с общественными и культурными изменениями в обществе, внутри которого происходило создание этих текстов. Все это означает, что **историографические свидетельства о ХПБ следует воспринимать не буквально, а толковать иносказательно.**

Можно сказать, что историография истории библиотечного дела в сущности, не сводится всецело к области историографии истории гуманитарного знания, поскольку имеет огромную связь с техникой и практическими техническими навыками, необходимыми для обеспечения работы библиотеки. Поэтому историография истории библиотечного дела скорее относится к историографии истории науки, чем к историографии об «истории истории».

Вместе с тем следует учитывать, что историография истории библиотечного дела всегда находилась, с историко-методологической точки зрения, в арьергарде историко-научных исследований и всегда поэтому принадлежит не к действующей в гуманитарных науках в определенное время парадигме мышления, а к недавно преодоленной. Это обязывает исследователя истории библиотечного дела избегать использования в научной работе подходов, методов и идей, конвенциально чужеродных для действующей парадигмы библиотечного дела. Однако, если признать актуальным для исторического знания постсовременное состояние историографии, окажется, что библиотечное дело вполне может ориентироваться на модернистские течения и изыскания в области историографии, тем самым придерживаясь предписаний «нормальной науки» (в том контексте, в котором этот термин употреблял Т. Кун) [17].

Таким образом, вполне можно было бы избрать такую научную модель методологии, которая была характерна для исторической науки второй половины XX в., что делает исследование в известной мере ориентированным на методологические подходы, ставшие классическими для исторического знания. При этом, исходя из описательных задач исследования, немаловажно подчеркнуть, что помимо историко-типологического, историко-сравнительного, а также общенаучных методов анализа и синтеза, будет весьма востребован описательный метод.

В целом в области принципов и методологии можно позволить себе опираться на концепции Х. Уайта, А. Веселовского и В. Проппа, а также на разработки школы «Анналов», больше не являющиеся авангардом исторической мысли, и давно и прочно принятые в ней в качестве действующих исследовательских схем [31]. Именно благодаря французским историкам, научная работа которых складывалась вокруг журнала «Анналы», историки библиотечного дела получили исследовательский инструментарий, необходимый для создания «новой истории библиотек», создаваемой в наши дни в контексте, например, истории чтения, нового направления, не ограниченного представлениями об истории читателя как отдельно взятом и «эзотерическом» направлении мысли.

Также весьма полезной в инструментальном отношении оказывается процедура генетической критики, предложенная структуралистами (Ж. Женетт) [9]. В согласии с методом генетической критики и во избежание предвзятого отношения к тем или иным историографическим свидетельствам о ХПБ мы склонны обозначать авторов этих свидетельств «**пишущей инстанцией**», то есть, производителями письменных текстов, которые подлежат в нашем исследовании интерпретации.

Мир словесных высказываний, формулировок и штампов в историографии о ХПБ хотя и разнообразен, но достаточно тесен. Формулировки, сюжетные схемы, обороты речи, относящиеся к истории ХПБ, в абстрактном отношении составляют смысловое ядро, так или иначе используемое в дальнейших историографических построениях. Поэтому, опираясь на методы генетической критики, мы считаем возможным выделять среди этих текстов такие, которые носят характер протографа, образца, схемы для написания других, подобных им текстов, то есть **авантексты**.

Согласно представлениям одного из широко цитируемых мыслителей середины XX века, Х. Борхеса, все сюжеты мировой литературы можно свести к четырем [5]. Эти сюжеты таковы: об осажденном городе, о долгом возвращении, о поиске, и о божественной жертве. Очевидно, что **в нашей работе мы предпочтем сюжет о поиске**. Согласно сложившейся традиции толкования «сюжета о поиске», он: 1) не обязательно приводит к цели; 2) всегда не бесцелен [5]. Поэтому мы осмеливаемся предположить, что, погружаясь в рассказ о библиотечной истории, созданный нами как пример ***сюжета о поиске***, читатель лишится предубеждения об историческом образе ХПБ. Даже, паче чаяния,

сделавшись в итоге величайшим противником этой библиотеки, своей критикой и изысканиями он лишь упрочит положение исторического бытия ХПБ, из тайного сделавшегося явным.

В историографии истории Европы существует понятие «старый режим» К. Дерунов осмеливался употребить в отношении публичных библиотек 1830-х годов определение «библиотеки старого режима» [13]. Генетически это понятие относится к истории дореволюционной Франции. В согласии со сложившейся историографической традицией (Т. Карлейль) можно сказать, что «старому режиму» присущи такие качества, как бюрократизм и угодничество всесильным властям, сословность и предельно жесткие социальные рамки, при этом соединенные с изысканной образованностью высших, дерзостью средних и отчаянием нижних слоев этого общества. ХПБ была примером библиотеки «старого режима», наследницей европейского мира эпохи Просвещения, эпохи Разума и абсолютизма. Эту ее особенность необходимо учитывать при анализе историографии, поскольку неприязнь многих демократически настроенных авторов к «старому режиму» распространялась и на его детища, в том числе и библиотеки.

Ко времени основания первой публичной библиотеки Харьков стал стремительно развивающимся интеллектуальным, промышленным центром, не лишенным, однако, прежних черт уходящего в прошлое провинциализма. О городе писали: «*Стечение жителей в Харьков происходит от двух причин: Университет делает сей город средоточием высшего сословия Малороссии, чему способствует также и пребывание Генерал-губернатора; торговля и промышленность привлекают туда все прочие сословия, и дает жизнь всему городу*» [16]. Таким образом, уже в те годы высокая значимость города была очевидной даже из столицы. Противоречия уходящей, патриархальной, крепостнической старой эпохи в отношении новой, капиталистической, находили в Харькове точку соприкосновения. Публичная библиотека оказалась втянутой здесь в водоворот новаторских, нестандартных идей и мыслей, отчего о ее деятельности родилось значительное количество историографических известий, во многом различающихся, но и во многом схожих. Далее рассмотрим обстоятельства написания и особенности создания большей части примечательных из историографических свидетельств о ХПБ, из числа тех, которые удалось разыскать. Тем самым мы сможем получить целостное представление о бытовании историографического сюжета.

Опираясь на первые публикации о публичных библиотеках в прессе 1830-х годов, можно сделать вывод о том, что ХПБ возникла из министерской переписки. Однако из нее произошел лишь первый историографический этап в историографии ХПБ. Назовем его условно «канцелярский» или «эпистолярный». С 1830 г. и до момента открытия ХПБ была предметом писем, поэтому ее особенности определялись характером эпистолярного жанра, присущим эпохе Николая I.

Основные тексты, которым ХПБ обязана своим появлением, известны, и их всего два. Один из них –текст письма графа Н. Мордвинова – был составлен раньше, но опубликован значительно позже другого [25]. Второй текст является ответом на первый и представляет собой циркуляр, направленный министром внутренних дел А. Закревским к губернаторам. Рассмотрим их поэтому в той последовательности, в которой их соединяет причинно-следственная связь.

Изложенное в эпистолярной форме «мнение» адмирала Н. Мордвинова об учреждении публичных библиотек в России имеет ряд примечательных особенностей. Главной целью создания публичных библиотек Н. Мордвинов видел в «*усоврешении общежительности*». Предполагаемый читатель этих библиотек был небогат, но платежеспособен. Таким читателем мог стать «всякий житель» подвластного государю обширного края. В этом посыле следует видеть прельщающий государственных мужей сдержанный оптимизм. Кроме того, эта просвещенная идея выглядела гуманной, современной, модной, неизбитой, бескорыстной.

Автор циркуляра о публичных библиотеках, являющегося прямой реакцией на письмо Н. Мордвинова, министр внутренних дел А. Закревский, подхватил предложенный в письме тезис о мемориальном значении публичных библиотек, создающихся во славу Императора. Циркуляр является ответом на формулировки, взятые из письма Н. Мордвинова почти дословно [25]. Следовательно, письмо Н. Мордвинова представляет собой авантекст циркуляра. Подхватывание власть имущими удачных тезисов из уст подчиненных – особая заслуга подчиненных, которая была характерной канцелярской «забавой» делопроизводства и властных сношений в Российской империи. Виртуозно владеющий правилами этой игры чиновник мог многого достичь остроумием, тем немало способствуя, впрочем, не только своему «преуспеянию», но и, как в случае с ХПБ – делу просвещения. Таким образом, в исследовании историографии ХПБ необходимо учитывать и

элемент «министерской игры». Эта игра стоит на том, что власти якобы не могут испытывать состояния, в котором им нечего сказать, и трудность состоит лишь в том, чтобы удачно подобрать «вертящиеся на языке» властей слова. В этот тонкий момент им на помощь приходят подчиненные. Инициаторы создания первых публичных библиотек, в том числе и Харьковской, удачно разрешили это «затруднение», избавив власти от необходимости мешкать в отношении подбора слов о начале строительства библиотечного дела. Кстати, этика играющих в министерские игры «архивных юношей» была мастерски исследована Ю. Тыняновым и Г. Гессе [10]. Деятельность В. Каразина и, в некоторой степени, И. Срезневского, связанная с ХПБ, относится именно к этой области искусства государственной службы.

Примечательно, что на циркулярное письмо министра внутренних дел А. Закревского среди немногих ответил и друг А. Грибоедова, самого известного «архивного юноши» – всегда услужливый и учтивый Ф. Булгарин. Между тем ответ Ф. Булгарина был чрезвычайно дерзким. Литератор в грубой и нравоучительной форме отказался от вспомоществования делу публичных библиотек, озадачив и огорчив министра. Хотя мотив дерзости Ф. Булгарина и остается для нас тайной, мы не можем не обратить внимания на приводимые им доводы. Ф. Булгарин писал в своем ответе, что, по его мнению, публичные библиотеки мало могут способствовать просвещению. Кроме того, он считал тяготы на их «заведение» в финансовом отношении сверх меры обременительными. Кроме того, он настаивал на том, что **публичные библиотеки должны наполняться классической литературой и научными журналами, то есть систематически, а не случайным образом из книг для легкого чтения**. Именно этот резкий упрек Ф. Булгарина был взят на вооружение всеми позднейшими критиками ХПБ [25].

В письме графа Н. Мордвинова была указана также и сумма, необходимая для первоначального устройства библиотеки, с необычайной ясностью подчеркивалось ее практическое значение. Сообразно с идеей графа Н. Мордвинова, публичные библиотеки должны были выполнять четыре важные и полезные задачи: 1) быть местом встречи и платформой для обмена мнениями городских жителей о новостях науки и промышленности; 2) быть местом сбыта хороших книг; 3) быть трибуной для обнародования сочинителями результатов своих научных трудов перед

широкой общественностью; 4) быть местом сбора статистических сведений [25].

Приверженцы кратологической парадигмы в историографии склонны были бы усмотреть в самом проекте публичных библиотек еще одно изобретение, специально приспособленное для осуществления полномочного властного контроля над знаниями и общественной мыслью, что выглядит небезосновательным, особенно с учетом предложения о сборе статистических сведений. Однако мы склонны предполагать, что в данном случае речь не столько о распределении властных полномочий, сколько о естественной увлеченности просвещением, происходящей от присущей инициатору идеи, графу Н. Мордвинову, англомании.

К историографии ХПБ следует причислить характеристики, которые ей давал ее временный владелец, хозяин Харьковской городской справочной конторы (*далее – Справочной конторы – С. Б.*), О. Быковский. Эти лестные, хотя и достаточно дерзкие (автор часто обращается к потенциальному посетителю конторы и читателю библиотеки на «ты») по форме словесные излияния, с головой выдающие автора – весьма образованного артиллерийского офицера с коммерческой жилкой, весьма часто встречались в начавшей издаваться с 1838 г. в Харькове газеты «Харьковские губернские ведомости» (*ХГВ – С. Б.*). Исходя из слов О. Быковского о библиотеке, она была его любимым детищем. Занятия библиотекой тешили сердце молодого офицера и грели доходом его руки. Из этого видно, что у поручика, заведующего библиотекой при Справочной конторе, было немало причин с обстоятельностью и скрупулезностью расхваливать читателям книжные новинки, при этом со многими наивными ошибками, но и с тщательностью давать о них, в сущности, библиографические замечания[1]. Благодаря О. Быковскому родился второй этап в историографии ХПБ – библиографический. С 1838 г. и до середины 1850-х годов сведения о ХПБ имели по большей части библиографический характер. Кроме того, следует заметить, что для хозяина Справочной конторы библиотека была товаром, средством получения дохода. Главной задачей библиотеки в это время стало «доставлять подписчикам все возможные выгоды чтения».

[1] По материалам газеты «Харьковские губернские ведомости» 1830 – 1840-х годов.

В 1846 г. сведения о ХПБ, вернее о ее каталоге 1834 г., содержатся в реестре библиографа и книгопродавца М. Ольхина. Ни слова о якобы состоявшемся закрытии библиотеки М. Ольхин не оставил [26].

Спустя годы, в 1859 г. в Прибавлении к газете ХГВ впервые с 1844 г. нашлось место упоминанию о публичной библиотеке. Анонимный автор сообщал: «*... в исходе тридцатых годов в Харькове основана была дворянством публичная библиотека, для помещения которой отведена была огромная нижняя зала в доме дворянского собрания. Там были расставлены шкафы с книгами и необходимая для чтения мебель: столы, диваны и стулья, определены даже чиновники (из канцелярии депутатского дворянского собрания) для заведывания библиотекой, которая, однако, существовала недолго, и куда она так скоро исчезла – мне неизвестно*» [21]. **Это было первое воплощение сюжета «о пропавшей библиотеке».** Автор не скрывал своей иронии: «*Можно, пожалуй, читать в клубах – дворянском и коммерческом, но там получаются только газеты и журналы, а книг вовсе нет, да и не всякому удобен туда доступ, в особенности, благодаря стеснительным правилам первого, и тем более для городских жителей*» [20]. Вполне очевидно, что автор, вопреки предшественникам, впервые увидел публичную библиотеку не как делимый фонд, пособие в деле просвещения, а как структуру, организацию, предприятие, обеспечивающее широкий доступ к книгам. **В это время ХПБ как фонд продолжала находиться там же, где и дворянский клуб, но автор заметки сознательно не рассматривал это книжное собрание как действующую библиотеку.**

Таким образом, в результате развития представлений о библиотечном деле, ХПБ перестала быть библиотекой в современном смысле слова – она в одночасье, с легкой руки публициста, сделалась «мертвым грузом», а потом и «старыми костями». Чтение как досуг для имущих дворян, и чтение как социальный лифт для малоимущих разночинцев окончательно разделились. В 1859 г. первую публичную библиотеку Харькова отправили «на свалку истории» публицисты, видевшие в библиотеках средство, а не цель.

Позднее все тот же анонимный публицист с ироничной легкостью прибавлял: «*вспомним еще раз о каких-нибудь 3000 тт. разных сочинений, лежащих без всякого употребления в доме дворянских собраний. Легко сказать: в наше время 3000 тт. сочинений пользуются полным правом неприкосновенности! А между тем из них при пособии всех журналов и газет, выписываемых дворянским клубом, можно кажется составить*

порядочную библиотеку, тем более, что она недавно еще существовала. Неужели безвозвратно прошло счастливое время, когда в нижней зале дворянской были расставлены шкафы с книгами и необходимая для чтения мебель, даже были определены из депут. собрания чиновники для заведывания библиотекой? Искренно желаем возвращения того счастливого времени. Нужно бы и в этом показать, что мы действительно идем вперед» [21].

В 1861 г. в харьковском журнале «Основа» был помещен анонимный текст об истории общественных библиотек на юге России, в котором говорилось (со ссылкой на материалы местных газет), что в Харькове «некогда уже существовала публичная библиотека» – «и на чердаке дворянского собрания находится 3000 тт., пользующихся правом полной неприкосновенности» [18]. В это же время в «Книжном вестнике» даже был процитирован фрагмент из ХГВ притом с иронией. Библиографический журнал писал: «*…в Харьковском дворянском собрании «некогда уже существовала публичная библиотека» и ныне, между прочим, упоминается* ***в официальных бумагах дворянства*** *«о книгах на чердаке дворянского собрания, единственных современниках минувших дней». «Отчего бы не потревожить и этих старых костей*?» [27].

Великий библиограф Г. Геннади в 1864 г., составляя весьма подробный «Указатель всех библиотек в России», не обошел вниманием ХПБ. Ссылаясь на уже известные нам газетные формулировки 1859–1863 гг., он лаконично сообщил: *«В Харькове была также публичная библиотека, но она пришла в упадок»* [8]. Таким образом, следует полагать, что мнение о недействующей ХПБ возникло в 1859 г. в местных губернских ведомостях, и с тех пор стало шириться. **До этого в Харькове о том, что библиотека якобы погибает, не знали.**

Сюжет о «пропавшей библиотеке» – своего рода «бродячий сюжет» в истории библиотечного дела. Многие провинциальные публичные библиотеки действительно были закрыты, поэтому и их открытие, и их упадок, как и перемена форм носит в историографии черты повторяемости. Среди упоминаний о публичных библиотеках, основанных в 1830-е годы, можно встретить такие, которые описывали (в 1860-е годы) их как «пылящиеся на чердаке», «забытые в углу», «снесенные в подвал», «закрытые», «непосещаемые», такими, о которых «напоминает лишь одна вывеска», «неясно куда девшиеся» и т. п. Очевидно, что **в данном случае речь идет о предании, историографическом курьезе второй половины**

XIX в., который был ввиду различных причин унаследован позднее научной историографией истории библиотечного дела.

В основе этого курьеза лежит особым образом сложившийся **сюжет**. Для этого сюжета характерны элементы, приведенные ниже. 1. Экспозиция. Касается состояния провинциального общества в эпоху ранних лет царствования Николая I, то есть наступившую сразу вслед за восстанием декабристов. 2. Завязка. Связана с министерским распоряжением. 3. Развитие действия. Представляет собой сказ «о неблагодарности» или «неспособности» местного общества содействовать длительному и планомерному развитию библиотеки. 4. Кульминация. Представляет собой сказ о падении библиотеки, растрате и разграблении ее фонда, ее забытьи или позорном закрытии. 5. Развязка. Всегда трагична и состоит в том, что библиотека не существует, она забыта, закрыта, ее якобы нет.

Любопытно, что все приведенные элементы сюжета могут не иметь никакого отношения к исторической реальности положения библиотеки, которая **в действительности не закрыта, не утрачена, но, напротив, продолжает действовать**. Вероятно, это связано с тем, что данный сюжет публицистичен по своей природе, тенденциозен, и имел исторические предпосылки для возникновения и развития. Этот вывод напрашивается в результате анализа наиболее важного сюжетного элемента – развязки. Развязка в сюжете о «пропавшей библиотеке» имеет целью назидание, поучение и вызвана к жизни демократическим, просвещенческим движением. Ведь именно в конце 1850-х годов созрели условия для «первой революционной ситуации» в России. Дискурс историографов истории публичных библиотек стремительно «левел». Именно тогда библиотеки стали осознаваться как источник мыслей, направленных к общественному преобразованию, и публицисты стремились сделать все, чтобы привлечь внимание к их бедственному положению, которое на деле оказывалось лишь сложившейся особенностью их работы.

Слова о гибели провинциальных библиотек хотя и имели отношение к реалиям незначительной посещаемости, были в сущности скорее сетованием на недостаточность их просветительского значения, а не прямым указанием на закрытие и бездействие. Этими словами демократически настроенные публицисты выражали упрек властям и поддерживающим власть местным консерваторам, неспособным, по их мнению, к организации центров просвещения. Тем самым они хотели обличить власти в бездействии, а местные элиты – в обскурантизме.

Именно поэтому истории провинциальных публичных библиотек превращались в схожие друг с другом легенды и анекдоты: лишь эзопов язык позволял не оглашать имен и лиц, причастных к библиотекам того времени, которые никак не хотели делаться ревнителями демократических ценностей, и никак не стремились превращать вверенные им учреждения в центры распространения свободомыслия. Только благодаря замысловатости этого публицистического упрека и фактически сложившейся незначительности проблемы публичных библиотек для общества 1860-х годов, эти возгласы публицистов не пресекались цензурой: для власти они не представляли никакой опасности, не были предметом интересов и беспокойства.

Следовательно, небезосновательно предполагать, что в историографии о ХПБ возник выгодный демократическим публицистам **миф**. Этот миф умело использовали их последователи в XX в., вооруженные марксистской методологией. Именно благодаря их трудам в литературе утвердилось мнение о том, что губернские публичные библиотеки, которые были, несомненно, учреждениями сословными, созданными для немногих, представляли собой также и метод третирования интересов простонародья. Между тем анализ народного и мещанского спроса на книжном рынке середины XIX в. наглядно показывает, что умеющие читать представители низов мало интересовались изданиями по истории, географии, экономике, юриспруденции и классической литературой. Гомеру народ предпочитал сонники, письмовники и Псалтырь, что хорошо показано у Н. Чернышевского в известном романе «Что делать?». Впрочем, ко всякому правилу находилось и исключение. Например, о Вятской публичной библиотеке, которая в 1863 г. «процветала», говорилось, что она «долгое время (до этого) находилась в самом печальном положении», следовательно, и она пережила все тот же «сюжет» упадка и надежды на возрождение, в данном случае сбывшейся.

Вполне доказанной можно считать гипотезу о том, что в эпоху создания первых публичных библиотек историческое время для массового спроса на научные издания еще не настало. Условия для появления массового спроса на литературу появятся в России лишь после реформ 1860-х годов и распространения просвещения. И снова-таки реформы 1860-х годов, инициированные властями, отнюдь не сразу привели к росту читательского интереса. О публичных библиотеках вспомнили тогда, когда новый читатель (научившийся читать после 1861 г.), уже созрел и отнюдь

не без влияния демократической интеллигенции, всецело обратившейся к его воспитанию посредством просветительских обществ. Именно в 1860-е годы сложился третий этап в историографии о ХПБ – демократический.

Самым весомым доводом в пользу гипотезы о демократически ангажированном характере второго этапа историографии об истории ХПБ является полученный количественным методом (посредством простого подсчета) вывод о росте количества заметок об этой библиотеке в периодической печати. Примечательно, что численно возросшие заметки отличались и качественно. Особое внимание в них уделялось «недостаточному», бедственному положению публичных библиотек. Любопытно, что в периодической печати именно тогда впервые речь зашла «о недостаточных читателях», которые не могут быть удовлетворены дорогостоящими абонементами публичных библиотек.

Например, цитируемая в «Книжном вестнике» статья, в которой излагается мнение о необходимости учреждения в Харькове публичной библиотеки, свидетельствует не об отсутствии в городе такой библиотеки (как явствует из первой части статьи – в Харькове публичных три библиотеки) – а о желании автора привлечь внимание публики к отсутствию *бесплатной* публичной библиотеки [27]. В условиях, когда отнюдь не все государственные публичные библиотеки в губерниях получали от государства или местного общества субсидию (как, например, Одесская), ламентации о необходимости бесплатной библиотеки иначе как дерзость консервативная публика расценить не могла.

Сетования же на отсутствие в ХПБ современного (актуального для 1850-х, а не 1830-х годов) печатного каталога были, хотя и обоснованными, однако, едва ли оправданными, так как при сравнении видно, что даже в начале 1860-х годов такого каталога (современного, актуального) не имела и библиотека Харьковского университета. Известно, что попытки создать такой каталог долгое время были безуспешными. Более того, печатного систематического каталога не было и в столичной Императорской публичной библиотеке. В этом отношении важно понимать, что попытки составить каталог ХПБ, предпринимаемые чиновником Дворянского собрания Н. Антоновым, вовсе не свидетельствуют о ее отсталом состоянии, но, напротив, характеризуют ее как библиотеку развивающуюся. Во всяком случае, опора исключительно на историографические опусы, лишенные документального подтверждения, дает двум мнениям – о существовании библиотеки, и о гибели оной – равное право на существование. Таким образом, выбор

точки зрения на историю ХПБ при недостатке документальных свидетельств о ней зависел от нравственной позиции и профессиональных качеств историографов.

В целом на основании анализа периодической печати 1860-х годов можно сделать вывод о том, что во всей Российской империи не было такого города, где отсутствовала бы необходимость в публичной библиотеке. Именно это, скорее публицистическое, чем научно обоснованное, мнение (ведь его автор чаще всего ни на какие исследования местного общества не опирался) о необходимости публичной библиотеки создавало для публициста искомый «канал интерпретации». Этот канал использовался для управления общественным мнением, формировал в нем притяжение к тому, чтобы потребность в библиотеке стала ощущаться. Таким образом, идея продвигалась от публициста к читателю, вызывая в последнем ожидание библиотечного ренессанса. Именно на фоне журнального «библиотечного вала» информация о ХПБ представлялась более поздним исследователям ее истории недостаточной, фрагментарной.

Что же касается очевидной бедности свидетельств о ХПБ в местной прессе, то причина ее очевидна. Прежде всего, это относительная бедность самой местной прессы. В Харькове в 1860-х годах издавалось незначительное количество газет. Кроме того, характер официальных изданий не сопоставим с современными представлениями о публичном характере действий властей. Так, например, разрешение губернскому прокурору печатать в ХГВ свои циркуляры, «имеющие общественный интерес», рассматривалось в столичных изданиях, как беспрецедентное проявление гласности. Следует признать, что материал, который можно найти на страницах ХГВ середины XIX в., беден в отношении библиотеки не оттого, что библиотека мало действовала, а оттого, что ее отчеты и ее публичный характер не находил отражения в традициях публичности официальных газет того времени.

Следует учитывать, что с 1860 г. в Российской империи начался второй этап в истории развития губернских публичных библиотек. Были открыты публичные библиотеки в Казани, Вятке и других городах – это были библиотеки «второй волны» (при этом Харьковская общественная библиотека, открытая в 1886 г., относилась уже к «третьей волне», а обеспечение «второй волны» популярности публичных библиотек в Харькове взяли на себя частные лица). Поднятый этим процессом публицистический вихрь захватывал и библиотеки «первой волны»,

основанные в 1830-е годы. На фоне вновь открываемых публичных библиотек библиотеки Николаевской эпохи не могли в 1860-е годы представляться аудитории прессы иначе, как явления реликтовые, принадлежащие далекому и давно ушедшему прошлому.

Будучи увлеченными профессионалами и эрудитами, историки – составители книги об истории Вольного экономического общества – впрочем, оказались достаточно самостоятельны во мнениях и благоразумны. Упоминая в 1865 г. о судьбе публичных библиотек (в их числе, несомненно, и Харьковской), они сообщили, еще не ведая о труде Г. Данилевского, что: «*... распространение в то время (1830-е годы – С. Б.) эпидемической болезни остановило ход этого важного дела, заняв многие губернские начальства заботами другого рода*» [15]. Тем самым избавили себя от чрезвычайно ангажированного характера интерпретации, свойственного 1860-м годам.

Первый подробный исторический очерк о ХПБ был составлен харьковским литератором Г. Данилевским в середине 1860-х годов, в разгар «Эпохи великих реформ» [12]. Интерес писателя к ХПБ был вызван к жизни демократическим, народническим подъемом в среде интеллигенции. Именно контекст эпохи отложил нестираемый отпечаток на особенности подбора, упорядочивания, последовательности и стиля изложения фактов об историческом прошлом библиотеки. Являясь, в сущности, характерным для своего времени трудом, «Украинская старина», в которой излагалась первая подробная история ХПБ, подобно якорю, прикрепила восприятие истории библиотеки к идейному субстрату 1860-х годов. Таким образом, особенности изложения Г. Данилевским сюжета о ХПБ наиболее важны и наиболее интересны для исследователей ее историографии. Так же, как журнальная критика публичных библиотек послужила для Г. Данилевского авантекстом его нарратива о ХПБ, так и сам текст писателя стал основой, протографом, авантекстом для многих других, более поздних исследователей истории этой библиотеки.

Чуткость к слову и умение обращаться в нужный момент к письму, дающему читателю возможность читать между строк, позволила Г. Данилевскому начать свой очерк так: «*В 1859 г., во время заседания первого комитета по крестьянским делам, в Харькове стали поговаривать о какой-то библиотеке, сваленной частью в конюшнях, а частью на чердаке дома принадлежащего харьковскому Дворянскому собранию. Тогда же заявлено было об этом в местных ведомостях, а кто-то об этом тиснул даже статью в одном из тогдашних первоначальных*

сатирических изданий» [12]. Этот фрагмент текста ясно указывает на желание писателя связать повествование о библиотеке с зарождающимся демократическим движением.

В данном случае нет нужды, подобно многим историографам, предаваться изложению или парафразу исторического сюжета Г. Данилевского, легшего в основу столь многих позднейших исторических изысканий. Между тем необходимо указать на элементы, которые стали ключевыми и начали наследоваться. Они представляют собой пересказ Г. Данилевским слов одного из чиновников Дворянского депутатского собрания, коллеги и знакомого Н. Антонова. Эти элементы, в сущности, представляют собой анекдот с такой последовательностью изложения: немец Метлеркампф передал библиотеку О. Быковскому. Ни О. Быковский, ни харьковское общество не получали пользы от библиотеки. Решив сдать библиотеку в Дворянское собрание назад, О. Быковский получил отказ. Осенью 1841 г. О. Быковский приказал выгрузить библиотеку во дворе Дворянского собрания. Книги оставили мокнуть под дождем. Чтобы спасти книги, чиновники занесли их для просушки в здание Дворянского собрания. С тех пор и до 1859 г. библиотека находилась там [12]. Точные, яркие литературные **формулировки этого рассказа, мало соответствующего реальному положению дел**, в виде глосс использованы нами для толкования взаимосвязи историографических текстов.

На момент написания Г. Данилевским своего сочинения, в 1865 г., ХПБ, по его же собственным словам, продолжала, как и во все прежние годы, существовать, имела каталог, была снабжена «*... весьма хорошими книгами по части географии, истории, статистики, этнографии, путешествий, журналов*», среди которых были некоторые, «составляющие библиографическую редкость», и находилась «в подчинении» библиотекаря, в «собственных шкафах», изготовленных к моменту открытия столяром Бетлером. Однако, по мнению литератора, библиотека не посещалась публикой.

На какие же источники опирался Г. Данилевский? Как показывает сравнительный анализ его высказываний с текстами документов, доступных современным исследователям, они являются парафразом документальных свидетельств, то есть нет никаких сомнений в том, что харьковский литератор действительно заглядывал «в дело» первой публичной библиотеки. Вторым источником текста Г. Данилевского служил устный рассказ, переданный ему одним из чиновников

Дворянского собрания, имя которого не названо. Подводя итог своему труду, Г. Данилевский ясно указывает причины «неустройства» ХПБ: министерское предложение было воспринято как предписание, провинциальные общества живут еще вполне дикой жизнью, не заботясь о науках и литературе [12].

Вопреки рассказу Г. Данилевского книги ХПБ, до сих пор обретающиеся в Харькове, и **несущие на себе недвусмысленный знак принадлежности той библиотеке в виде четко и ясно нанесенной печати**, не дают поводов к тому, чтобы считать их когда-либо подвергавшимися существенному воздействию пыли, воды и грязи. Если бы книги действительно лежали под дождем, они непременно получили бы видимые и сейчас повреждения. Между тем почти все экземпляры этих книг пребывают в превосходном состоянии, хотя и имеют на себе некоторые следы – следы огня.

В 1870 г. в ХГВ был помещен сюжет о пожаре в здании Дворянского собрания [23]. Для нашего исследования он имеет ключевое значение. Басенный язык газетной заметки, автор которой инкогнито живописал огненную катастрофу, стилистически близок многим высказываниям о судьбе ХПБ впечатлением творимой событием суматохи. Богатый эпитетами и выдумкой текст, роднящийся с современными нам сюжетами благоговением перед ужасающей картиной бедствия, разящего мещанский покой, генетически представляет собой то стилистическое зерно, от которого родились и иные домыслы местной прессы. Шокирующий сюжет – это язык харьковского мещанина, проговаривающего увиденное так, будто бы он сам был причастен к событию не только лишь взглядом. Молва, сплетня, эмоционально насыщенное многословие было тем культурным кодом, определявшим характер высказываний многих представителей харьковского общества, в том числе и о библиотеках, которые были долгое время явлением чужеродным, феноменом, внушающим и благоговение, и некоторый страх. Народные библиотеки Общества грамотности, книжные лавки и школьные шкафы не производили на обывателя того ощущения «священства власти», которое возникало от старой дворянской библиотеки, утвержденной свыше. Это ощущение таящейся в кожаных переплетах и шкафах красного дерева, за высокими стенами власти, перед которой мучительно стыдно находиться «в неприличном одеянии», подавляло в равной степени и веселого мещанина, и успешного буржуа, и «подпольного человека», и заставляло замолкать, производя бормотание, так свойственное дрожащим под

господским взглядом. Такова была психология эпохи, склонная выдумывать, бормотать, выражаться эзоповым языком, не к месту рассыпая словоерсы.

Эта бормочущая молва стала причиной сразу трех явлений: 1) использования заведомо неточных сведений при составлении исторического сюжета; 2) тиражирования этих сведений в различных изданиях; 3) нежелания их проверить из боязни раздосадовать суетой власть. В конце концов местному харьковскому обществу удалось создать такое разделяемое большинством, проникнутое умолчанием мнение о ХПБ, которое не нуждалось в газетном оглашении, и тем более, в подкреплении этого мнения походом в старую библиотеку. Быть может, в создании этого устойчивого мнения большая заслуга принадлежит ставшей «притчей во языцех» строгости губернатора С. Кокошкина, однако, это допущение нельзя проверить. У страха глаза велики: в этом сюжете о пожаре 1870 г. из ХГВ не говорится о библиотеке ни слова. Между тем спустя десять лет К. Щелков указал, что во время пожара в Дворянском собрании пострадала перенесенная туда публичная библиотека [32, с. 275].

Примечательно, что в просмотренных нами прошениях об открытии частных публичных библиотек в Харькове в 1860 – 1870-е годы ХПБ заведомо не упоминается, при этом отсутствие упоминания было нарочитым, и властями рассматривалось как неосторожность. Вероятно, публичная библиотека сделалась «бельмом в глазу». Упоминание о ее отсутствии в городе могло быть одним из неявных оснований для отказа просителю.

В 1880 г. один из первых защитников промышленных рабочих, экономист и фабричный инспектор И. Янжул, рассуждая о важности библиотек в деле просвещения народа, упомянул о ХПБ лишь иносказательно, не поминая даже и имени [33]. Он вскользь перечислил ее среди прочих, «не действующих» библиотек. «Не действовавшими», по мнению И. Янжула, они были по двум причинам: неспособности организаторов библиотечного дела наладить его и неготовности местной читающей публики воспринять библиотеки. Таким образом, И. Янжул продолжил дело утверждения демократического этапа истории историографии ХПБ.

В 1888 г. член Правления недавно открывшейся Харьковской общественной библиотеки А. Павловский в составленном им очерке о первом годе ее существования также упомянул первую публичную библиотеку Харькова, назвав ее фактически предшественницей

общественной библиотеки. Сюжетная линия его текста не нова и сообразуется с уже рассмотренной сюжетной линией Г. Данилевского. Между тем этому историографическому свидетельству присущи и некоторые особенности. Так, например, именно в тексте А. Павловского мы впервые находим упоминание о министерском переподчинении ХПБ. В отношении причин кризиса ХПБ А. Павловский отмечал, что «*...недостаточно назвать еще учреждение публичным, чтобы оно стало таковым на самом деле*» [19, с. 2]. В целом свидетельство А. Павловского по своему общему тону, обличающий пафос которого обращен в сторону начальства, «плохо», «формальным» и «казенным» путем устроившего дело библиотеки, сообразуется с генеральной линией утилитарно-демократического этапа историографии истории ХПБ.

В подарочном издании «Живописная Россия» 1897 г., описывающем красоты обширнейшей европейской империи, нашлось место и для сюжета о ХПБ. Приведенный в этом издании материал, освещающий историю ХПБ, написан на основании текста Г. Данилевского. В нем нашли место и возы, и дождь, и охапки книг, сваленные в конюшню. Между тем тексту присуща и изрядная самостоятельность интерпретации исторических известий. Так, лишь в этой книге было подмечено, что на шкафы для книг ХПБ денег было потрачено больше, чем на книги. Одновременно с тем автор необычайно толерантен. Подводя итог, он пишет: «*Дальнейшие причины неуспеха библиотеки не выяснены*» [14].

Маститый харьковский библиотековед К. Рубинский также не обошел вниманием «судьбу» ХПБ. Паче чаяния, не стоит ожидать от его свидетельства о библиотеке открытий. Этот сюжет был для знаменитого харьковского библиотечного деятеля второстепенным, вспомогательным. Он коснулся его, рассматривая значение харьковского историка Д. Багалея в истории библиотечного дела. Известно, что, по мнению историка, ХПБ не нашла живой поддержки в местном обществе [24]. Стремясь отдать должное значительной роли Д. Багалея в библиотечной работе, К. Рубинский нуждался в том, чтобы показать прошлое библиотечного дела как благоприятный фон для живописания трудов героя своего повествования. Неудивительно поэтому, что К. Рубинский всего лишь дословно передал те сведения о ХПБ, собранные Г. Данилевским, ничего к нимне прибавя, но и не отняв присущего им декадентского флера [24].

В целом для историографии о ХПБ второй половины XIX в. характерен интересный темпоральный феномен. Спустя почти 30 лет с момента открытия этой библиотеки в прессе началось муссирование

метафоры «старых костей», чердачного хлама, который необходимо потревожить в угоду веяниям времени. Примечательно, что такое отношение сохранилось к этим библиотекам и в начале XX в. Так, например, П. Столпянский о фондах губернских публичных библиотек высказался так: «Старый хлам Вольно-Экономического общества и Академии наук» [28].

Причиной прочности этого темпорального феномена является сдвиг в восприятии исторического времени, произошедший в России в середине XIX в. Именно в это время разрыв между старым, дворянским временем, и новым, разночинным, проявился наиболее остро. Именно этот период был временем обострения конфликта «отцов и детей». Демократическая общественная мысль 1850 – 1860-х годов провела между Николаевской и Александровской эпохами резкую черту, навсегда сделав прошлое губернских публичных библиотек «первой волны» далеким и призрачным [28].

Весьма любопытно, что Г. Данилевский был первым историографом ХПБ, который обратился к архивным материалам о ней, хранившимся тогда в беспорядке в Харьковской городской думе[2]. Путь писателя был повторен П. Столпянским, однако, в отношении публичной библиотеки Оренбурга [28]. Остановимся на этой работе П. Столпянского подробнее. В своем исследовании он цитирует труд Г. Кашкарова, написанный, кстати, в те же годы, что и «Украинская старина» Г. Данилевского: «*О существовании библиотеки, казалось, не подозревал никто, и напоминала о ней одна полинялая вывеска*» [28].

Кстати, П. Столпянский предполагал, что одной из причин «неустройства» публичных библиотек была их передача от Министерства внутренних дел в подчинение Министерству народного просвещения, которое не стало из бюрократических соображений заботиться об этом наследии. При этом и у Министерства внутренних дел были все причины никак не содействовать Министерству народного просвещения «пожинать плоды не им посеянной жатвы» [28]. Губернаторы, подчинявшиеся Министерству внутренних дел, также поэтому не имели никаких причин впредь «ревновать» о публичных библиотеках. По мнению исследователя, причиной кризиса публичных библиотек стала «междуведомственная рознь». Однако это идейное новаторство (в отношении толкования причин

[2] По материалам газеты «Харьковские губернские ведомости» 1860-х годов.

недостатков публичных библиотек) П. Столпянского о министерском противоречии не дает возможности говорить о выпадении его текста из общей сюжетной линии о демократической критике министерских начинаний в области библиотечного строительства. Ведь в доведении библиотек до кризиса П. Столпянский все равно обвиняет действовавшие тогда власти, хотя и более «адресным» способом, более детальным. Если другие историографы его времени недовольны властной инициативой в целом, то П. Столпянский лишь предпочитает Мордвинова Уварову. Он пишет: «*... едва ли граф Уваров и его преемники разделяли высказанный графом Мордвиновым взгляд о развитии при помощи библиотек общественного духа*» [28].

Интересно, что очерк П. Столпянского оканчивается известиями о пожарах в публичных библиотеках. Автор упоминает, что от огня погибли Симбирская, Севастопольская и Екатеринославская библиотеки. В историографическом смысле пожар, уничтожающий библиотеку – это венец всех упущений властей и общества, из-за которых библиотека гибнет, и в случае с пожаром она как бы сгорает на жертвенном костре, освещая алыми отблесками пламени очертания позора и произвола нерадивых властей, несомненно, виновных, по мнению публициста, в гибели жертвы [28].

Известнейший критик и историограф публичных библиотек «первой волны» К. Дерунов применял в их отношении эпитет «казенные». Он писал: «*Как ни скудны сохранившиеся у нас сведения о губернской библиотеке 30-х годов, все же пространно доказывать, что намеченная ей программа деятельности и надежды, с нею связанные, остались не выполненными, – это значило бы ломиться в открытую дверь*» [13]. В целом К. Дерунов, хотя и предвидел «бюрократическую концепцию» в истории публичных библиотек, однако, не шел дальше ставшей уже привычной демократической критики. Он писал: «*... истина видов просвещенного президента Вольного экономического общества далеко не покрывалась видами и соображениями местных агентов правительственной власти: по тысяче причин, вполне зависевших от этой последней, благие пожелания остались не приведенными в точное и полезное исполнение*» [13].

Таким образом, мнение К. Дерунова целиком принадлежит эпохе демократической критики публичных библиотек, однако, имеющей уже серьезные признаки критики утилитарной. К. Дерунова больше интересует не сама гибель публичных библиотек как знак властной нерадивости (это

для него очевидно), а причины этой нерадивости и внутреннее устройство публичных библиотек «первой волны» в наиболее общем смысле. Но, несмотря на всю жесткость критики, **именно в тексте К. Дерунова эти библиотеки впервые в историографии стали рассматриваться как явления миросозерцания, часть мировоззрения того общества, которым они были порождены**, что с историографической точки зрения показательно. Чтобы воздать должное проницательности К. Дерунова, подчеркнем, что исследователь подметил даже особый «церемониал», которым сопровождалось открытие губернских «казенных» публичных библиотек, имевший типические черты. В этом церемониале находилось место и духовному (священникам и певчим), и светскому (губернатору и оркестру, игравшему туш) [13, с. 74].

Тем не менее использование К. Деруновым апелляции к мировоззрению снова-таки не выходит за рамки демократической парадигмы историографии. Ведь точкой приложения критики вновь оказывается «дух общественности», то есть демократическое начало. Интересно заметить, что в своих изысканиях в области истории ХПБ К. Дерунов опирался на высказывания Д. Багалея, Г. Данилевского и упоминание о ХПБ в отчете Харьковской общественной библиотеки, в свою очередь, также являющееся парафразом слов Г. Данилевского [19].

Следовательно, ввиду недостаточной подробности использованных источников, нельзя считать полноценными в историческом отношении и упоминания К. Дерунова о ХПБ. Очевидно, автор ставил перед собой цель создать образ публичных библиотек в целом, поэтому судьба отдельных примеров интересовала его лишь в качестве иллюстрации. Изучение истории губернских публичных библиотек, по всей вероятности, не было для К. Дерунова основной целью, как, впрочем, и для многих его современников, пишущих о библиотечном деле в историческом ключе. В этом смысле никак не удивляет и повторение ставшей к тому времени классикой фабулы о «библиотеке под дождем»: «*...харьковская губернская библиотека, в полном смысле выброшенная на улицу (она одно время лежала и мокла под дождем среди двора)*» – отмечал историк библиотечного дела [13, с. 91]. Странно, что эти сведения исследователь почерпнул якобы из слов профессора В. Бузескула, однако, нам пока не удалось найти в наследии этого знаменитого историка ничего, что касалось бы истории ХПБ.

Кстати, именно К. Дерунов оставил пока не подтвержденное, но и не опровергнутое свидетельство о передаче фондов губернских публичных

библиотек в общественные библиотеки. Он отмечал: **«...губернские библиотеки целиком или частями своих смертных останков вошли в состав общественных библиотек»** [13, с. 91]. Немаловажно, что это приведенное нами замечание К. Дерунова в его тексте находится в логической (хотя и не в прямой) зависимости с сюжетом о ХПБ.

Во всех отношениях замечательна написанная в начале 1930-х годов пространная статья А. Громовой о публичных библиотеках, среди которых упоминалась и ХПБ. А. Громова видела целью своей работы составление первого в историографии обобщающего очерка о сорока семи публичных библиотеках, которые возникли как результат «роста промышленного капитализма 1830-х годов». Автор стремилась объяснить причину неудачи библиотечного строительства «исходя из социально-экономических особенностей жизни провинциального общества» [11]. В этом отношении А. Громова фактически поднимала уровень историописания о публичных библиотеках на подлинно научную высоту.

Стоит признать, что мотивация и методика работы автора свидетельствуют в пользу того, что это исследование принадлежит социалистическому этапу историографии, так сказать, в его чистом, дистиллированном виде. Исследованию А. Громовой присуща скрупулезность и тщательность, и, как ни странно для особенностей времени ее возникновения, взвешенность исследовательских оценок, отсутствие дерзких обличающих высказываний и штампов в отношении публичных библиотек. Это придает работе благородную самобытность.

Работу А. Громовой отличает незаурядная эрудиция. Привлекая к исследованию сведения из различных областей знания, в том числе из экономики, она показала хороший пример, которым, однако, историки библиотечного дела воспользовались лишь формально. Исследовательница опиралась на мастерски подобранные источники, в том числе и на иностранных языках, что в практике историописания о публичных библиотеках является примером почти уникальным. В согласии со сложившейся историографической традицией А. Громова начинает повествование о публичных библиотеках с анализа инициативы Н. Мордвинова и циркуляра А. Закревского. А. Громова уделяет значительное внимание предписаниям также и следующего после Закревского министра внутренних дел Блудова. Именно его предписания, в сущности, и определяли правила работы губернских публичных библиотек. Не обходит автор вниманием и переход публичных библиотек в подчинение Министерству народного просвещения, где последние

оказываются подчиненными Уварову. В отличие от К. Дерунова, А. Громова не отказывает последнему в упорстве.

Первым и главным врагом публичных библиотек, в отличие от многих других критиков, А. Громова справедливо считала нарождающееся в России эпохи Николая I всесильное чиновничество. Вторым врагом в деле организации публичных библиотек она называет (вслед за историками Вольного экономического общества) бушующую эпидемию холеры 1830–1831 гг. (от которой, кстати, Харьков сильно пострадал), и каковая никак не способствовала успехам открытия библиотек.

Источником представлений о ХПБ для А. Громовой послужил текст Г. Данилевского. Именно приведенную им дату – 6 декабря 1833 г. – использует исследовательница в своем материале. На этот же текст опирается она и в сюжете об основателях библиотеки и об особенностях сбора ими пожертвований на библиотеку.

Немаловажное значение имеет склонность А. Громовой к герменевтике. Вопреки тенденции (сохраняющейся и сейчас) осовременивать еще не кристаллизованные формы словоупотребления в библиотечном деле 1830 – 1840-х годов («библиотекарь», «читальная зала» и др.), принуждающие слова значить не то же, что они значат в наши дни, и вводя тем самым историка в заблуждение, А. Громова верно замечала особенности этого архаического словоупотребления. Так, она писала: «*По-видимому, первоначально название библиотекаря в провинциальных библиотеках относилось не к лицу, обслуживающему читателя, а к члену комитета, на которого возлагалось непосредственное ведение дел библиотеки*» [11]. Эти обязанности есть знак доверия власти к подчиненному, которому вменялась почетная, хотя и не оплачиваемая служебная задача, а не способ пренебрежения им. Таким образом, благосклонность к библиотекарю ХПБ И. Срезневскому оказывается зримой лишь благодаря историческому, а не сугубо библиотечному толкованию. Как ясно показывает этот пример, по поводу полезности герменевтики в истории библиотечного дела не может быть двух мнений.

Вполне можно согласиться с А. Громовой в том, что кризис публичных библиотек, в том числе и Харьковской, был связан с недостатком библиотековедческих знаний, неумением организовать дело. Изучив каталог ХПБ 1834 г., и определив, что беллетристика в нем составляла 20% книг, А. Громова отмечала: «*... получался заколдованный круг, из которого собственными силами выбраться библиотека не могла. Чтобы иметь достаточно средств, надо было иметь достаточное*

количество высокооплачиваемых подписчиков. Чтобы оправдать эту высокооплачиваемость, надо было предлагать то, на что был спрос. Спрос же главным образом падал на беллетристику, а ее как раз и не могло быть в достаточном количестве и надлежащем составе» [11]. Кроме того, автор склонен рассматривать кризис публичных библиотек как часть кризиса экономической и интеллектуальной жизни многих провинциальных губернских городов. В этом отношении Харьков, как университетский центр, находился в выигрышном положении, что, конечно же, послужило причиной того, что ХПБ работала вполне успешно и даже имела каталог. Также А. Громова замечает, что в недостаточной поддержке первых публичных библиотек кроется недостаток демократизма провинциального общества, его патриархальные традиции, которые предписывали не смешивать сословия, даже если местом «смешения» было просветительское учреждение [11, с. 91]. Таким образом, в работе А. Громовой мы видим уникальный для советской историографии пример не идеологического и с научной точки зрения вполне объективного толкования кризиса публичной библиотеки. Считая открытие публичных библиотек в 1830-е годы во многих случаях преждевременной, первой попыткой планомерного устройства библиотек, А. Громова права. Увы, читатель 1830-х годов еще не мог стать полноправным хозяином библиотеки.

В отличие от других авторов, которые полагают, что все библиотеки работают по одной успешной «формуле» (стоит лишь сделать доступ равным для всех и устранить влияние властей – и библиотека расцветет), А. Громова, учитывая особенности читательских предпочтений, книжного рынка, условий времени, уровня знаний, подчеркивает, что случившееся «недостаточное» развитие публичных библиотек, в том числе и ХПБ, не было результатом «вредительства дворян и помещиков». Исследовательница также рассматривает и особенности работы библиотек, отмечая (увы, не указывая источник сведений), что наибольшее число часов работы ХПБ приходилось на летнее время [11, с. 83]. Также называет А. Громова и сумму, которой оплачивался труд помощника библиотекаря ХПБ. Кроме того, в тексте Громовой встречается и редкое для историографии известие о писце харьковского Дворянского собрания Н. Антонове, который за 60 руб. в год приводил библиотеку в порядок более двадцати лет [11, с. 84]. В целом, однако, работа А. Громовой не выпадает из общего представления о сюжете, где необходимое место

занимал упадок публичных библиотек. Автор пишет: «*Ни одна из библиотек, возникших в 30-х годах, не избегла этой участи*» [11, с. 85].

Еще одну примечательную страницу в истории историографии ХПБ открывает работа классика отечественного библиотековедения, доктора педагогических наук К. Абрамова [1]. Всецело социалистическому этапу развития историографии принадлежит эта работа, в которой ХПБ упоминается лишь вскользь. В историографическом отношении этот труд стоит рассматривать как противоположность взвешенному подходу А. Громовой. Хотя книга К. Абрамова и была опубликована в начале первого десятилетия XXI в., с точки зрения историографии (и особенностей взгляда автора) ее можно смело отнести к социалистическому этапу развития представлений о публичных библиотеках вообще и о Харьковской публичной библиотеке в частности. Так, кризис публичных библиотек 1830-х годов достаточно однозначно определяется автором как проявление «реакционной библиотечной политики властей», что указывает на сохранение им штампов и клише, характерных для идеологически ангажированной советской историографии истории библиотечного дела. Для полной ясности приведем цитату, для которой характерна также и свойственная поздней большевистской критике (доходящей до маоистских высот) огульная при этом обскурантистская стигматизация: «... *будучи сам помещиком, Н. Мордвинов не понимал, что правительству и господствующим сословиям чужда идея широкого распространения народного просвещения. Ни царские чиновники, ни большинство российского дворянства не были заинтересованы в открытии публичных библиотек* ... (тогда отчего же они их массово открывали? – С. Б.) ... *Именно самодержавно-крепостнический строй стал главным препятствием развития культуры и просвещения в России, обусловившим крайне неудовлетворительное последующее развитие публичных библиотек*» [1]. Не удивительно, что автор единственной монографии об истории городских публичных библиотек стремился показать инициаторов их устройства бездарными, а исполнителей – нерадивыми. Однако стоит предположить, что эти идеологические «перегибы», встречающиеся в добротной работе К. Абрамова, не умысел и закономерность, а досадная случайность, которая не может бросить тень на серьезную историческую работу.

Между тем для нас важны не столько общие теоретические посылы К. Абрамова, содержащие немало фактографических и методологических погрешностей, сколько приводимые им факты о ХПБ, а также мотивы их

подбора, особенности толкования. Так, отметая чисто исследовательский интерес и подменяя его критицизмом отрицания, К. Абрамов, в сущности, показывает уже в одной этой, приведенной выше цитате, принадлежность своих мыслей к категориям все той же старой доброй демократической волны, пережившей и утилитарный, и социалистический этапы. Однако велика разница между внимательным, хотя и резким текстом К. Дерунова и «обвинительной речью» в адрес властей, исходящей от К. Абрамова.

Впрочем, несмотря на ряд недостатков (возможно, возникших против воли автора), труд К. Абрамова имеет и несомненные достоинства. В сущности, он является первым современным исследованием истории публичных библиотек, которое в значительной степени опирается на архивные документы. Рассматривая ХПБ, К. Абрамов опирается на фонды Российского государственного исторического архива, а также на сочинение Г. Данилевского. Не имея, в отличие от К. Абрамова, возможности прямого доступа к этим архивам, нам трудно судить о мере глубины и объективности его изысканий, даже несмотря на незначительное количество (можно сказать, бедность) ссылок на архивные материалы. Эти ссылки, без сомнения, являются одним из немногих проводников в мир архивных дел о ХПБ.

Обширнейший очерк, посвященный истории ХПБ, составила в своей диссертации Н. Фридьева [30]. Несмотря на то, что свойственный советской историографии истории библиотечного дела идеологический диктат, так ярко проявившийся в работе К. Абрамова, хотя и присущ исследованию Н. Фридьевой, однако, не довлеет над ним. Нанизывание бисера цитат на нить, ведущую от экономической жизни России через эксплуатацию ее населения к негативным особенностям публичных библиотек осуществляется столь наивно, что не оставляет сомнений в отсутствии в мотивах автора диссертации каких бы то ни было оснований для двоемыслия и недосказанности. Ведь иначе как «забавным» нельзя назвать утверждение, например, о том, что Н. Мордвинов «*... не понимал, что нет более злого врага просвещения народа, чем царизм и крепостнический строй*» [30, с. 43]. При всем ее романтическом (в отношении живописания почти пасторальной картины угнетений царизма) тоне и обилии наивно-механистических трюизмов (например: *«революционное движение внутри страны вызывало ослабление царизма»* [30, с. 29]), для этой работы характерно чрезвычайно внимательное отношение к фактам, подобранным подробно, скрупулезно, тщательно. Именно этой тщательности недостает многим другим работам, связанным

с историей ХПБ. Хотя сбор Н. Фридьевой фактов и не лишен погрешностей, без сомнения, он является до сего дня непревзойденным образцом исследования о ХПБ с источниковедческой точки зрения.

Внимательность к источникам вкупе с доверием к ним сыграла с автором наиболее полного очерка о ХПБ злую шутку. Именно благодаря силе фактов в своей диссертации Н. Фридьева развертывает перед читателем почти весь веер сюжетных линий и преданий о ХПБ. Так, по ее мнению, первая публичная библиотека Харькова была открыта 6 декабря 1833 г. губернатором Каховским на основании предписания министра внутренних дел от 18 июля 1833 г. [30, с. 49]. Книги для нее покупались в лавке И. Глазунова. Среди приобретаемых книг, как отмечает исследовательница, было много лубочных изданий. Упоминается и изготовление шкафов для книг из красного дерева мастером Бетлером, а также изготовление штемпеля.

Основные сюжетные источники, на которые опиралась Н. Фридьева, известны. Это рассмотренные нами тексты Г. Данилевского и К. Дерунова. В целом поэтому повествование Фридьевой о начальном периоде истории ХПБ идет вслед за описанием Г. Данилевского, лишь иногда перемежаясь выдержками из других, прежде всего, публицистических источников. Исследовательница собрала для своей диссертации (кстати, впервые в историографии о ХПБ) значительный местный материал. Например, ею были использованы статьи С. Кованько из ХГВ, альбомы, планы и описания Харькова 1830-х годов. Также Н. Фридьева опиралась на некоторые фонды Харьковского государственного архива (не касающиеся прямым образом деятельности ХПБ), часть из которых ныне вывезена из города. Таким образом, многие сведения, приводимые в диссертации, современным исследователям вынужденно приходится принимать на веру. Анализировала исследовательница и каталог, составленный И. Срезневским в 1834 г., отмечая серьезное отношение тогда еще молодого человека, будущего известного слависта, к порученному делу и, что немаловажно, подчеркивая удовлетворительное состояние фонда ХПБ, в котором были представлены книги из самых различных областей знания. Н. Фридьева отмечала, что в основу классификации книг и таблицы индексов, изобретенной И. Срезневским для ХПБ, был положен десятичный принцип, что представляло собой в некотором смысле открытие. Указывает исследовательница и часы работы библиотеки в будние и выходные дни.

В целом работа Н. Фридьевой представляет собой единственный пример в историографии истории ХПБ, где значительная часть текста посвящена деятельности Справочной конторы, с делами которой переплетена судьба ХПБ. Показательно, что передачу библиотеки Справочной конторе диссертант рассматривал, как ее гибель в качестве общественной. Однако Н. Фридьева недвусмысленно подчеркивала при этом, что за время пребывания в Справочной конторе **фонд библиотеки утроился и это ясно указывает на продолжающееся развитие, а отнюдь не на гибель ХПБ**. Более того, мнение Н. Фридьевой о том, что в 1840 г. в библиотеке уже имелся «дифференцированный абонемент» не является в документальном отношении безосновательным. Верно указывала Н. Фридьева и на факты активного, регулярного и систематического комплектования библиотеки современными периодическими изданиями, а также сравнительно большое для провинциальных публичных библиотек количество читателей.

Заметим, что Н. Фридьева также является первым критиком «изустной фабулы» об истории ХПБ после 1841 г. Внимательно изучив эту фабулу, в наиболее обширном виде приводимую Г. Данилевским, она заключает: **«... изустная фабула... не дает правильного освещения вопроса»** [30]. Эти слова регистрирует примененный впервые в историографии истории ХПБ критический метод. Таким образом, можно сказать, что лишь в 1954 г. Н. Фридьевой предпринимается первая попытка создания научной истории ХПБ.

Концом активного существования ХПБ Н. Фридьева называет 1844 г., когда, собственно, и «состоялось» (если это не преувеличение) анекдотическое событие, приводимое Г. Данилевским под видом факта. В «гибели» библиотеки в 1844 г. Н. Фридьева обвиняет харьковское дворянство, незаинтересованное в принятии библиотеки от Справочной конторы без надлежащих сопроводительных документов и лишенное желания вообще прилагать усилия для сохранения этой библиотеки. Между тем она не отрицала попыток приведения в порядок библиотеки в 1850 – 1860-е годы. Исследовательница также отмечала, что после 1860 г. сведения о ХПБ в имеющихся в ее распоряжении источниках не встречаются. Этот историографический факт (в сравнительном отношении) показателен с точки зрения современного знания об истории этой библиотеки, полученного в результате исследования, проведенного в ХГНБ им. В. Г. Короленко.

Рассмотрим также, в каком контексте представляются читателю работы Н. Фридьевой сведения о ХПБ. Так, автор сетует на классовую ограниченность дворянского сознания. По мнению исследовательницы, при очевидной для нее «ограниченности дворянского сознания», этому сознанию «присуща» злокозненная изобретательность. «Срывая покровы» с этой «изобретательности», Н. Фридьева утверждает, что власть («царизм») поддерживала публичные библиотеки по той причине, что ввиду неграмотности народа они не могли бы стать его достоянием и никак не повредили бы «реакции», власти. То есть, в работе Н. Фридьевой «власть» предстает все тем же стигматизированным «монстром», коварно и злонамеренно «противящимся» успеху публичных библиотек. Это позволяет отнести диссертацию к демократической традиции, берущей начало в 1850-х годах. Лишь внимательность исследователя к фактам из области библиотечного строительства указывает на принадлежность текста диссертации к утилитарному этапу. Идеологический посыл и время написания, бесспорно, делает эту диссертацию частью социалистического периода историографии о ХПБ.

Рассматривая наиболее поздний этап историографии истории ХПБ, отметим, что в работах второй половины XX в. (отдельных статьях, очерках и монографиях, принадлежащих перу признанных историков библиотечного дела, например Н. Березюк), написанных в Харькове и посвященных истории библиотечного дела, прослеживается все та же, заложенная Г. Данилевским и укрепленная Н. Фридьевой, историографическая традиция, которую можно назвать «демократической» и «утилитарной» [3]. Таким образом миф о ХПБ приобрел свою окончательную устойчивость. **Историографический образ утвердился как образ исторический**. Лишь в начале нового, XXI в., в исследовании, проводимом в ХГНБ им. В. Г. Короленко, прослеживаются первые попытки изменить это положение, воздав должное исторической справедливости, прежде всего, в отношении тех лиц, которые в 1830-е годы не пожалели своего труда в деле просвещения, и имели смелость перед лицом властей противостоять собственной робости в благом начинании [4].

Итак, совокупность собранных нами историографических свидетельств о ХПБ позволяет допускать возможность периодизации истории ее историографии. Можно заключить, что в историографии истории ХПБ было несколько этапов «сложения» ее исторического мифа.

Задачей этой периодизации является также показать **прирост исторического знания** о ХПБ.

Эти этапы таковы: **1) 1830 – 1834 гг. «Канцелярский», или «эпистолярный» этап.** На данном этапе происходило возникновение образа ХПБ в переписке между различными инстанциями и должностными лицами, определялись цели и задачи библиотеки, взятые из патриотических и экономических воззрений того времени. Прирост знаний происходит за счет заимствований фраз из писем.

2) 1838 – 1850 гг. «Библиографический» этап. На этом этапе политические интересы демократов и состояние библиотек находились в разных плоскостях. Библиотеки регистрировались библиографическими указателями и отчетами местных органов власти. Документы конца 1830 – 1850-х годов представляют собой скорее (современным языком) – «радарную карту», на которой виден «пульс» равномерной работы библиотеки, либо его отсутствие. Прирост знаний происходит вследствие необходимости учета новых книг, коммерческой потребности рекламировать библиотеку и заимствования упоминаний о библиотеке библиографами–составителями указателей.

3) Конец 1850 – 1870 годы. «Демократический» этап. На этом этапе о публичных библиотеках вспоминают представители разночинной интеллигенции в связи с развитием в России первой революционной ситуации. Библиотеки казались утраченным средством воздействия на умы, отчего возникала необходимость подчеркивать негодность, упадочность, заброшенность губернских публичных библиотек. В это время рождается историографический миф об упадке ХПБ. Прирост знаний происходит за счет использования этнографических источников (то есть изустной фабулы, сплетен), а также впервые привлеченных архивных документов. Наблюдается значительное повышение качества и количества сведений о ХПБ.

4) 1880 –1910 годы. «Утилитарный» этап. Публичные библиотеки стали рассматриваться как идейные предшественники вновь возникающих на кооперативных демократических началах массовых общественных библиотек. Появляется первая библиотековедческая критика публичной библиотеки «старого режима», к которой примешиваются представления о недостатках частных коммерческих библиотек. Тиражирование мифов о библиотеке продолжается. Прирост знаний происходит путем заимствования, компиляции публицистических и литературных

источников. Исследователи не пользуются документами. Количество и качество текстов о ХПБ снижается.

5) 1918 – 1980 гг. «Социалистический» этап. В исследованиях этого периода подчеркиваются недостатки публичных библиотек, проводится углубленный анализ их опыта, проводятся первые исторические изыскания, которые включают публичные библиотеки в общий нарратив отечественной истории библиотечного дела (в эволюционном смысле: от «зарождения» до «зрелости»). Делаются первые попытки демонтажа историографического мифа, прежде всего, при помощи сравнительного метода. Прирост знаний происходит на основании анализа всех доступных источников, сведений и средств. Количество и качество упоминаний о библиотеке в целом достигает невиданных ранее высот.

6) 1990 – 2000 гг. Этап «концептуализации» и историко-библиотековедческого институционализированного осмысления истории ХПБ. Начинается процесс изучения истории библиотеки как отдельного исторического феномена, демонтажа старого историографического мифа и попытки его переосмысления в контексте активизации мемориальной работы. Прирост знаний происходит за счет научного исследования ранее не использовавшихся или недостаточно использовавшихся исторических свидетельств. Все более становясь загадкой отдаляющейся эпохи, сюжет о ХПБ прирастает новыми коннотациями. Примечательно, что на современном историографическом этапе многие другие ныне действующие просветительские учреждения (в Днепропетровске, Вятке, Могилеве, Новгороде, Перми и других городах), прямыми предшественниками которых были публичные библиотеки «первой волны», преодолев сложившееся критическое отношение к своему историческому прошлому 1830 – 1850 гг., активно исследуют его, тем самым обогащая знания о своей истории.

Таким образом, следует заключить, что обозначенные нами этапы прироста исторического знания о ХПБ связаны, прежде всего, с изучением авторами трудов о ней исторических источников. Сюжет о ХПБ представляет собой в общем смысле схему, на основании которой **пишущие инстанции** производили о ней новые тексты. Значит, можно считать, что сложившемуся в историографии сюжету о ХПБ присуща внутренняя логика. Она заключается в наличии в сюжете внутренних схем, устойчивых фабул, анекдотов, которые могут лишь подразумеваться внимательным читателем.

Для анализа историографии истории ХПБ весьма целесообразным является применение **метода маркирования**. Этот метод позволяет идентифицировать и сопоставлять избранные с целью сравнения «общие места» текстов о предмете исследования. В этом отношении метод маркирования представляет собой вариант историко-сравнительного метода. Полученные результаты маркирования представлены в **таблице глосс**. Однако прежде нужно сделать несколько важных замечаний о подборе признаков, то есть **маркируемых элементов** текста. Герменевтика сюжета о ХПБ располагает к тому, чтобы попытаться выделить их и представить на суд читателя. Важное место в текстах о ХПБ занимают и **глоссы**, то есть места, толкования которых расходятся. Таковыми являются приводимые в текстах историографов библиотеки свидетельства, как: a. Дата основания библиотеки; b. Место, занимаемое библиотекой; c. Дата закрытия библиотеки; d. Дата окончательного прекращения работы библиотеки; e. Причина «неустройства» библиотеки; f. Обстоятельства закрытия библиотеки (f.1 Время суток и сезон; f.2 Действия владельца библиотеки; f.3 Погодные условия; f.4 Действия прочих лиц); g. Судьба библиотеки после закрытия.

Таблица глосс *(см. Приложение. – С. Б.)* ясно указывает на время возникновения и авторов той или иной составной части историографического образа ХПБ, ставшего историческим. Также из таблицы глосс явствует, как и кем формировалась генетическая связь новых элементов исторического повествования о библиотеке. Эта таблица не нуждается в отдельном толковании, являясь, в сущности, наглядной, схематической иллюстрацией изложенной в исследовании истории поисков исторического образа Харьковской публичной библиотеки в историографии.

Следует заметить лишь главное, что обращает на себя внимание. 1) До 1859 г. целостного текста об истории ХПБ не существовало. Первый связный текст о ней появляется в 1859 г. в газете ХГВ. 2) Все известные тексты, касающиеся истории ХПБ, созданные в период 1865 – 1954 гг. представляют собой **разночтения сказа**, составленного Г. Данилевским в 1865 г. 3) В 1954 г. возникает уточненный благодаря документальным поискам исторический сюжет о ХПБ, составленный Н. Фридьевой. 4) С 1954 г. главным авантекстом, наряду с текстом Г. Данилевского, является текст Н. Фридьевой. Разночтения в позднейших упоминаниях о ХПБ зависят от степени знакомства авторов с текстами Г. Данилевского и Н. Фридьевой, а также с найденными архивными документами. Ввиду

исключительной малодоступности зарубежным, не украинским исследователям текста Н. Фридьевой, местных харьковских газет, можно предположить, что исторические изыскания по истории ХПБ строятся преимущественно по формуле: **«текст Г. Данилевского» + «текст А. Громовой» + «архивные материалы не из Харькова»**. Это – формула научной стагнации, формула типичного исследовательского тупика.

Именно ситуация недостаточности источников как раз и приводит к длительной стагнации изучения истории ХПБ. Лишь введение в научный оборот малодоступных источников может исправить это положение. Вопрос о бытовании рассмотренных нами сюжетных линий историографии о ХПБ в общественном и научном сообществе Харькова связан преимущественно с конъюнктурными особенностями интеллектуальной среды в отдельные периоды времени. Бытование и востребованность элементов схемы сюжета о ХПБ в значительной степени зависели от настроений публики, от того, какие идеи властвовали в сообществе интерпретаторов в определенный период времени.

В историографии о ХПБ значение имеют и **лакуны** – не занятые никакой интерпретацией места в исторической хронологии. Эти лакуны можно обозначить при помощи таких наводящих вопросов: 1) Кто был библиотекарем ХПБ после И. Срезневского? 2) Когда и каким образом происходила нанесение на книги, принадлежащие ХПБ, оттисков ее печати? 3) При посредстве каких сопроводительных документов производилась передача книг ХПБ другим учреждениям? 4) Какие каталоги книг ХПБ изданы после 1834 г.? 5) Был ли составлен каталог ХПБ в 1860-е годы? 6) Находилась ли ХПБ в подчинении Университета? 7) Состоялось ли официальное закрытие ХПБ?

На эти вопросы многие историографы ХПБ не дают ответов. Можно лишь предполагать, что лакуны, появившиеся в 1860-е годы, представляли собой не пропуски фактов, а заведомые умолчания, лишь потом приведшие позднейших исследователей к досадным тупикам и парадоксам.

Подводя итог, выскажем мнение, что историографический образ ХПБ зиждется на двух основаниях. Первое – это текст Г. Данилевского о ХПБ, наполненный как достоверными, так и заведомо ошибочными свидетельствами. Второе основание – это публицистика «Эпохи великих реформ» 1860-х годов, заложившая основы восприятия кризиса первых публичных библиотек. *Tertium non datur* – третьего не дано. Текст Г. Данилевского является наиболее полным с фактографической точки

зрения исследованием по истории ХПБ. Он был написан на основании архивных материалов, и сегодня в большинстве своем доступных историкам. Этот текст представляет собой протограф для позднейших сочинений о ХПБ.

Последующие изыскания по истории ХПБ являются пересказом сделанного Г. Данилевским парафраза, который основывается на архивных документах и на пересказе фольклорного сюжета. Полное расследование возникновения фольклорного сюжета не представляется возможным. Хотя его элементы встречаются с 1859 г., в полном и завершенном виде он был опубликован в 1866 г. Г. Данилевским. Следует сказать, что этот историографический образ, стоящий на двух основах, лишь отчасти находится в соответствии с историческим образом ХПБ, тем не менее, ввиду недоступности для исследователей многих исторических источников, он был его основой.

Ныне сюжет о ХПБ является во многом краеведческим. Также он служит темой историко-библиотечных мемориальных исследований. Углубление в историографию данного сюжета позволяет говорить о том, что в истории изучения истории ХПБ сложился миф, этапы и особенности сложения которого теперь известны. Изучение истории ХПБ с недостаточной опорой на исторические источники и историографические свидетельства приводит не к упразднению мифа, а к его разрастанию. **Поэтому лишь изучение архивных документов может поднять исследование истории первой публичной библиотеки Харькова на подлинно научную высоту.**

Также следует отметить, что часто исследователи истории ХПБ были лишены взаимодействия друг с другом, и ни один из них не обладал не только полнотой, но даже и достатком сведений о ХПБ. Именно недостаток исторических источников, вкупе с той или иной идеологической подоплекой, вынуждал авторов исторических заметок о библиотеке прибегать к заимствованию мнений друг у друга, далеко не всегда при этом проверяя эти мнения, и даже далеко не всегда относясь к ним критически. Это и послужило той благодатной почвой, на которой пышным цветом расцвел историографический миф о ХПБ.

Кроме того, резюмируя, можно сказать, что **«библиотека как фонд» и «библиотека как организация» находятся в разных исторических временах, принадлежат к различным парадигмам библиотечного мышления.** Примечательно поэтому, что **рождение мифа об упадке ХПБ совпадает со временем начала институционализации библиотечного**

дела, началом его бурного научного развития, появлением специфических библиотековедческих знаний, возникающих в результате анализа опыта работы крупнейших библиотек. Следовательно, развитие образа ХПБ связано с изменением научного представления о библиотеках в целом. Можно заключить, что в историографии истории ХПБ действует **правило**: чем выше уровень развития библиотечного дела, на котором стоит историограф – тем больше он обнаруживает недостатков в работе ХПБ. К тому же, масштаб восприятия работы ХПБ увеличивался по мере приближения историографов к культурной среде Харькова, и уменьшался по мере удаления автора в область столичной культурной жизни.

Однако, как и в любой другой области научного знания, в историографии библиотечного дела действует диалектический закон единства и борьбы противоположностей. Из этого явствует, что на современном этапе историография истории ХПБ выходит на новый качественный уровень. На этом новом уровне правило зависимости образа от степени развития знаний меняется таким образом, что ныне историографы оказываются способны толковать особенности работы ХПБ не в сравнительном (как недостатки по сравнению с неким абстрактным библиотечным идеалом), а в качественном отношении, то есть, как особые черты, свойственные ХПБ, порожденные эпохой, в которой она возникла и составляющие неотъемлемую часть ее исторического образа.

Таким образом, мы приходим к общему выводу: историография истории библиотечного дела служит основанием для того, чтобы изучать историю библиотек XIX в., исходя из принципа «ни отнять, ни прибавить». То есть такое исследование должно проводиться в строгом соответствии с правилом учета сложившихся историографических традиций. Предложенная в исследовании схема периодизации историографии истории ХПБ в этом отношении способствует научному восприятию и использованию историографических знаний о ней. Проведенное исследование позволяет различать особенности историографических сюжетов о ХПБ в их хронологическом и генетическом развитии, взаимовлиянии и пересечении. Проведенный нами первый, историографический этап исследования, позволяет осуществить переход к источниковедческой его части, используя при этом полученные знания об особенностях их изучения предшественниками в различные периоды формирования историографии ХПБ.

Прибавление 1. **Таблица разночтений (глосс), наблюдающихся в исторических сюжетах о ХПБ**

ГОД	АВТОР/ИСТОЧНИК	ГЛОССА										
		a. Дата основания библиотеки	b. Место, занимаемое библиотекой	c. Дата закрытия библиотеки	d. Дата и обстоятельства окончательного прекращения работы библиотеки	e. Причина неустройства библиотеки	f. Обстоятельства закрытия библиотеки				g. Судьба библиотеки после закрытия
							f.1. Время суток и сезон	f.2. Действия владельца библиотеки	f.3. Погодные условия	f.4. Действия прочих лиц	
1859	«ХГВ»	в исходе 1830-х гг.	«...огромная нижняя зала в доме Дворянского собрания. Там были расставлены шкафы с книгами и необходимая для чтения мебель: столы, диваны и стулья, определены даже чиновники (из канцелярии депутатского дворянского собрания) для заведывания библиотекой»	существовала недолго	-	-	-	-	-	-	«...куда она так скоро исчезла – мне неизвестно».

1859	«ХГВ»	-	«в нижней зале... были расставлены шкафы с книгами и необходимая для чтения мебель, даже были определены из депут. собрания чиновники для заведывания библиотекой»	-	-	-	-	-	-	-	«...вспомним еще раз о каких-нибудь 3000 томов разных сочинений, лежащих без всякого употребления в доме дворянских собраний».
1861	«Книжный вестник»	некогда уже существовала	в Харьковском Дворянском собрании. Упоминается в официальных бумагах дворянства «о книгах на чердаке Дворянского собрания, единственных современниках минувших дней».	-	-	-	-	-	-	-	«Отчего бы не потревожить и этих старых костей?»

1861	«Основа»	некогда уже существовала	в харьковском Дворянском собрании.	-	-	-	-	-	-	-	«...на чердаке Дворянского собрания находится 3000 томов, пользующихся правом полной неприкосновенности»
1864	Геннади Г.	была	«...в Харькове была также публичная библиотека».	-	-	-	-	-	-	-	«...пришла в упадок».

1865	Данилевский Г.	6 декабря 1833 г.	в доме Дворянского собрания.	«...сдать ее в учреждаемую Справочную городскую контору».	1841 г.	Так как «...до сего времени библиотека редко посещаема была весьма ограниченным числом читателей».	«...рано утром, чуть не досвета, в осенний светлый денек».	«...Быковский явился в канцелярию депутатская собрание, где тогда уже служил г. Антонов писцом, и решился сдать библиотеку обратно».	«...тут налетели тучи. В полдень пошел сильный дождь».	«...въехало **пар двенадцать волов**, везя тяжело нагруженные книгами возы. — Сваливай, братцы, среди двора - крикнул Быковский. Мужики стали брать каждый воз за колеса, приподнимать и сваливать с него книги в общую кучу, как сваливают глину или песок; не успели сойтись на службу чиновники, как возы и Быковский исчезли.Думали было сперва чиновники писать протесту жаловаться не Быковского, а книг все-таки не принимать. Но когда дождь и вечеру усилился, они из сожаления, не дожидаясь разрешения начальства, созвали сторожей и	«...Для библиотек и назначена особая, просторная комната в помещении депутатского собрания. Чиновник Антонов кончает каталог».

1888	Павловский А.	6 декабря 1833 г.	в комнатах Дворянского собрания, временно.	в 1836 г. Комитет попечителей решил сдать библиотеку Справочной городской конторе.	в 1841 г. в связи с решением нового владельца Справочной конторы.	библиотека плохо посещалась публикой, была устроена формально, не имела вывески, библиотекарь был перегружен работой.	-	«...новый содержатель Справочной конторы... желая освободиться от ненужного для него хлама, свез обратно книги»	-	«...свез обратно книги и шкафы во двор Дворянского собрания и свалил все это в кучу. Потом подмоченные дождем книги были **снесены в сарай».**	в 1859 г. для библиотеки была назначена особая комната.

1897	Живописная Россия	-	-	«...в 1836 г. попечительный комитет библиотеки решил сдать ее в Справочную городскую контору».	в 1841 г. в связи с закрытием Справочной конторы.	«...распорядители показали полное непонимание дела, которому они взялись служить. Дальнейшие причины неуспеха библиотеки не выяснены».	-	«...Содержатель конторы обратился в контору дворянского депутатского собрания с просьбою принять от него библиотеку, как учреждение дворянское. Дворяне, однако, библиотеку не пожелали».	«собрались тучи и пошел дождь».	«...содержатель конторы, видимо, человек энергичный, рано утром нагрузил библиотеку на двенадцать **возов**, привез ее на двор депутатского собрания и здесь свалил. Чиновники **вместе со сторожами** бросились таскать охапками книги в конюшню и здесь расположили их **около лошадиных стойл».**	«...библиотека пролежала в лошадином обществе 18 лет, до 1859 года, когда, благодаря вновь наступившему периоду просвещения, забытая библиотека была перенесена в помещение депутатского собрания и водворена в прежних красивых шкафах».

1905	Рубинский К.	1833 г.	-	1837 г.	-	«за отсутствием читателей».	«рано утром, в осенний светлый денек».	«...Быковский, видя, что библиотека не приносит ему никакой пользы, так как никто в нее не заглядывает, потребовал от чиновников депутатского собрания принять ее обратно. Те отказались принять библиотеку без описи».	«...Пошел дождь сначала небольшой, потом проливной».	«...въехало пар 12 **возов**, нагруженных книгами. Мужики стали брать каждый воз за колеса, приподнимать и сваливать в него книги в одну кучу. Сжалившиеся над несчастною библиотекою чиновники **в полах сюртуков** и с помощью служителей перенесли книги для **просушки в конюшню».**	«...Только в 1859 г. для несчастной библиотеки и была отведена комната и появился каталог».
1912	Столпянский П.	-	-	-	-	«равнодушие здешней публики к просвещению».	-	-	-	-	-

1919	Дерунов К.	-	-	-	-	-	-	-	-	«...харьковская губернская библиотека, в полном смысле выброшенная на улицу (она одно время лежала и **мокла под дождем среди двора**)».	-
1934	Громова А.	6 декабря 1833 г.	-	-	-		-	-	-	-	
1954	Фридьева Н.	6 декабря 1833 г.	в доме Дворянского собрания.		в 1844 г.	обвиняет харьковское дворянство, незаинтересованное в принятии библиотеки от Справочной конторы без надлежащих сопроводительных документов, и лишенное желания вообще предпринимать усилия, направленные к сохранению этой библиотеки.	цит. по Г. Данилевскому	цит. по Г. Данилевскому	цит. по Г. Данилевскому	цит. по Г. Данилевскому	цит. по Г. Данилевскому

2001	Абрамов К.	1833 г.	-	-	-	«самодержавно-крепостнический строй стал главным препятствием развития культуры и просвещения в России, обусловившим крайне неудовлетворительное последующее развитие публичных библиотек».	-	-	-	-	-

Список библиографических ссылок

1. Абрамов К. И. Городские публичные библиотеки России: история становления (1830 – начало 1860-х гг.). Москва, 2001. 124 с.

2. Барг М. А. Эпохи и идеи: становление историзма. Москва, 1987. 348 с.

3. Березюк Н. М., Левченко И. Г., Чигринова Р. П. Библиотека Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина за 200 лет (1805 – 2005). Харьков, 2006. 337 с.

4. Бібліотека в історичному просторі трьох епох. Харків, 2011. 239 с.: іл.

5. Борхес Х. Коллекция. Четыре цикла. Санкт-Петербург, 1992. 640 с.

6. Бэкон Ф. Вторая часть сочинения, называемая новый органон, или Истинные указания для истолкования природы // Бэкон Ф. Сочинения. Т. 2. Москва, 1972. 582 с.

7. Веселовский А. Н. Поэтики сюжетов // Историческая поэтика. Ленинград, 1940. С. 493–596.

8. Геннади Г. Указатель библиотек в России // Журн. М-ва нар. просвещения. 1864. CXXII. № 5. С. 1–36.

9. Генетическая критика во Франции. Москва, 1999. 285 с.

10. Гессе Г. Игра в бисер. Москва, 1969. 544 с.

11. Громова А. Публичные библиотеки в провинции в 1830 – 1850 гг. // Совет. библиогр. 1934. Вып. 1. С. 66–97.

12. Данилевский Г. П. Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. Харьков, 1866. 403 с.

13. Дерунов К. Н. Типичные черты в эволюции русской «общественной» библиотеки // Дерунов К. Н. Избранное. Москва, 1972. С. 62–141.

14. Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Т. 5. Ч. 1. Санкт-Петербург ; Москва, 1897. С. 301–302.

15. История императорского Вольного экономического общества с 1765 до 1865 г. Санкт-Петербург, 1865. С. 289–290.

16. Краткое обозрение города Харькова. Сборник замечаний, составленный по случаю путешествия // Журн. М-ва нар. просвещения. 1838. С. 203–215.

17. Кун Т. Структура научных революций. Москва, 2003. 606 с.

18. Общественные библиотеки на Юге // Основа. 1861. Июль. С. 139–152.

19. Павловский Ф. А. Первый год Харьковской общественной библиотеки. Харьков, 1888. 16 с.

20. Прибавление к «Харьковским губернским ведомостям». 1859. № 27.

21. Прибавление к «Харьковским губернским ведомостям». 1859. № 137.

22. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград, 1946. 340 с.

23. Пожар в здании Дворянского собрания // Харьк. губерн. ведомости. 1870. № 26.

24. Рубинский К. И. Значение Д. И. Багалея в истории библиотечного дела // Профессор Дмитрий Иванович Багалей. Харьков, 1912. С. 55–62.

25. Сборник русского исторического общества. Т. 2. Санкт-Петербург, 1868. С. 413–418.

26. Систематический реестр русским книгам с 1831 по 1846 год. Санкт-Петербург, 1846. С. 206.

27. Смесь // Кн. вестн. 1861. № 3. С. 39.

28. Столпянский П. К истории провинциальных публичных библиотек в эпоху императора Николая I (1825 – 1855) // Рус. библиофил. 1912. С. 51–57.

29. Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург, 2002. 528 с.

30. Фридьева Н. Я. Публичная, общественная и бесплатные народные библиотеки города Харькова до 1919 г. : дис. … канд. пед. наук. Харьков, 1954. 383 л.

31. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. Москва, 1977. 405 с.

32. Щелков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии. Харьков, 1882.

33. Янжул И. Вопрос о городских общественных библиотеках // Слово. 1880. Январь. С. 1–19.

І. Я. Лосієвський

АВТОГРАФІЧНІ ПАМ'ЯТКИ У ФОНДАХ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ

Анотація. *Розглядаються актуальні питання теорії і практики формування колекцій та зібрань автографічних пам'яток у фондах наукових бібліотек.*

Ключові слова: *автограф, рукопис, пам'ятка, колекція, фонд, наукова бібліотека.*

Аннотация. *Рассматриваются актуальные вопросы теории и практики формирования коллекций автографических памятников в фондах научных библиотек.*

Ключевые слова: *автограф, рукопись, памятник, коллекция, фонд, научная библиотека.*

Annotation. *The article is devoted to the topical problems of theory and practice of building collections of autographic monuments in the scientific libraries.*

Key words: *autograph, manuscript, monument, collection, found, scientific library.*

У фондах документних пам'яток наукових бібліотек домінують книжкові зібрання та колекції, але зберігається в таких фондах й чимало документів, що належать до пам'яток інших видів та груп [18]. Серед найцінніших – автографічні документи – різновид рукописних пам'яток, або пам'яток писемності. Автографи у бібліотеках – це й окремі документи, згадані вище, і – що є особливо характерним для бібліотечних фондів – написи на примірниках друків, інших пам'ятках.

Термін *автограф* вживається в текстології, палеографії, почеркознавстві, дипломатиці, епістології. Цим терміном активно користуються теоретики і практики архівної, бібліотечної та музейної справи, історики, зокрема історики науки та культури. У широкому сенсі до автографів належать усі записи, себто власноруч написані тексти, адже виконувачами їх є певні особи, автори записів, що відповідно визнаються творами їх письма. Однак у науковій літературі вказаний термін використовується лише у тих випадках, коли є можливість і/або доцільність, необхідність установлення автора запису, а якщо він відомий, – коли цей факт має певне значення для соціуму. Відповідно формулюється питання: чи є цей рукопис автографом N, тобто написаним рукою N? І приходять до одного з висновків: так або ні, або можна припускати, що так. Або немає достатньої джерельної бази для позитивного (хоча б гіпотетичного) чи негативного ствердження. Науково некоректним і таким, що не відповідає стилю наукової мови, є формулювання *автограф невідомої (невстановленої) особи*, тому що інформація про автора запису, його, автора, соціальну значущість відсутня; тоді під час інформування про документ в друкованих каталогах і загалом в науковій літературі вживаються слова *рукопис, список* тощо або наводиться примітка: *автор запису невідомий*. Отже, в археографічному описанні у науковій літературі рукописний текст називають автографом, якщо набуває певного значення (насамперед, наукового, історико-культурного) встановлений факт або припущення щодо написання його конкретною особою – факт авторства запису або гіпотеза щодо авторства запису. Нижче наводимо запропоновану нами дефініцію.

Автограф, історичний, пам'ятковий автограф або автографічна пам'ятка – текст, записаний рукою людини, чиє життя та діяльність мають особливе соціальне, зокрема наукове, історико-культурне значення, і відповідно цей запис потребує уваги, фіксації, оцінки.

Така потреба може виникати при атрибуції історичних документів, наукових, літературно-художніх, публіцистичних творів (у текстолога, історика, історика науки, літературознавця, історика журналістики) і при експертизі документів в архівній, бібліотечній та музейній справі. А от у теорії судової експертизи та в судовій практиці, при виконанні завдань експертизи документа за змістом та почеркознавчої експертизи, і навіть експертизи цінності документа термін *автограф* не вживається, замість нього використовувалися синонімічні словосполучення *написаний рукою,*

власноручно (документ), а нині пануючим є таке формулювання: рукопис, рукописний текст, запис що *виконаний* N [20, с. 35–63; 33, с. 278–281].

Автографи, як текстові документи, як знакові системи, можуть бути буквеними, ієрогліфічними, цифровими, нотними; «відкритими» та шифрованими. Серед видів автографічних пам'яток відзначимо рукопис-автограф (автографічний манускрипт – автограф великого та середнього текстового обсягу), напис-автограф (автограф малого текстового обсягу) та підпис-автограф, або сигнатура (автограф украй малого текстового обсягу) – на офіційному документі (зокрема автограф правителя у рескрипті, його ж написи на берегах офіційних документів), на списку свого твору, машинописній або в іншій спосіб виготовленій копії свого твору, на книзі, відбитку статті, на творі образотворчого мистецтва, на фотокартці, афіші, в альбомі, на інших подарункових та меморіальних предметах.

На книгах та брошурах (рукописних книгах, що є автографічними авторськими рукописами або списками творів; на книгах, виготовлених в інший недрукарський спосіб, на примірниках видань) можемо знайти інскрипт – дарчий напис автора на титулі, звороті титулу, форзаці, обкладинці тощо, а також авторські записи інших видів і записи різних видів інших осіб, зокрема власницькі, дарчі та пам'ятні написи на титулі, звороті титулу, форзаці, обкладинці тощо, маргіналії – записи та позначки на полях, між рядками та стовпцями, що можуть набувати значення як автографи, якщо належать відомим і видатним особам – власникам книг та їх читачам. До речі, в науковій літературі спостерігається тенденція звуження семантичного поля терміна *автограф* до таких значень: книжковий напис автора, інскрипт [7; 12; 26; 29]. Серед письменницьких інскриптів чимало прозових або віршованих мініатюр, що вивчаються в літературознавстві як мала художня форма та своєрідний літературно-побутовий жанр.

Різницю між автографами автора тексту й автора його запису пояснимо на такому прикладі: рукопис-автограф поезії Івана Франка 1899 р. – це текст, записаний рукою автора; рукопис-автограф Лесі Українки 1900 р. – записаний нею текст поезії Івана Франка. Обидва рукописи є автографами видатних письменників, документними пам'ятками особливої наукової, історико-культурної цінності. Однак у контексті рукописної спадщини Івана Франка другий документ розглядається як прижиттєва рукописна копія, список твору поета, а Леся Українка є автором запису цього твору.

Автографами можуть бути текстові документи у цілому або рукописні вставки, авторська правка в рукописному, машинописному, друкованому або в інший спосіб виготовленому тексті, підпис автора. Автографічні рукописи творів – це часто-густо документи у формі кодексу, в оправах чи обкладинках, теках, футлярах, на яких також можуть бути автографічні записи автора. У межах матеріальної основи такого документа нерідко зустрічаються й автографи, що належать іншим відомим, визначним особам.

Вивчаючи автографічні творчі рукописи, текстологи користуються термінами, що стають обов'язковими елементами наукового описання документних пам'яток: *чорновий автограф, чернетка* – автограф, що фіксує певний етап роботи автора над текстом, однією з його редакцій; *біловий автограф* – автограф, що відображує завершення авторської роботи над текстом у цілому або над однією з його редакцій [8; 24].

Потребує пояснення співвідношення термінів *автограф, оригінал, унікум*, або *унікальний документ*. Визначення документа як оригіналу не обмежується значеннями термінів «оригінал службового документа» та «дублікат оригіналу службового документа», визначення яких знаходимо в ДСТУ 2732 : 2004 Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять (п. 3.13, 3.14 [10, с. 4]). Термін *оригінал документа* вживається відносно документів різних видів і груп (за різними класифікаціями), і це не лише рукописи-автографи.

Питання щодо цінності оригіналів документів було порушено ще у класичних роботах з архівістики й документознавства XIX ст., зокрема у так званому Голландському збірнику – укладених С. Мюллером, Й. Фейтом та Р. Фруїном «Настановах з класифікації та описування архівів…» (Гронінген, 1898). На думку цих учених, оригінали документів необхідно зберігати в архівах у першу чергу і в повному обсязі, у тому числі дефектні і фрагментарні: «…оригінальні грамоти, хоч як вони попсовані або які малі частини від них залишилися, ніколи не повинні знищуватися, навіть коли існують їх дублікати або точні копії» [цит. у перекладі за: 19, с. 176].

Аксіологічну розробку проблеми оригінальності документа було здійснено наприкінці XX ст. американським істориком, архівознавцем та документознавцем Джеймсом М. О'Тулом, який визначив та обґрунтував *самоцінність* (intrinsic value) оригіналу як особливий різновид документної цінності і вважав за необхідне зберігати оригінал документа «не через його доказові властивості, а за його антикварні якості», вказуючи на

унікальність документа, що втрачається у копіях (48; 49; цит. у перекладі за: 16, с. 588). Щодо рукописних пам'яток, це здебільшого стосується оригіналів автографічних документів, що відповідають основним критеріям цінності оригіналу документа, сформульованим у 1996 р. канадською дослідницею Шоною Мак-Ренор:

- властивості фізичної форми документа, що можуть бути предметом вивчення, наукового дослідження;
- неповторність фізичних особливостей документа;
- автентичність документа, відомості про автора та інші відомості про документ, важливість яких може бути підтверджена лише на підставі оригіналу;
- експозиційна, музейна перспективність документа;
- найвищий ступінь юридичної цінності саме оригіналу (у випадках, коли доказові властивості документа можна використовувати, лише пред'явивши його оригінал) [47; див. також: 16, с. 589].

Ш. Мак-Ренор указала на переваги оригіналу документа над усіма видами його копій і довела підпорядкованість копій «керуючій силі» оригіналу, чиї доказові властивості можуть набувати виключного значення. Оригінал містить найповнішу і нерідко унікальну інформацію про зміст та форму, матеріали, з яких виготовлений документ, що дозволяє встановити або підтвердити його справжність, його походження та час створення, ось чому збереження інформації не можна вважати завжди важливішим за збереження оригіналу документа, а недооцінка значення фізичного оригіналу документа, вважала дослідниця, є небезпекою для науки.

І дійсно, важко цілком погодитися з «антикварною» домінантою в концепції Дж. М. О'Тула. Оригінал документа є першоносієм та першоджерелом інформації про документ, зокрема автографічний, – суто первинної документної інформації, чия неповнота лише частково і, скоріше за все, у гіпотетичній площині може бути ліквідована за рахунок джерел вторинної архівної інформації (визначення вживаних тут термінів див.: [11, с. 2]). Разом із цим, визначення документа як оригіналу залежить від того, за якою системою координат установлюється його оригінальність (справжність, автентичність). Документами-оригіналами є і рукопис XIV ст. – ілюмінований список Євангелія (оскільки це – справжня пам'ятка вказаної доби, належить до конкретного виду та групи пам'яток, не є підробкою чи факсиміле), і рукопис-автограф твору класика світової

літератури XIX ст. Як ми вже бачили на прикладі автографічних документів Івана Франка та Лесі Українки, визначений текстуально копійним документ, створений видатним діячем – не автором тексту, але автором запису цього тексту, відповідно визначається як рукопис-автограф особи, яка скопіювала текст іншого автора, і це – оригінал автографа, а не копія. Однак такий документ, незважаючи на текстуальну ідентичність, не можна вважати оригіналом, якщо з'ясовується виключно його причетність/непричетність до рукописної спадщини Івана Франка.

Автографічність вважається однією з важливих (хоча й не обов'язкових) ознак рукописних документів узагалі, найважливішою ознакою документних пам'яток, адже кожна автографічна пам'ятка є унікальною. Нагадаємо, що, згідно з ДСТУ 2732 : 2004 Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять (п. 5.16), унікальний архівний документ або унікальна архівна пам'ятка – «визначена експертизою категорія цінності архівного документа, який має виняткове значення для історії держави і суспільства, і аналоги якого за документною інформацією і (або) зовнішніми ознаками документа відсутні» [10, с. 11]. *Аналогами* у цьому контексті названо подібні, схожі за основними ознаками та властивостями документи, однак, на нашу думку, точнішим було б не вживання тут критерію наявності/відсутності аналогів, а вказівка на відсутність *ідентичних документів*. І якщо видатним автором виготовлено два чи кілька аналогічних рукописів-автографів, текстуально ідентичних, близьких за графікою письма й орфографією, деякими іншими зовнішніми ознаками, такі документи не можуть вважатися ідентичними в цілому, і кожен з них має підстави для визначення як унікальної документної пам'ятки.

Унікумом може стати і факсиміле автографа (або копія документа-оригіналу іншого виду), але у тому випадку, коли оригінал втрачено і документ зберігся в єдиній копії, – якщо інформація про її безпосередній зв'язок з утраченим оригіналом є достовірною і дозволяє зробити в категоричній або гіпотетичній формі висновок про її автентичність. Разом із цим, тільки при наявності оригіналу, збереженого у своїй повноті (комплектності), і за умови, що цілком забезпечується подальше його зберігання, не виникає загрози тих чи інших трансформацій, повної або часткової фальсифікації документа. Автографічність певною мірою притаманна й авторизованій копії документа, авторським коректурам, де знаходимо рукописні виправлення, вставки, позначки, пояснювальні

записи та підпис автора, і ці ознаки вже дають підстави вважати такий документ унікальним.

Особлива історична й суто текстологічна цінність рукописів-автографів полягає в тому, що вони є унікальними пам'ятками культури, чия соціальна значущість потребує їх збереження в наявній автентичній повноті, це – «найбільш достовірні джерела тексту», що, на жаль, «у багатьох випадках до нас не доходять» [8, с. 73]. Відзначимо поступове зменшення кількості і відповідне нарощення рідкісності та цінності новостворених пам'яток цього виду і загалом цінних рукописних документів в останні десятиріччя XX ст. А нині, на початку XXI ст., у час розвинутих електронних технологій, рукописні документи майже зникають.

Біографічні матеріали про видатних учених, письменників, політичних, релігійних, церковних та громадських діячів останніх століть свідчать, що авторська практика знищення своїх рукописів була досить розповсюдженим явищем. Відомо, що Джордж Вашингтон і Уїнстон Черчилль, Олександр Пушкін та Лев Толстой, Пантелеймон Куліш, Іван Франко та Михайло Коцюбинський зберігали свої рукописи, білові і чорнові автографи творів, однак, переважна більшість авторів були майже послідовними знищувачами своїх творчих автографів, особливо чорнових, а також ранніх редакцій творів, з часом значною мірою перероблених.

Вивчаючи автографи плану, різних редакцій конкретного твору, текстологи встановлюють його творчу історію, обстежують також авторські нотатки, листування, інші автографічні матеріали з архіву автора, намагаючись установити канонічний текст твору. І той факт, що до нас не дійшли автографічні творчі рукописи В. Шекспіра, є справжньою трагедією для текстологів. Значною мірою ускладнює їхню працю і майже відсутність чорнових автографів творів А. Чехова.

Не можна забувати і про можливість підробки, виготовлення «автографів»-фальсифікатів. Наявність такої підробки спроможні встановити палеографи, почеркознавці. Відомі повні або часткові підробки історичних автографів, частіше за все це – фальсифікати малого текстового обсягу, що рано чи пізно викривають, як це сталося у XIX–XX ст. з «автографами листів» та «записів» І. Ньютона та Б. Паскаля, Ф. Рабле, Ж. де Лабрюйєра, Ш. Л. Монтеск'є, Р. Бернса, В. Скотта, Дж. Кітса, П. Б. Шеллі, Ч. Діккенса, У. М. Теккерея, багатьох інших класиків літератури та науки, історичних діячів. Ще один з пам'ятних прикладів – «колекція автографів» Й. Ф. Шиллера, цю фальсифікацію було викрито в

середині XIX ст. Відсутність атрибутованого автографічного оригіналу є першим попередженням щодо можливості підробки, літературної містифікації. Так, опублікований за списком текст нібито твору Івана Франка – поеми-памфлету «Папі в альбом», як з'ясувалося, є фальсифікатом, виготовленим у 1945 р. на замовленням Львівського обкому ВКП(б) [28].

Уже не перше століття і навіть тисячоліття автографічні документи колекціонуються найбільшими бібліотеками світу. Один з перших великих комплексів рукописів-автографів належав Олександрійській бібліотеці. З античних часів нам відомо про ставлення до оригіналу автографа як до унікального, особливо цінного документа. Страбон згадує про якогось Апеллікопта, який замінював у архівах оригінали важливих актів копіями («Географія», XIII, 1, 54). Автографічні оригінали були прикрасою перших приватних колекцій. Єгипетський цар Птолемей II Філадельф викупив рукописи та бібліотеку Арістотеля, а Птолемей III Евергет придбав оригінали трагедій Есхіла і вважав ці сувої найдорожчим своїм скарбом.

Найбільші приватні колекції історичних автографів було створено у Франції, Великій Британії, Італії, Німеччині, де збирали ці раритети з XVI–XVII ст. У XVIII–XX ст. колекціонування автографів різних видів набуло системного характеру, такі комплекси виникли в усіх великих універсальних бібліотеках світу, починаючи з королівських, національних, академічних та університетських, а також у спеціалізованих галузевих бібліотеках. Автографічний документ осмислюється як унікальний артефакт, як предмет, що хоча б частково віддзеркалює видатну особистість, її загальну культуру, про яку певною мірою свідчать і загальна культура письма, особливості почерку. Закономірно, що у цей період на Заході і в Російській імперії формуються різновиди альбомного видання – *альбом портретів і автографів* та *альбом автографів*. Факсиміле автографів стають часткою не лише поліграфічних шедеврів, розкішних ілюстрованих видань, але й інших видань, зокрема масових. Уже на початку XIX ст. автографи та колекції автографів потрапляють на європейські антикварні аукціони, з першої чверті XIX ст. починають виходити ілюстровані каталоги автографічних документів, а в другій половині XIX–XXст. в Європі та США друкуються монографії з цієї теми, путівники по колекціях автографів, посібники для колекціонерів рукописних пам'яток цього виду (див. далі джерела почеркознавчої експертизи).

Більшість цих видань свідчать про досить високий рівень теоретичної та методичної розробки питань колекціонування автографічних документів. Зокрема у книзі англійського історика А. М. Бродлі «Розмови про автографи» (Лондон, 1910; того ж року вийшло видання цієї праці у Нью-Йорку) є класифікація цих документів, короткий нарис історії колекцій автографів з XVI ст. та історії їх розкриття в публікаціях; схарактеризовано сучасні колекції та центри колекціонування автографів; викладено, хоча і не зовсім послідовно, методику виявлення та атрибуції пам'яток, наведено приклади помилкових ідентифікацій. Окремі розділи присвячено найвідомішим знахідкам і таким видам автографічних пам'яток, як «королівські автографи минулого і сучасності», інші історичні документи, що мають відношення до управління державою, дипломатії, стану суспільства; автографи військових діячів, письменників («літературні автографи трьох століть»), діячів мистецтв. А. М. Бродлі визначає місце приватного колекціонування автографів серед людських захоплень, дає психологічний портрет «мисливця за автографами», розглядає питання оцінки та коливання аукціонних цін на автографи протягом останнього століття, наводить найвідоміші приклади підробок автографічних документів і дає методичні поради щодо виявлення фальсифікатів. У цьому виданні репрезентовано 135 факсиміле унікальних автографічних пам'яток, а епіграфом, що вміщено на титулі, стали слова американського поета, бібліографа і колекціонера Л. Дж. Сіста: «Колекція автографів може стати чудовим помічником у вивченні історії і біографії» [38].

Уже в XVI–XVIII ст. автографи використовувалися як особливо цінні першоджерела дослідниками життя і творчості видатних історичних діячів, учених, письменників та інших діячів культури. У свою чергу, колекціонування та описування автографів потребувало від архівних, бібліотечних та музейних працівників володіння не лише своїми професійними навичками, але й певним обсягом знань про цих осіб або здобуття і систематизації таких знань.

У XIX ст. закріплюються видавничі традиції використання факсиміле авторського автографа-сигнатури як фронтиспісного елемента, під портретом автора; розміщення такого факсиміле, зокрема тиснення золотом, на верхніх кришках оправ або на обкладинках томів повних зібрань творів (насамперед, академічних), зібрань творів та окремих видань. Крім альбомів портретів і автографів та альбомів автографів, популярних ще у XIX ст., з'являються на початку XX ст. видання в

обкладинках з факсиміле кількох або навіть десятків автографів, що свідчить про ставлення до автографічних документів як до особливо цінних, колекційних, раритетних, а також як до таких документів, що репрезентують певні культурні пріоритети. Наприклад, на обкладинці присвяченого першодрукарю Івану Федорову літературного збірника «Друкарь», що вийшов у Москві 1910 р., знаходимо композицію, створену з факсиміле автографів-підписів видатних письменників, а у самому збірнику такі факсиміле вміщено під їхніми портретами, що супроводжують публікацію авторських текстів. Отже, і видавцями, і читачами автограф автора сприймається як ще один «портрет», точніше «автопортрет», характерна ознака особистості письменника, своєрідний прояв авторського «я» або авторський символ чи знак-код, за допомогою якого певною мірою визначаються особистісні та творчі параметри автора. Складна, динамічна графіка почерків багатьох учених та митців сприяє активізації інтерпретацій, як достатньо обґрунтованих, так і суб'єктивних, що наближаються до фантазійних побудов графологів.

Робота з формування та розширення колекцій автографів-оригіналів у фондах бібліотек значною мірою активізувалася наприкінці XIX – на початку XX ст. Бібліотечними раритетами, поряд із автографами великого текстового обсягу, що надходили до архівних, рукописних фондів та колекцій, стають авторські книжкові автографи. Не випадково А. Чехов, інформуючи у 1896 р. одного зі своїх кореспондентів про передачу ним «близько 500 книжок (назв)», до 700 томів з особистого зібрання до Таганрозької міської бібліотеки, зауважує: «…близько половини <з них> з автографами» [31, с. 220–221], а в іншому листі вказує на наявність факсиміле автографів авторів у складі деяких із цих видань. (*Ця колекція нині зберігається у складі Чеховського фонду Таганрозького державного літературного і історико-архівного музею-заповідника. – І. Л.*).

Характерними для цієї доби є і системні заходи Харківської громадської бібліотеки (нині – ХДНБ ім. В. Г. Короленка), що було розпочато за ініціативи голови її правління, видатного українського історика Д. Багалія: співробітники відділу рукописів і автографів, утвореного у бібліотеці 1903 р., виявляли «листи, мемуари, записки, автографи, невидані твори і т. ін., що складає історико-літературний інтерес» [5, с. 37]. Приділялася особлива увага рукописам-автографам видатних творів, оригіналам офіційних документів із підписами історичних діячів. До фондів бібліотеки надійшли документи з автографами російських імператриць Анни Іоаннівни та Катерини II,

відомих державних діячів XVIII ст., серед яких – граф Б. Мініх, граф А. Остерман та граф П. Завадовський; грамоти та листи, під якими свої підписи поставили письменник і церковний діяч, єпископ Бєлгородський та Обоянський Йоасаф Горленко, письменник і богослов, ректор Харківського колегіуму А. Прокопович, перший єпископ Харківський Христофор Сулима, відомий освітній діяч, попечитель Харківського учбового округу граф С. Потоцькі; автографи листів письменника і чиновника, харківського губернатора І. Бахтіна, рукописи-автографи видатного польського історика, політичного та громадського діяча XIX ст. І. Лелевеля.

Автографічні документи XX століття, що нині зберігаються в бібліотеці, входять до архівних колекцій та фондів, переважно – фондів особового походження. Відзначимо автографи творчих рукописів та листів письменників В. Короленка, Х. Алчевської, А. Ахматової, М. Бажана, В. Бєляєва (трилогія «Стара фортеця», 1951, машинописний текст з авторською правкою), А. Головка (роман «Бур'ян», 1925, чорновий автограф), О. Гончара, Д. Кєдріна, Б. Пастернака, К. Паустовського, М. Рильського, Б. Слуцького, В. Сосюри, К. Фєдіна, Б. Чичибабіна (зокрема рукописні збірки-автографи 1950-х років). Неабияке наукове значення мають колекція автобіографій українських літераторів у рукописах-автографах із архівного фонду редакції біобібліографічного словника «Українські письменники» (У 5 т. Київ, 1960–1965) і зібрання автографічних документів з наукової та епістолярної спадщини видатних українських та російських учених, зокрема академіків Д. Багалія, О. Білецького, В. Бузескула, Л. Булаховського, Є. Тарле. Згадаємо й надзвичайно велику за обсягом колекцію альбомних автографів визначних українських і зарубіжних митців середини – другої половини XX ст., яку зібрав харківський краєзнавець, бібліофіл та колекціонер О. Сарана. Поети, а серед них М. Рильський і Л. Первомайський, С. Маршак і А. Твардовський, записували в альбоми О. Сарани свої поезії; композитори, серед яких – Д. Шостакович і А. Хачатурян, Г. Майборода, А. Кос-Анатольський, Д. Кабалевський, Ю. Шапорін – фрагменти своїх музичних творів. Важко назвати ім'я відомого діяча мистецтва тієї доби, який не є автографічно «присутнім» у цих унікальних альбомах [1].

Уже на початку XX ст. адміністрація Харківської громадської бібліотеки регулярно зверталася у пресі та листах до відомих вітчизняних і зарубіжних авторів (учених і письменників) із проханням надсилати свої книжки, і певна частина таких видань надійшла з авторськими дарчими

написами бібліотеці. Ця робота здійснювалася протягом усього XX ст., продовжується і зараз, поряд із колекціонуванням книг з автографами попередніх століть. У фондах бібліотеки нині зберігаються тисячі книжкових автографів, що складають окрему репрезентативну колекцію. Є пам'ятки національного і світового значення – книги з автографами Мелетія Смотрицького, Стефана Яворського, Є. Гребінки, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Аксакова, Є. Баратинського, Я. Полонського, В. Короленка, А. Чехова, І. Буніна, А. Ахматової, С. Єсеніна, Л. Стаффа, Р. Глієра, Д. Шостаковича, Р. Штрауса, І. Срезневського, М. Бекетова, В. Данилевського, А. Кримського, І. Лучицького, Д. Яворницького, Н. Вавілова, М. Лосського, А. Мазона та багатьох інших класиків науки і культури [2].

Зібрання і колекції автографічних документів є у найбільших сучасних бібліотеках світу. В України такі фондові комплекси сформовано, крім ХДНБ ім. В. Г. Короленка, у Національній бібліотеці ім. В. І. Вернадського, Національній парламентській бібліотеці України, Львівській національній науковій бібліотеці імені В. Стефаника, Одеській національній науковій бібліотеці імені О. М. Горького, в обласних і міських бібліотеках та у бібліотеках вищих навчальних закладів, зокрема ЦНБ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також у багатьох бібліотеках іншого відомчого підпорядкування. Великі зібрання та колекції автографічних архівних пам'яток і книг з автографами є у фондах Бібліотеки Конгресу (США), Британської бібліотеки, Національної бібліотеки Франції, Національної бібліотеки (BibliotekaNarodowa) Польщі, Російської Національної бібліотеки, Російської державної бібліотеки, Бібліотеки Російської Академії наук, Державної публічної історичної бібліотеки Росії. Як і раніше, автографи стають об'єктами приватного колекціонування, щорічно виставляються на антикварних аукціонах в європейських країнах, США, інших країнах світу.

Колекціонування автографічних документів розглядається нині як невід'ємна складова діяльності з формування документно-пам'яткових комплексів у фондах національних, академічних та інших наукових бібліотек. Автографічні пам'ятки – насамперед, оригінали історичних документів, видатних наукових, літературно-художніх і публіцистичних творів – осмислюються нині як раритетна частка ядра бібліотечного фонду і входять до складу спеціалізованих фондів і колекцій рукописів та книг з автографами [1–3; 6; 7; 9; 12–14; 17; 18; 21; 22; 26; 27].

Джерелами комплектування фондів наукових бібліотек автографічними документами є, насамперед, приватні архіви та бібліотеки, а також архіви і бібліотеки творчих та громадських організацій, і лише незначна частина таких матеріалів потрапляє з державних установ та організацій, оскільки основні офіційні папери належать до видів і груп документів, які підлягають передачі для зберігання до державних архівних установ, згідно з діючим законодавством України. Книги з авторськими автографами регулярно надходять до фондів наукових бібліотек з ініціативи самих авторів або передаються ними після отримання відповідних пропозицій від бібліотечних працівників. Отже, автографічні документи потрапляють до фондів наукової бібліотеки завдяки бажанням їх авторів та власників, зокрема нащадків авторів, передати, подарувати або продати ці раритети, однак, частіше за все, такі бажання виникають у них завдяки цілеспрямованим та систематичним контактам з ними бібліотекарів-комплектаторів державних зібрань, які за необхідністю здійснюють також пошук спонсорів.

Автографи у наукових бібліотеках складають архівні колекції, що формуються за документно-видовою, тематичною та іншими ознаками, а також надходять (за ознакою походження) до архівних фондів, що створюються, головним чином, на основі приватних архівів видатних діячів науки і техніки, діячів культури, політичних, релігійних, церковних та громадських діячів. Рукописи-автографи є найціннішою частиною сформованих у бібліотеках особових архівних фондів.

Рішення щодо прийому на зберігання таких документів та документно-пам’яткових комплексів приймається адміністрацією бібліотеки (так само, як і адміністрацією архіву чи музею) на підставі результатів *документознавчої ціннісної експертизи*, що регламентовано постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2007 р. № 1004 «Про проведення експертизи цінності документів». Мета експертного дослідження та оцінки – визначення соціальної, наукової, історико-культурної цінності документів і встановлення їх оціночної вартості. Експерт визначає основні властивості, ознаки та особливості документів, проводить їх ідентифікацію і класифікацію, встановлює та обґрунтовує автентичність документів і на підставі отриманих відомостей здійснює їх оцінку.

Обов’язкова складова експертизи цінності автографічних пам’яток, а за необхідністю, і деяких інших рукописних документів – *почеркознавча експертиза*, предметом дослідження якої є індивідуальні особливості

почерків, а її результатом – визначення цих документів як оригіналів автографів чи їх копій або фальсифікатів. Теорія почеркознавчої експертизи майже цілком розроблена вченими-юристами як предметна галузь судової експертизи та галузь криміналістики; запропоновані ними підходи та методики (див., наприклад: [20; 33]) використовуються в архівній, бібліотечній та музейній справі.

Найважливішою умовою щодо проведення результативного почеркознавчого дослідження автографа є наявність – у достатній кількості – достовірного порівняльного матеріалу, тобто оригіналів або якісних факсимільних копій автографів особи, яка вважається ймовірним автором запису – об'єкта експертизи. Порівняльний аналіз дає експерту можливість довести тотожність почерку, яким написаний цей документ, або встановити відсутність збігів у почерку документа з почерком конкретної особи, що вважалася ймовірним автором запису, а в окремих випадках – встановити фальсифікованість документа. Вище згадувалося про відсутність автографічних творчих рукописів В. Шекспіра. Припускають, однак, що його рукою написані три сторінки вставок до тексту п'єси «Сер Томас Мор» Е. Манді та Г. Четла (зберігається у Британській бібліотеці), але належність цих сторінок великому драматургу остаточно не доведено, бракує порівняльного матеріалу, адже до нас дійшло лише шість шекспірівських сигнатур – автографів украй малого текстового обсягу.

Використання у якості порівняльного матеріалу атрибутованих оригіналів автографів є найкращим варіантом, однак, далеко не завжди бібліотечний експерт, обмежений терміном проведення експертизи, оперативно отримує доступ до них, оскільки необхідний матеріал може зберігатися у фондосховищі, що знаходиться в іншому місті або навіть країні. Можливості експерта, вочевидь, збільшилися завдяки сучасній електронній комунікації з колегами – зберігачами відповідних фондів. Певну допомогу експерт може отримати з Інтернету, де викладено сотні тисяч автографічних документів великого, середнього та малого текстового обсягу, репрезентовано «зразки почерку відомих осіб». Однак з цим джерелом треба поводитися вкрай обережно, є тут чимало й недостовірної інформації – за результатами помилкової, зокрема аматорської «атрибуції».

Джерелами порівняльного матеріалу найчастіше стають наявні у фондах наукових бібліотек видання XIX–XX ст., що містять якісні, повноцінні відтворення – факсиміле автографічних документів: альбоми

автографів та альбоми портретів і автографів, наукові факсимільні видання окремих пам'яток, академічні повні зібрання творів та академічні видання окремих творів учених, письменників, публіцистів та інших видатних діячів, ілюстровані меморіальні видання, присвячені їх життю та творчості, політичній та громадській діяльності; ілюстровані каталоги, наукові та науково-популярні альбомні видання, що розкривають колекції та зібрання рукописних пам'яток, державних і приватних, та інші ілюстровані видання з історико-культурної тематики, серед яких особливе місце займають монографії про автографічні пам'ятки, посібники, спеціально призначені для колекціонерів автографів. Варто навести відомості про деякі з цих джерел. Почнемо з видань, спеціально присвячених автографічним пам'яткам.

Не кожна наукова бібліотека володіє ранніми такими виданнями – першої половини та середини XIX ст., але майже всі вони перевидавалися, є сучасні репринти та електронні факсимільні видання. Отже, тепер для всіх стали доступними, скажімо, чотири томи відомого паризького збірника літографованих факсиміле автографів визначних діячів, виданого у 1843 р. Т. Деларю [43], останній репринт якого нещодавно вийшов у Лондоні (ForgottenBooks, 2013), чиї додаткові примірники можуть бути виготовлені на замовлення. Так само доступними стали класичний «Довідник колекціонера автографів» Й. Гюнтера та О. А. Шульца (Лейпціг, 1856) та подібні видання другої половини XIX – початку XX ст., серед яких відзначимо розглянуту вище монографію-«путівник» А. М. Бродлі (ForgottenBooks, 2015), «Розмови про автографи» Дж. Б. Хілла (Лондон, 1896), книжки А. Х. Джолайна: «Роздуми колекціонера автографів» (Нью-Йорк, 1902), «Мисливець за автографами…» (Чікаго, 1907), «Мандрівки Країною автографів» (Нью-Йорк, 1913) [38, 41, 42, 44–46].

Спостерігаємо позитивну тенденцію, що свідчить не тільки про розвиток поліграфічного виробництва, вдосконалення та нові можливості книгодрукування наприкінці XIX – на початку XX ст., але й про сформоване у суспільстві ставлення до автографів як унікальних пам'яток культури, – тенденцію факсимільного відтворення автографів у розмірах і кольорах оригіналів, з використанням матеріалів, близьких до оригінальних матеріалів письма, на високому поліграфічному рівні. Факсиміле автографів, що дозволяє роздивитися найдрібніші деталі графічних форм, знаходимо навіть у масових виданнях, зокрема подарункових та сувенірних комплектах портретів славнозвісних діячів на

поштових листівках, окремих картках та паспарту, що були дуже популярними на початку XX ст. Серед таких матеріалів можна знайти найрідкісніший порівняльний матеріал, наприклад, факсиміле автографа діяча мистецтва (артиста, виконавця тощо), чиї почеркові зразки майже не збереглися. Втім, подібні видання не можна віднести до авторитетних джерел, що завжди містять достовірну, перевірену інформацію.

Продовжимо знайомство з альбомними та ілюстрованими довідковими виданнями, що цілком присвячені автографічним документам або портретам і автографам і містять, поряд із репродукціями живописних, графічних портретів і фотопортретів, літографічні та у фотомеханічний спосіб виготовлені факсиміле пам’яткових автографів. Одне з таких типових видань кінця XIX – початку XX ст. – лондонське «Автографічне дзеркало. Неопубліковані автографи славнозвісних та визначних людей минулого та сучасності» [37]. Видання великого формату, у першому розділі якого наведено біографічні довідки про осіб, чиї автографи (малого та середнього текстового обсягу, буквені та нотолінійні) факсимільно відтворено в основному розділі – альбомі. У наявності історичні документи з підписами європейських правителів, автографічні документи видатних політичних і державних діячів, письменників, композиторів, інших митців Середньовіччя та Нового часу. Поряд з автографами-підписами, альбом містить білові та чорнові автографи наукових, художніх та музичних творів (здебільшого у фрагментах), листів. Деякі текстові автографи сполучаються з авторськими малюнками.

Альбом того ж виду, але такий, що майже цілком зорієнтовано на досягнення людства в XIX ст., виданий княгинею Е. С. Урусовою, – «Альбом портретов и автографов выдающихся деятелей науки, искусства, литературы и политики всего света» (Москва, 1892). Видання надзвичайно великого формату, на кожному з 20 його аркушів розміщені колажі з фотопортретів та автографів (малого та середнього текстового обсягу, буквених та нотолінійних), – учених, художників, скульпторів, композиторів, драматичних та оперних артистів, письменників, політичних та державних діячів. Переважно тут репрезентований інтелектуальний та мистецький світ Заходу, однак автографічно «присутніми» є російські та українські вчені, зокрема: М. Бекетов, В. Докучаєв, Д. Менделєєв та І. Мечников; художники Н. Гє, В. Полєнов та В. Суріков, композитори П. Чайковський і С. Танєєв, письменники Л. Толстой, Н. Лєсков і В. Короленко.

Важливим джерелом може стати і спеціальне періодичне видання, що цілком складають факсиміле рідкісних історичних автографів [36]. Слід ураховувати, що відбір автографів для таких видань тою чи іншою мірою відповідає політичним, ідеологічним та культурним пріоритетам суспільства, окремих його верств на конкретному історичному етапі. Хоча й підцензурні, ці видання стають «автографічним дзеркалом» владної, наукової та культурної еліти, відображують наявну систему культурних цінностей. Система ця буде змінюватися, пройде ще не одна переоцінка соціальної значущості діяльності певних осіб, і деякі факсиміле автографів залишаться єдиними зразками їх почерків, що є доступними для сучасного бібліотечного працівника-експерта. Такий парадокс: особливо корисними як джерела стають для нього видання, що відрізняються тенденційністю, вони побачили світ у «час змін», переломні періоди в історії суспільства і держави. Подих революційних подій відчувається на сторінках альбому «Собрание автографов и факсимиле ученых, художников, композиторов, общественных и политических деятелей, артистов и писателей» (Москва, 1907), виданого М. Зензіновим з благодійною метою, про що свідчить рядок на обкладинці: «Помощь голодающим». Документальний характер видання посилюють репродукції живописних, графічних та фотографічних портретів, інших фотоматеріалів. У факсиміле надано автографи малого та середнього текстового обсягу, буквені та нотолінійні. Відкривається альбом факсиміле листа декабриста С. Муравйова-Апостола, страченого царським урядом у 1826 р., а наступний документ (1906 р.) – записаний власноруч виступ на суді лейтенанта П. Шмідта, чия страта відбулася за кілька місяців до виходу цього видання. Діячам революційного руху приділено тут особливу увагу: є факсиміле автографів В. Фігнер, Н. Морозова, П. Кропоткіна, Г. Лопатіна, А. Нєчаєва, А. Коллонтай, М. Спірідонової та інших. Тенденційний характер альбому, зрозуміло, виявляється й в змісті автографічних текстів, це стає ще більш очевидним при порівнянні альбому з аналогічними виданнями, що виходили до складання революційної ситуації в Росії. Одне з таких видань великого формату, достатньо репрезентативних, – «Голодному на хлеб. Альбом автографов писателей, художников, артистов и общественных деятелей. Издание редакции газеты «Русская жизнь» в пользу голодающих» (Санкт-Петербург, 1892).

Однак при відборі діячів науки та культури «революційний» принцип було втілено у виданні 1907 р. з меншою послідовністю, хоча за кількістю переважають ті діячі, котрі дотримувалися соціал-

демократичних та ліберальних поглядів (що цілком відповідало тодішнім пануючим настроям у суспільстві). І хоча в альбомі чимало автографів «каліфів на годину», особливо серед громадських діячів (варто ще раз повторити, що це найрідкісніший порівняльний матеріал для експерта-почеркознавця), все ж таки знаходимо в ньому десятки автографів тих, чия висока оцінка не набула суттєвих змін, і нині вони сприймаються як класики науки та культури. Серед них М. Балакирев, О. Блок, Н. Бердяєв, І. Бодуен де Куртене, А. Глазунов, М. Грушевський (автографи українською та російською), В. Короленко, О. Купрін, Ц. Кюї, Д. Менделєєв, Н. Римський-Корсаков, Ф. Сологуб, Є. Тарле, О. Шахматов, І. Ягіч.

Друковані альбоми автографічних пам'яток можуть мати універсальний характер або репрезентувати автографи за тематичним принципом, видовими ознаками документів, за принципом їх походження, належністю авторів до діячів у конкретній сфері людської діяльності. Один із прикладів – «Автографы музыкальных деятелей. 1839–1889» (Санкт-Петербург, 1889), де вже на обкладинці вміщено композицію з численних автографів. Видання містить факсиміле нотних автографів, автографів-підписів, автографів листів європейських композиторів, які здобули визнання в останні п'ятдесят років. Аналогічний альбом було видано у Лейпцигу в 1907 р. [35]. А ось приклад альбому факсиміле автографів письменників та художників – «Автографы: К. Бальмонт, С. Есенин, Вяч. Иванов, Р. Ивнев, В. Каменский, А. Луначарский, А. Мариенгоф, Б. Пастернак, И. Рукавишников, В. Шершеневич» (Москва, 1919) – видання, що містить також факсиміле малюнків з авторськими підписами П. Кончаловського, А. Моргунова, Н. Розенфельда, С. Свєтлова та Г. Якулова. У 1921 р. вийшов ще один московський альбом, де репрезентовано модерних літераторів; на його титулі – «Автографы: А. Белый, В. Брюсов, Р. Ивнев, П. Карпов, А. Луначарский, И. Новиков, М. Ройзман, С. Рубанович, И. Рукавишников, Ф. Сологуб, М. Цветаева, И. Эренбург».

Факсиміле автографів видатних діячів знаходимо в численних ілюстрованих виданнях середини XIX – початку XX ст., що не були спеціально призначеними для розкриття колекцій автографів. Йдеться про наукові та науково-популярні видання, що охоплюють великі періоди світової історії або висвітлюють історію окремих регіонів, країн, земель, міст; історію культури, історію розвитку окремих галузей знань, науки і техніки, мистецтв; генезу та історію розвитку окремих інституцій та

установ, релігійних, професійних та громадських організацій тощо. І характерно, що дані про наявність факсиміле таких автографів частіше за все потрапляли до вихідних відомостей, на титульні аркуші видань. Наприклад, уже на титулі альбомного видання книги П. Бобровського «История лейб-гвардии Преображенского полка…» (Санкт-Петербург, 1900) знаходимо інформацію про те, що видання це – «… с портретами, планами, изображениями, автографами». А великий князь Миколай Михайлович видав «Письма высочайших особ к графине А. С. Протасовой с 16 портретами и факсимиле» (Санкт-Петербург, 1913). Титульна інформація про наявність факсиміле автографічних документів є типовою для видань з історико-культурної тематики. Однак титули все ж таки не завжди містять такі «підказки» для бібліотекаря-експерта. Високоякісні факсиміле унікальних історичних автографів можна знайти в розкішних іноземних та вітчизняних ілюстрованих виданнях кінця XIX – початку XX ст., і це можуть бути не зовсім очікувані знахідки, наприклад, у книзі Н. Кутєпова «Царская и императорская охота…» (2-е вид. Санкт-Петербург, 1902–1911. Т. 3–4).

Прикладами сучасних достовірних і репрезентативних джерел є монументальні вітчизняні видання «Україна – козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах» (Київ, 2004; автор-упорядник В. Недяк) та «Україна – європейська країна» (Київ, 2015; автор-упорядник С. Чайковський). Обидва видання містять численні факсиміле історичних документів, більшість з яких є автографічними, а в другому виданні знаходимо також муляжі деяких пам’яток, укладені в конверти.

Серед авторитетних джерел почеркознавчої експертизи – альбоми-путівники, ілюстровані нариси, каталоги та покажчики архівних, бібліотечних і музейних зібрань та колекцій, зокрема автографічних документів з особових фондів, а також каталоги-альбоми великих приватних колекцій документних пам’яток (зокрема М. Лесмана та К. Чуковського [15; 32]). У пошуках рідкісного порівняльного матеріалу експерт звертається й до ілюстрованих каталогів антикварних аукціонів Європи, Азії та Америки (Sotheby’s, Christie’s, Aguttes, Cazo та ін.), що мають друковані та електронні версії. Аукціонні каталоги, поряд із результатами торгів, є також важливим джерелом при визначенні експертом прогнозної оціночної вартості автографічних пам’яток.

Результати почеркознавчої експертизи розглядаються в комплексі з іншими відомостями експертного дослідження, у т. ч. дослідження

матеріалів письма (паперу, чорнила, пасти, фарби тощо), що в деяких випадках потребує спеціалізованої матеріалознавчої, техніко-технологічної експертизи. Слід підкреслити: констатація ідентичності графічних форм письма свідчить лише про тотожність почерків, але цього недостатньо для висновку, що об'єктом експертизи є оригінал автографа, а не його друкована копія, кольорова фото- або ксерокопія. Не тільки факсиміле автографів, але й їх муляжі, у вигляді вкладених аркушів, можна знайти і в зібраннях творів класиків, і в альбомах, і у розкішних виданнях з історико-культурної тематики, про які йшла мова вище. Видані великим князем Олегом Костянтиновичем «Рукописи Пушкина» (Санкт-Петербург, 1911) являють собою стопку аркушів у теці, кожний з яких містить факсиміле автографа поета, із відтворенням кольору і тону чорнила оригіналу, й імітує один із різновидів паперу різної щільності та кольору, що за зовнішніми ознаками також наближається до паперу оригіналу. Подібні аркуші часто-густо відділяються від видань, де їх було вміщено, потрапляють в приватні колекції і як «автографи» пропонуються власниками архівам, музеям, бібліотекам і знов-таки – приватним особам.

Нагадаємо ще раз про тиражовані репродукції портретів і фотопортретів історичних діячів, популярних письменників, артистів, виконавців початку XX ст. з факсиміле автографів, на поштових листівках та окремих паспарту різних розмірів. Цікавий приклад подібного аркушевого видання 1910-х років – фотопортрет великої американської танцівниці та хореографа Айседори Дункан з факсиміле автографа, на паспарту. Надзвичайно висока якість фототехнічного відтворення оригіналу автографа ввела в оману працівників одного з петербурзьких антикварних магазинів, на сайті якого у 2012 р. з'явилася інформація про такий саме «унікальний автограф», що продається, і його зображення – вже у золотій рамці. Однак ідентичний «автограф» на фотопортреті А. Дункан можна знайти і в колекції ХДНБ ім. В. Г. Короленка, до того ж на цьому факсиміле є сліди імітаційного «доопрацювання» окремих графічних форм відтвореного напису (наприклад, сліпі лінії пера – там, де в оригіналі не вистачило чорнила,– майстерно прорізано гострим предметом, отже колись цей сувенірний друк спробували видавати за оригінал). Роботу експерта тут певною мірою ускладнює та обставина, що розвинута культура автографа на фотопортреті й попит на такі пам'ятки саме і спричинили поширену на початку XX ст. практику випуску аркушевих факсимільних видань, що ставали майже «близнюками» оригіналів. Не випадково на поштових листівках з фотопортретами відомих діячів мистецтва – з

колекції, що нині зберігається у ХДНБ ім. В. Г. Короленка, – автографи-оригінали та факсиміле автографів присутні приблизно в однакових кількостях [30].

Інформація про колекції автографічних документів середнього та малого текстового обсягу, що зберігаються у бібліотечних фондах, вводиться до наукового обігу шляхом спеціальних публікацій та наукових видань частіше за все науковими співробітниками цих бібліотек – фахівцями, які володіють основами палеографії та почеркознавства, опису рукописних пам'яток та едиційної археографії. Доцільність та форми такої роботи визначаються у відповідності до ступеня наукової, історико-культурної цінності документів. І вже вийшло чимало таких видань та публікацій, що містять описання та факсиміле автографічних документів з колекцій наукових бібліотек України та Росії [1–4; 13; 14; 17; 21; 23; 25; 27; 30; 34]. Публікаторами нерідко виступають і дослідники – користувачі бібліотечних фондів, однак для них більш характерною формою введення до наукового обігу автографів середнього та малого обсягу є цитування, публікація окремих пам'яток у складі наукових статей.

Введення до наукового обігу інформації про автографічні документи великого текстового обсягу, що зберігаються у архівах, бібліотеках та музеях (переважно у складі особових фондів), підготовку наукових факсимільних видань таких автографів – рукописів історичних документів, творів науки та літератури – здійснюють, як правило, співробітники профільних наукових інституцій (в Україні це – інститути НАН, а також Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського). Академічна видавнича традиція передбачає вміщення у видання класичних творів науки та літератури факсиміле їх рукописів-автографів у повному обсязі або (найчастіше) – у фрагментах.

Друковані каталоги і покажчики комплексів (частин особових фондів, колекцій) автографічних документів найчастіше укладають наукові співробітники установ-фондоутримувачів. Повнотекстові електронні копії особливо цінних автографічних документів з фондів наукових бібліотек, а також електронні версії видань, що містять факсиміле та описання цих пам'яток, є доцільним розміщувати на бібліотечних сайтах в Інтернеті.

Список бібліографічних посилань

1. Автографи видатних митців у зібраннях Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка. Харків, 2011. 159 с. : іл. (Серія «Харківські колекції», вип. 3).
2. Автографи діячів науки і культури на книгах із фондів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка. Харків, 2008. – 324 с. : іл. (Серія «Харківські колекції», вип. 1).
3. Автографы поэтов Серебряного века : дарств. надписи на кн. Москва, 1995. 495 с. : ил., факс.
4. Автографи українських і російських письменників. Львів, 1976. 206 с.
5. Багалей Д. И. Об учреждении отдела рукописей и автографов // Отчет Харьковской общественной библотеки за 17-й год ее существования. Харьков, 1903. Прил. V. С. XXXVI–XXXVII.
6. Будагова Л. Н. «Дорогому другу на добрую память…» : (дарств. надписи на кн. как источник информ. о времени и о себе) // Славяноведение. 2000. № 5. С. 89–96.
7. Голубева О. Д. Автографы заговорили… Москва, 1991. 286 с. : ил.
8. Гришунин А. Л. Исследовательские аспекты текстологии. Москва, 1998. 413, [3] с.
9. Дениско Л. М. Автографи на книгах із колекції рідкісних книг Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2007. 134 с.: іл.
10. ДСТУ 2732:2004 Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять. Київ, 2005. IV, 32 с.
11. ДСТУ 4331:2004 Правила описування архівних документів. Київ, 2005. 16 с.
12. Кельнер В. Е. Автографы и книжные собрания // Библиотековедение. 2001. № 3. С. 64–65.
13. Книга з автографом. Ужгород, 2009. 100 с. : іл.
14. Книги з автографами у фондах Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького. Одеса, 2000. 60 с.
15. Книги и рукописи в собрании М. С. Лесмана. Москва, 1989. 463 с. : ил.
16. Левченко Л. Л. Архіви і архівна справа Сполучених Штатів Америки. Миколаїв, 2013. 1203 с. : іл.
17. Лосиевский И. Я., Хасаханова Ж. А. Инскрипты литераторов и учёных-гуманитариев XIX – начала XX века в фондах Харьковской государственной научной библиотеки им. В. Г. Короленко // Новое лит. обозрение. 2006. № 81. С. 402–419.
18. Лосієвський І. Я. Документні пам’ятки в бібліотечних зібраннях: теоретико-методол. аспекти та сучас. практика // Вісн. Харків. держ. акад. культури. 2013. Вип. 41. С. 124–134.

К. В. Бондар

А. П. КАДЛУБОВСЬКИЙ – УКРАЇНСЬКИЙ І РОСІЙСЬКИЙ ФІЛОЛОГ, СПІВРОБІТНИК ХАРКІВСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ

Анотація. *Висвітлюється діяльність українського і російського філолога А. П. Кадлубовського у складі Правління Харківської громадської бібліотеки та у відділі рукописів та автографів.*
Ключові слова: *Правління Харківської громадської бібліотеки, агіографія, давньоруська література, зберігання пам'яток, колекції.*

Аннотация. *Освещается деятельность украинского и русского филолога А. П. Кадлубовского в составе Правления Харьковской общественной библиотеки и отдела рукописей и автографов.*
Ключевые слова: *Правление Харьковской общественной библиотеки, агиография, древнерусская литература, хранение памятников, коллекции.*

Annotation. *The activity of Ukrainian and Russian philologist A. P. Kadlubovski in the Management Board of the Kharkov Public Library and the department of manuscripts and autographs.*
Keywords: *Kharkiv Public Library Board, hagiography, old russian literature, storage sites, collections.*

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Харків демонстрував потужний науковий потенціал, який визначався насамперед іменами провідних фахівців в усіх галузях досліджень. Однією з таких помітних постатей був Арсеній Петрович Кадлубовський – історик російської літератури, філолог, університетський викладач, один із перших співробітників Харківської громадської бібліотеки. У відомостях про себе він вказував, що народився у Москві 2 (14) березня 1867 р., вчився у 3-й Санкт-Петербурзькій та Ніжинській гімназіях. Останню (належала до Історико-філологічного інституту кн. Безбородька) юнак закінчив із золотою медаллю у 1884 році і вступив до названого інституту на словесне відділення. Курс навчання А. П. Кадлубовський закінчив 1888 року; відтоді розпочалася і його педагогічна діяльність у Харківській жіночій гімназії Д. Д. Оболенської (вчитель російської мови) та прогімназії (вчитель латинської мови) [6]. Незабаром він повернувся до alma mater: у 1890–1899 рр. займав посаду наставника студентів інституту князя Безбородька. Його діяльність у ці

роки була різноманітною: витримавши магістерський екзамен на історико-філологічному факультеті Харківського університету, Арсеній Петрович став викладачем (читав лекції з розвитку теорії поезії та поетичних родів); був секретарем історико-філологічного товариства.

З вересня 1899 р. службова та наукова діяльність Кадлубовського цілком пов'язана з Харковом. Він почав викладати у 3-й Харківській гімназії (до речі, серед його учнів був майбутній академік О. І. Білецький [1]) і майже водночас – в університеті по кафедрі російської мови і словесності, де колегами Кадлубовського були відомі фахівці – професори М. Ф. Сумцов та М. Г. Халанський. Педагогічне навантаження приват-доцента Кадлубовського складалося з низки спеціальних курсів: історії російської драматичної літератури, старовинної повісті, апокрифів і легенд в російській літературі, літературних напрямків Московської Русі [6]. Крім того, він провадив практичні заняття з читання й розбору фольклорних пам'яток (билин, духовних віршів, ліро-епічних пісень), старовинних повістей. Молодий педагог був одним з учасників запровадження жіночої освіти: читав публічні курси для жінок з вивчення російської народної словесності [1].

У 1902 р. Кадлубовський захистив у Варшаві магістерську дисертацію «Нариси з історії давньоруської літератури житій святих» (Варшава, 1902), яка вийшла окремим виданням і поставила ім'я вченого поряд з В. О. Ключевським, іншими дослідниками агіографії, здобувши йому визнання у філологічній науці тогочасної Росії. Як вважають сучасні дослідники, ця книга вперше аргументовано спростовувала концепцію Василя Ключевського, який доволі низько оцінював джерелознавчий потенціал житійної літератури [5]. У передмові до «Нарисів…» дослідник пояснює своє звернення до житійного жанру і відзначає чотири аспекти студій у працях попередників: літературна форма, легендарні мотиви, морально-релігійний світогляд та історичне джерело. Віддаючи належне тим авторам, які намагалися досліджувати агіографічні твори у названих аспектах (Ф. Буслаєву, С. Шевирьову), Кадлубовський особливо докладно зупиняється на праці Ключевського, відзначаючи її велике значення в розробці проблем агіографії і водночас негативний вплив на наукову традицію: видатний історик склав враження вичерпаності предмета і відмовив житіям у цінності як історичним джерелам. Роботу Ключевського намагався продовжити І. К. Яхонтов у своїй книзі «Жития святых поморского края как исторический источник» (1881), але він тільки посилив негативний погляд на агіографію у цьому аспекті. Крім того,

зазначає Кадлубовський, дослідження ускладнювалося тим, що рукописні тексти багатьох житій не були опубліковані, а відтак стали важкодоступними, і нові покоління вчених не бралися за пошуки в розмаїтті рукописних матеріалів, не вважаючи їх перспективними. Отже, поставивши на меті спростувати такий односторонній підхід і знов привернути увагу до одного з провідних давньоруських жанрів, А. П. Кадлубовський упевнений, що дослідження житій можливе і після Ключевського, особливо якщо розглядати їх легендарні мотиви і релігійний світогляд агіографів. Саме це й стало метою роботи вченого. Книга містить п'ять окремих нарисів, чотири з яких присвячені літературній історії легенд (про Авраамія Ростовського, Меркурія Смоленського, Микиту Переяславського і легенд Волоколамського патерика), а п'ятий, найширший за обсягом і змістом, аналізує розвиток релігійної думки Московської Русі від Єпіфанія і Пахомія до Макарія та його наступників. Таким чином, праця Кадлубовського заклала підвалини подальшого вивчення житійного жанру, не втративши й досі своєї актуальності.

У 1903 р. разом з колегами по університету дослідник брав участь у засіданнях попереднього комітету з проведення з'їзду слов'янських філологів при Імператорській Академії наук у Санкт-Петербурзі. У грудні 1906 р. він був обраний секретарем історико-філологічного факультету. Водночас розпочинається діяльність Кадлубовського як співробітника Харківської громадської бібліотеки (ХГБ) [7–10]. Вперше його ім'я згадується у звітах ХГБ 1901 р., коли на зборах членів бібліотеки він був обраний кандидатом у члени Правління [11]. У 1902 р. він стає членом ХГБ і незмінно ним залишається, також з цього року Арсеній Петрович – у Правлінні бібліотеки (кожні три роки члени Правління вибували за ротацією, і потім поверталися після переобрання). У 1907–1908 рр. виконував обов'язки товариша голови Правління [13]. Ці роки – ймовірно, найбільш спокійні і плідні в житті дослідника. Серед його обов'язків як кандидата і члена Правління ХГБ – відносини з авторами і видавцями, науковими товариствами і урядовими установами щодо безоплатного надсилання видань; ведення протоколів зборів; завідування архівом (цей обов'язок він поділяв з 1903 р. з В. І. Саввою, а також М. О. Масловим, К. А. Медерським протягом кількох років); згодом до них додалися передплата періодичних видань, завідування нотним абонементом, відділом бібліотекознавства, спостереження за поповненням відділів каталогу новими книжками [12–14].

Слід зазначити, що ХГБ з перших років свого існування працювала не тільки як просвітницька, але й як наукова установа: адже провідні науковці, дослідники, викладачі університету були адміністраторами, фондоутворювачами, працівниками книгозбірні, яка розвивалася у постійному зв'язку саме з бібліотеками Харківського університету та Історико-філологічного товариства [7; 10]. У 1903 р. з ініціативи голови Правління ХГБ Д. І. Багалія у бібліотеці було створено відділ рукописів і автографів [12], основним завданням якого стали виявлення «листів, мемуарів, записок, автографів» у приватних зібраннях, звернення до видатних діячів у Росії і за кордоном з проханням про надсилання автографів, організація їх збереження та наукового описання. Коли відділ розпочав свою діяльність, цю роботу було також доручено А. П. Кадлубовському та В. І. Савві [9, с. 7]. Арсеній Петрович був причетний до створення режиму спеціального комплексного зберігання пам'яток друку та писемності, що передбачав подальше наукове розкриття цих колекцій. Якщо згадати, що ця різноманітна діяльність поєднувалася з напруженою викладацькою роботою і науковою працею, навантаженням голови Бібліотечної комісії бібліотеки Харківського університету, стає зрозумілим громадянський та науковий подвиг, який був нормою життя і Арсенія Кадлубовського, і його колег і друзів – інтелігентів, які служили своїй країні і народу на ниві просвітництва. Харківська громадськість гідно відзначила заслуги вченого: у 1913 р. бібліотека шанувала його з приводу 25-річчя вчено-літературної, педагогічної і громадської діяльності [14]. Арсеній Кадлубовський відомий також як дарувальник ХГБ – як видань власних праць (див. нижче), так і книг інших авторів (у 1901–1906 рр. від нього отримано 5 видань).

У роки Першої світової війни Кадлубовський переїхав до Петрограда, читав курс у Петроградському університеті (відоме критичне ставлення до цього курсу одного зі слухачів – майбутнього академіка В. В. Виноградова [4]); потім доля привела його у Перм, де у 1916–1917 рр. він викладав давньоруську літературу в університеті. Слід зазначити, що Пермський університет відкрився у жовтні 1916 р. як відділення Петроградського, і Кадлубовський був водночас деканом історико-філологічного факультету і першим директором університетської наукової бібліотеки, займався також фольклорними і етнографічними пошуками. Щирі спогади залишив про нього і про виключну атмосферу творчого пошуку у тогочасній Пермі Г. В. Вернадський, який, зокрема, писав: *«…давню російську літературу читав колишній професор Варшавського*

<так!> *університету Арсеній Петрович Кадлубовський, глибокий історик руських святих, сам щиро віруючий православний»* [3].

В останні роки життя (1919–1920 рр.) Арсеній Петрович жив у Криму, був професором Таврійського університету, де товаришував із Сергієм Булгаковим і родиною Вернадських [2]. Після остаточного затвердження радянської влади в Криму в листопаді 1920 р. дослідник був змушений емігрувати і невдовзі помер поблизу Константинополя (на жаль, точна дата його смерті невідома – чи то кінець 1920 р., чи то весна 1921 р.).

Науковий доробок А. П. Кадлубовського свідчить про широкі філологічні інтереси вченого. У бібліотеках Харкова зберігаються його праці. [1]

Доля А. П. Кадлубовського, як і багатьох наших співвітчизників, зазнала трагічного зламу в буремні післяреволюційні роки. Його життя було прикладом відданого служіння науці, педагогіці, бібліотечній справі; відтак нагальною потребою істориків і вдячних нащадків залишається подальше усебічне дослідження життя і творчої спадщини нашого видатного земляка.

---

[1] Несколько слов о значении А. С. Грибоедова в развитии русской поэзии // Сб. ист.-филол. о-ва при Ин-те кн. Безбородко в Нежине. Т. 1. Киев, 1896. Отд. 2. С. 128–155. отд. отт. Киев, 1896. 28 с. *У ХДНБ прим. з дарчим написом: «…общественную библиотеку от автора»*; Житие преподобного Пафнутия Боровского, писанное Вассианом Саниным. Нежин, 1898. *У ХДНБ прим. з дарчим написом: «…общественную библиотеку от издателя»*; «Правила пиитические» Аполлоса Байбакова // Журн. М-ва нар. просвещения. 1899. № 7. С. 191–240; Гуманные мотивы в творчестве Пушкина (речь в ист.-филол. о-ве при Ин-те князя Безбородко). Нежин, 1899. 20 с. *У ХДНБ прим. з дарчим написом: «В Харьковскую общественную библиотеку от автора»*; Очерки по истории древнерусской литературы житий святых. Вып. 1–5. Варшава, 1902. *У ХДНБ прим. з дарчим написом: «В Харьковскую общественную библиотеку от автора 17.III.1902»*; Об источниках ломоносовского учения о трех стилях: сб. в честь проф. М. С. Дринова. Харьков, 1905. 90 с. *У ХДНБ прим. з дарчим написом: «В Харьковскую общественную библиотеку от автора»*; Замотин И. И. Романтический идеализм в русском обществе и литературе 20–30-х гг. XIX ст. Санкт-Петербург, 1908. (См. также: Зап. Харьк. ун-та. 1909. №3. С. 5–22); Грибоедов А. С. Его жизнь и сочинения. Москва, 1904. 92 с.; «Сорена и Замир» Николева и трагедии Вольтера // *Изв. ОРЯС.* 1907. Т. 12. Кн. 1. Отд. отт. 1907. 20 с.; К вопросу о влиянии Вольтера на Пушкина. Санкт-Петербург, 1907. 29 с. Отд. отт. из сб.: Пушкин и его современники. Вып. 5. Санкт-Петербург, 1907); Художник и моралист в Л. Н. Толстом. Харьков, 1911. 10 с.; Гоголь в его отношениях к старинной малорусской литературе. Нежин, 1911. 10 с.; Галицко-русский вариант сказания о крестнике. Харьков, 1914. 13 с.; К истории русских духовных стихов о преп. Варлааме и Иоасафе // Рус. филол. вестн. 1915. Т. 29. № 2. С. 224–248. Отд. отт.: Варшава, 1915. 25 с.; Несколько разъяснений по поводу рецензии акад. Голубинского. Б. г., б. м.

Список бібліографічних посилань

1. Белецкий А. И. Избранные труды по теории литературы. Москва, 1964. С. 5 – 24.

2. Вернадский В. И. Дневники 1917–1921 (январь 1920 – март 1921). Киев, 1997. С. 15.

3. Вернадский Г. В. Из воспоминаний // Вопр. истории. 1995. № 1. С. 142.

4. Виноградов В. В. Из истории изучения поэтики (20-е годы) // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. 1975. № 3. С. 259–272.

5. Забаев И. В. Православие и хозяйство // Экон. социология. 2005. Т. 6. № 5.

6. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Харьков, 2007. С. 116–118 (2-я пагинация).

7. Лосієвський І. Я. Д. І. Багалій як ініціатор та організатор роботи з формування колекцій рукописів і автографів у Харківській громадській бібліотеці // Багаліївський збірник. Харків, 2008. С. 36–41.

8. Лосієвський І. Я., Шоломова С. Б., Грабарчук О. Л. Діяльність Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка з формування, збереження та розкриття колекцій пам'яток писемності та друку: історія, традиції, новації // Зб. наук. пр. Вип. 6 / ХДНБ ім. В. Г. Короленка. Харків, 2012. С. 88–113.

9. Лосієвський, І. Я. Передмова // Автографи діячів науки і культури на книгах із, фондів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка : тексти, факсиміле, біобібліогр. матеріали. Харків, 2008. С. 4–12. (Серія «Харківські колекції». – Вип. 1).

10. Лосієвський І. Я. Робота з формування колекцій рідкісних видань і рукописів у Харківській громадській бібліотеці (кінець 1880-х – 1910-і рр.) // Короленківські читання 2006. Харків, 2006. С. 9–14.

11. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 16-й год ее существования. Харьков, 1902. С. 2.

12. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 17-й год ее существования. Харьков, 1903. Прил. 5. С. 37.

13. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 22-й год ее существования. Харьков, 1908. С. 2.

14. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 27-й год ее существования. Харьков, 1914. С. 5.

В. С. Романовський

В. І. САВВА ЯК ІСТОРИК ТА СПІВРОБІТНИК ХАРКІВСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ[1]

Володимир Іванович Савва

Анотація. *Стаття присвячена постаті російського й українського історика, професора Харківського університету Володимира Савви (1865–1920 рр.). Розглянуто його наукові дослідження, певну увагу приділено громадській діяльності. У Харківській громадській бібліотеці В. І. Савва виконував різні обов'язки з грудня 1902 р., зокрема, працював у відділі рукописів і автографів від часу заснування (1903 р.).*

Ключові слова: *В. І. Савва, історичні джерела, бібліотечна справа, Імператорський Харківський університет, Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині, Харківська громадська бібліотека.*

Аннотация. *Статья посвящена русскому и украинскому историку, профессору Харьковского университета Владимиру Ивановичу Савве (1865–1920 гг.). Рассмотрены его научные исследования, определенное внимание уделено общественной деятельности. В Харьковской общественной библиотеке В. И. Савва исполнял различные обязанности с декабря 1902 г., в частности, работал в отделе рукописей и автографов со времени основания (1903 г.).*

[1] Текст статті подано в редакції автора.

Ключевые слова: *В. И. Савва, исторические источники, библиотечное дело, Императорский Харьковский университет, Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине, Харьковская общественная библиотека.*

Annotation. *The article is devoted to Russian and Ukrainian historian, Kharkov University professor Vladimir Ivanovich Sawa (1865–1920 yy.). Considered his research, particular attention is paid to social activities. In Kharkiv Public Library V. Sawa performed various duties in December 1902 in particular, worked in the department of manuscripts and autographs since the founding (1903).*

Key words: *V. I. Sawa, historical sources, library, the Imperial Kharkov University, Historical and Philological Institute Prince Bezborodko, Kharkiv Public Library.*

У час, коли здобутки цивілізації зазнають краху, а суспільство потрапляє в хаос війни, громадського протистояння та життєвої невизначености, освіченій людині слід дотриматися своїх переконань і не дати темряві взяти гору принаймні у власній душі. Трагічного січня 1918 року, коли більшовики проривалися до Києва, харківський професор В. І. Савва в газетній статті з тривогою відгукнувся на чутки про скасування університету та переповів при цьому слова руського літописця, записані під 1037 р.: «Велика-бо користь від науки книжної: від книг повчання й усвідомлення своїх помилок, у книгах мудрість; книги – річки, що напоюють усесвіт увесь, книги – джерела мудрости; в книгах глибина незмірна, в книгах від печалі втіха... Якщо старанно в книгах мудрости пошукаєш, велику користь матимеш» [51].

Позаду в університетського професора був тривалий шлях наукових пошуків і здобутків, попереду – ще два роки життя, мабуть, найскладніших, сповнених розчарувань і прагнень зорієнтуватися в мінливій соціальній реальності.

Професор В. І. Савва (1865–1920 рр.) – член Харківського історико-філологічного товариства (1890 р.), Московського археологічного товариства (1906 р.), Історичного товариства Нестора-літописця (1907 р.), Історико-філологічного товариства при Інституті князя Безбородька в Ніжині (1907 р.); учасник XII (1902 р.), XIII (1905 р.), XV (1911 р.) археологічних з’їздів [5, с. 155; 58, с. 1, 2; 64, с. 257].

Дослідники знають його ім’я принаймні з енциклопедичних і довідкових видань [7, с. 53–56], побіжно згадують як науковця й освітянина [3, с. 77; 6, с. 12 тощо]. Проте широкий загал майже не пам’ятає цю постать. В. В. Кравченко та В. П. Литвинова декількома реченнями

охарактеризували працю В. Савви як науковця Харківського університету й наголосили, що чільну увагу він приділяв історії державних установ і політико-правової думки Московської держави кінця XV–XVI ст., уникав методологічних пошуків і спирався на архівні документи як джерела [8, с. 33]. Дослідники архівної спадщини Грецького братства та магістрату в Ніжині другої половини XVII – XIX ст. також згадують В. Савву як науковця, який залучав до обігу нові джерела [61, с. 174; 63, с. 36, 51, 65]. А. М. Острянко в кандидатській дисертації приділив увагу доробкові В. Савви як представника Ніжинської історичної школи, вважаючи, що проблеми української історії складали окремий напрямок його досліджень [11, с. 11–12, 15, 19].

Володимир Іванович Савва народився 14 лютого 1865 р. в м. Кишинів. Навчався у 1-й Кишинівській гімназії (до 1884 р.) та Історико-філологічному інституті князя Безбородька в м. Ніжині, де закінчив історичне відділення (1884–1888 рр.). Відтак викладав історію в жіночій гімназії Оболенської в Харкові (з 1888 р.), а також Харківському інституті шляхетних панн (з 1900 р.). 1892 р. склав маґістерський іспит з російської історії. 1902 р. захистив у Харкові маґістерську дисертацію з теми «Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей». У 1895–1905 і 1909–1911 рр. – приват-доцент на катедрі російської історії Харківського університету. Як член університетського Історико-філологічного товариства В. І. Савва брав участь у праці Педагогічного відділу та лекційного комітету при ньому (1895 р.), що проводив наукові читання для освітян [60, с. 250]. У 1905–1909 рр. – професор Історико-філологічного інституту кн. Безбородька. З 1912 по 1917 рр. виконував обов’язки екстраординарного професора на катедрі російської історії Харківського університету. Викладав історію Московської держави на історико-філологічному факультеті, а також на курсах, організованих за сприяння науковців університету для робітників і ремісників м. Харкова (у 1900–1917 рр.) [51]. Професор В. І. Савва викладав предмет «Русская история» також у Харківському комерційному інституті (29 березня 1916 рр. такий статус отримали Вищі комерційні курси, засновані 1912 р. Харківським купецьким товариством) [12, с. 32].

Із 1900 р. В. І. Савва – статський радник. Кавалер російських орденів св. Анни II ступеня та св. Станіслава II ступеня.

В. І. Савва розпочав науковий шлях зі студентського дослідження, присвяченого повідомленням візантійського імператора Константина

Багрянородного про Русь [23, с. 3]. Чи не єдиною Саввиною публікацією з історії давньої Руси була перша його наукова праця «О времени и месте крещения русской великой княгини Ольги» (Харків, 1890). В. І. Савва дійшов висновку, що велика княгиня охрестилася в 954 чи 955 р. в Києві, а 957 р. їздила до Царгорода як паломниця [23, с. 24].

Як професійний науковець В. І. Савва досліджував історію Московської держави та Російської імперії, а також Лівобережної та Слобідської України. Автор близько 30 наукових праць.

У наукових дослідженнях В. І. Савва чільну увагу приділяв історії державних інституцій Московії кінця XV–XVI ст.: праці «Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей» (Харків, 1901); «Заметки о Боярской думе в XVI в.» (Петроград, 1915), «О посольском приказе в XVI в.» (Харків, 1917), «Дьяки и подьячии Посольского приказа в XVI в.» (Москва, 1983) тощо [27; 30; 49; 50; 52].

Монографія «Московские цари и византийские василевсы....» є однією з головних праць ученого. У ній В. І. Савва заперечив значення шлюбу великого князя Івана III з Софією Палеолог (1472 р.) як підставу для московського правителя вважати себе спадкоємцем візантійських імператорів-василевсів та їхніх титулів [27, с. 47]. Дослідник нагадав, що в Московії XV ст. царем називали, зокрема, і золотоординського хана. Іван III подекуди величав себе так після 1480 р., ставши незалежним правителем [27, с. 28, 272–273]. Савва помітив відмінності між московськими та візантійськими придворними обрядами [27, с. 40, 109, 269 тощо], з'ясував, що Іван IV першим поставив вимогу перед правителями инших держав величати себе царем (з 1549 р.), як незалежного володаря декількох царств. Іван IV вінчався на царство начебто «какъ былъ на государствахъ Рускихъ царемъ и великимъ княземъ прародитель его Владимеръ Манамахъ Всеволодичъ» [27, с. 285–294]. Історик довів, що московські монархи кінця XV–XVII ст. у дипломатичних стосунках із правителями инших держав не представляли себе як спадкоємців візантійських василевсів в якості доказу власних прав на царський титул, хоча наважувалися виводити своє походження навіть «отъ рода Августа Цесаря, обладающаго всею вселенною» [27, с. 312–313, 386, 400].

Професор Харківського університету П. Н. Буцинський написав загалом схвальний, при тому критичний відгук (1903 р.) на дисертацію В. І. Савви з цієї теми, в якому не погодився з сумнівами автора щодо панівної в тогочасній російській історіографії думки про вплив Візантії на

постання ідеї царської влади московських правителів [4]. У свою чергу Савва продовжував відстоювати свої висновки й надалі, наголошуючи, що формування царату в Московській державі залежало від багатьох причин, насаперед – християнських уявлень про державну владу, а не характерних візантійських впливів [29, с. 1–2].

Обмеженість культурних контактів Московії з иншими державами виявляє розвідка В. І. Савви «Несколько случаев изучения иностранных языков русскими людьми во второй половине XVI в.» (Харків, 1913). Уже назва праці свідчить, що такі випадки не можна вважати частими, в Московії було мало добре освічених осіб. У зазначений час випадки вивчення московськими людьми іноземних мов (насамперед грецької, шведської та инших) ставалися переважно з царського наказу чи з потреб торгівлі [47].

В. І. Савва систематично опрацьовував першоджерела, слідкував і за пошуками инших дослідників [45]. Так, він написав розлогий відгук (1894 р.) на опис мандрівки й перебування в Московській державі (1604–1605 рр.) англійського посла сера Томаса Сміта, перекладений і опрацьований І. М. Болдаковим [25].

Опис мандрівки середини XVII ст. антиохійського патріарха Макарія III, написаний його сином, архідияконом Павлом Алепським (Халебським) – важливе джерело, добре відоме як українським, так і російським історикам з кінця XIX ст., коли професор Лазаревського інституту Г. А. Муркос переклав його з арабської. Цей переклад побачив світ у «Чтениях» Московського товариства історії та старожитностей російських (Москва, 1896–1900 рр.), а також окремо. Уже 1899 р. В. І. Савва склав огляд цього історичного джерела, що завдяки професору Муркосові «стало відомим у повному обсязі російською» [26, с. 83].

Слід згадати також огляд публікацій 1902 р. єзуїта, доктора Павла Пірлінга з історії взаємин папського престолу та московських монархів середини XVI – першої чверти XVII ст. В. І. Савва прорецензував головним чином щойно оприлюднені праці дослідника 1901 р. [28].

В. І. Савва підготував до друку джерела з історії релігійного життя та вільнодумства в Московії: твори манастирського в'язня князя Івана Хворостиніна (першої чверти XVII ст.); трактат невідомого священика (за деякими припущеннями, П. Алексєєва) проти сваволі єпископів і про «богоподібність» православних монархів (біля 1744–1764 рр.); витяги зі щоденника російського масона Олексія Ільїна (1775–1776 рр.) [34; 42; 39, 40].

У розвідці «Об одном из списков жития патриарха Никона» (Київ, 1910) В. І. Савва повідомив про твір, виявлений у рукописній збірці 40-х рр. XVIII ст. з колекції І. Михайловського (місто Ніжин). Історик запропонував увазі читачів передмову до нього («Стихи на книгу сію») та главу, що містить зловісні «пророцтва» єрея Никити, згодом патріарха Никона («О житіи Нікитиномъ въ Москвѣ») [44].

Завдяки тривалому перебуванню в Ніжині В. І. Савва опрацював історичні джерела з різних архівів і колекцій, хоча часто ці записи та справи тематично не пов'язані між собою. Так, він підготував до друку «Заметку о Пушкине из дневника Е. С. Телепневой 1827–28 гг.». Рукопис належав І. Михайловському і зберігався в Ніжині (тепер – у ЦНБ ХНУ ім. В. Н. Каразина). Савва запропонував увазі читачів епізод з особистого життя Пушкіна, записаний у Москві [33]. Так само І. Михайловському належала збірка чернеток листів контр-адмірала П. Ф. Кузміщева, з якої Савва вибрав для публікації сім – до В. І. Даля (40-х рр. XIX ст.) [35].

Деякі з цих публікацій є джерелами з історії Ніжина. Так, «Материалы из архива Нежинских греческих братства и магистрата» (Нежин, 1908) – це документи російською мовою другої половини XVIII ст. із решток зазначеного архіву, що потрапив до Історико-філологічного інституту кн. Безбородька. В. І. Савва написав до них вступні уваги, коментар, переказав загальний зміст однієї об'ємної справи [37].

Розвідка «К истории о вольнодумстве в гимназии высших наук кн. Безбородко» (Харків, 1908) ґрунтується на архівних матеріялах навчального закладу та деяких публікаціях. Справу було заведено 1827 р. щодо професорів, яких звинуватили в політичному й релігійному вільнодумстві, що торкнулося також учнів старших класів. Так, у ході розслідування юний М. Яновський (М. Гоголь) виправдовував підозрюваного в вільнодумстві професора М. Г. Білоусова. Проте в листі до матері майбутній письменник висловив роздратованість станом справ у гімназії загалом [41, с. 3–4, 12]. Зрештою, гімназію було перетворено на фізико-математичний ліцей (1832–1840 рр.). Розвідка виявляє ліберальні погляди В. І. Савви. Зокрема, він зауважував: «Із біографій професорів, написаних їхніми учнями в Ліцейському збірнику, видно, яку світлу пам'ять залишили по собі ті з них, котрі були звинувачені в вільнодумстві» [41, с. 18].

Минувшина Слобідської України зацікавила Савву, зокрема, як члена Харківського історико-філологічного товариства (з 1890 р.). У

збірнику цієї організації він опублікував замітку «К истории духоборцев Харьковской губернии» (1893), ґрунтовану, головним чином, на матеріялах Харківського історичного архіву Історико-філологічного товариства («Дело о выпущенных духоборцах Слободско-украинской губ. по Высочайшему повелению 1801 г.») й опублікованих записах сенатора Лопухіна [24].

Краєзнавчі праці В. І. Савви опубліковані також у збірнику «Из Слободской-украинской старины конца XVIII в. (Заметки и материалы)» [31]. Із них чотири розвідки об'єднані спільною назвою «К истории духоборцев» і присвячені розглядові архівних справ щодо духовної течії й, водночас, пов'язаного з нею соціального руху, які розповсюдилися переважно в селянському середовищі в другій половині XVIII ст. й зазнали жорстоких переслідувань від державної влади й офіційної церкви. Замітка «К истории Харьковских училищ» присвячена постанню світських навчальних закладів у губерніяльному центрі в другій половині XVIII ст. й також ґрунтована на архівних документах. Ці фактологічні розвідки свідчать, що Савва, як архівний практик, не прагнув розвивати краєзнавчі дослідження настільки глибоко і систематично, як праці з російської історії, в яких він яскравіше виявив хист історика. Цим можна пояснити й тематичну неоднорідність збірки. Зазначеними розвідками В. І. Савва продовжує дослідження з історії освіти та духовного життя Слобідської України, започатковані професорами Харківського університету А. С. Лебедєвим і Д. І. Багалієм, посилається на їхні праці. Слід згадати, що Савва присвятив Багалієві та Лебедєву публікації в спеціальних збірниках, що також свідчить про впливовість цих постатей в університетському житті [32; 43; 46].

Принагідним, хоч і тривалим захопленням В. І. Савви були дослідження підземних ходів Харкова. У 1900 р. на засіданнях підготовчого комітету XII археологічного з'їзду він повідомив про існування ходів на Скрипницькій вулиці (нині Воробйова) [22, с. 6]. У 1913–1914 рр. В. І. Савва приєднався до праці комісії з дослідження підземних ходів при Харківській міській управі разом із декількома иншими науковцями університету. Савва зробив припущення про існування ходів за річкою Лопань [66]. Він висловив думку, що численні ніші в катакомбах були створені для ікон [66]. В. І. Савва визначив час походження підземель XVII–XVIII ст., і його думка здобула визнання [65; 69]. Науковці університету – професор В. І. Савва, Є. М. Іванов,

О. С. Федоровський – доводили, що підземні ходи призначалися для оборони та втечі від татарських набігів [70].

Однак історик не написав ніяких праць із цієї теми. Натомість він намагався викликати громадську увагу до пам'ятки і про його думку щодо походження катакомб за Козацької доби дізнаємося з повідомлень у місцевій періодиці. 8 серпня 1914 р. В. І. Савва та Є. М. Іванов, як члени Харківського історико-філологічного товариства, видали студенту В. М. Орлову посвідчення співробітника комісії з дослідження підземних ходів. У цьому документі зазначене товариство зверталося до домовласників із проханням «відкрити доступ до огляду і знімання плану ходів, що є в дворовій садибі» [71].

Про працю В. І. Савви в Харківській громадській бібліотеці повідомляють І. Я. Лосієвський, О. І. Танько в збірниках наукових праць сучасної ХДНБ ім. В. Г. Короленка [9; 59 тощо]. Головним джерелом з цього питання є звіти книгозбірні початку ХХ ст. [13–20].

В. І. Савва брав участь у розширенні функцій Харківської громадської бібліотеки. На загальних зборах її членів 8 грудня 1902 р. Савву було обрано до їхнього кола, а 15 грудня 1902 р. – кандидатом у члени Правління [13, с. 89–90, XIII]. У грудні 1903 р. В. І. Савву обрали в члени Правління. У Харківській громадській бібліотеці Савва працював у відділі рукописів і автографів від часу його заснування, беручи участь у збиранні, описі та збереженні колекцій. Цей відділ було створено 1903 р. за ініціативою голови Правління бібліотеки Д. І. Багалія [13, с. XXXVI–XXXVII; 9, с. 22; 59, с. 55–56]. Імовірно, призначення В. І. Савви співробітником відділу також було пропозицією Д. І. Багалія, добре обізнаного з працями вченого, що ґрунтовані на рукописних джерелах. Разом із А. П. Кадлубовським і В. Ю. Данилевичем В. І. Савва завідував архівом бібліотеки (1903 р.). Окрім того, він увійшов до групи співробітників, на яку було покладено контакти з авторами, видавцями й організаціями щодо безкоштовного надсилання книжок [14, с. 1–3, 105, VII–VIII]. В. І. Савва дарував бібліотеці свої книги, однак у незначній кількості (одну в 1901–1902 рр.; три в 1906–1909 рр. згідно зі звітами бібліотеки) [16, с. 7 тощо].

У звітах за 1905–1906 рр. зазначено, що функції В. І. Савви виконують инші особи, що було пов'язано з його відсутністю в Харкові [15, с. 1–2 тощо]. У цей час історик працював у Ніжині (до 1909 р.). Проте він брав участь у деяких засіданнях Правління бібліотеки. У списках членів ХГБ на 1 жовтня 1906 р., 1 жовтня 1907 р. В. І. Савва не значиться

взагалі [15, с. 57; 16, с. 58]. Із жовтня 1906 р. Савва не згадується серед членів Правління бібліотеки (бо числився належні три роки) [16, с. 1]. У грудні 1910 р. В. І. Савву знов обрали співробітником бібліотеки і кандидатом у члени Правління, а в його обов'язки входило спостереження за розширенням каталогу [17, с. 1–2, 57, 59, 61]. Професор В. І. Савва фігурує також у списках членів ХГБ другого десятиріччя ХХ ст. [18, с. 61; 19, с. 60; 20, с. 73].

У Харківському університеті та ХГБ В. І. Савва був молодшим колегою знаного українського історика Д. І. Багалія. Про його наукову та громадську діяльність він залишив два огляди в ювілейних збірниках, підготовлених істориками університету [32; 46]. Зокрема, тут згадана і результативна Багалієва праця в ХГБ, яку він застав ще «в зачаточном состоянии» [32, с. 8]. Багалій також з увагою ознайомлювався з Саввиними доповідями з історії України на засіданнях Харківського історико-філологічного товариства [1, с. 174]. Обидва історики відзначалися ліберальними поглядами, й, очевидно, прагнули порозуміння. Але Багалій зазнавав тиску шовіністично налаштованих чорносотенців за послідовну популяризацію української культури, в той час як Савва знаходив спільну мову й у цьому колі.

Згодом Багалій залишив згадку про конкуренцію В. І. Савви з М. С. Грушевським під час конкурсу кандидатів по катедрі російської історії в Київському університеті (1908 р.). *«Оцінити праці обох кандидатів доручено було окремій комісії з професорів історико-філологічного факультету. Не можна було ніяк рівняти проф. В. І. Савву з проф. М. С. Грушевським із наукового боку. Але до справи підійшли тодішні російські чорносотенні елементи з націоналістично-політичного боку. Катедри в Київському університеті М. С. [Грушевський] не одержав»* – згадував Багалій [2, с. 558]. Не одержав і Савва. Принаймні, таких відомостей не виявлено.

Життя В. І. Савви припало на буремний час воєн і революцій, однак він уникав активної політичної діяльности. Обмаль інформації про життя харківського професора в ці складні роки, однак навіть уривчасті свідчення дозволяють зрозуміти його громадську позицію.

Більшовицький терор і безглузде реформування університету з ініціативи Наркомату освіти (в першій половині 1919 р.) спонукали багатьох доти аполітичних науковців до співпраці з денікінцями, під владою яких Харків перебував з 25 червня до 12 грудня 1919 р. В. І. Савва також брав деяку участь у заходах з підтримки Добровольчої армії [6,

с. 12]. Проте історик не був безтямним шовіністом, його тривала співпраця з українськими науковцями в Харківському історико-філологічному товаристві свідчить про це. Перебування В. І. Савви в складі «Славянского единения», ймовірно, було викликане сподіваннями знайти шляхи порозуміння між народами. Проте в умовах чергового нав'язування імперської ідеології Україні з боку денікінців псевдослов'янофільські гасла лише сприяли агресивній русифікації краю.

Підтримана Саввою Добровольча армія, гребуючи правом українців на власну культуру й історичний вибір, не змогла подолати свого головного ворога, яким була більшовицька Росія. Жертвами терору, який улаштували непримиренні претенденти на спадок імперії, часто ставали діячі культури. Згідно з повідомленнями без посилань у деяких довідкових виданнях, більшовики розстріляли професора університету В. І. Савву [57 тощо]. Проте джерел цієї інформації наразі виявити не вдалося. Згідно з иншими публікаціями, В.І. Савва помер близко 26 лютого 1920 р. [7; 21, с. 44].

Декрет РНК України «Про реорганізацію та централізацію бібліотечної справи в Українській СРР» (серпень 1919 р.) та «Обов'язкова постанова Харківського губвиконкому про націоналізацію бібліотек» (9 липня 1920 р.) уможливили привласнення державою особистих і громадських книгозбірень у м. Харкові. Відтак цінна колекція книг професора В. І. Савви потрапила до бібліотеки розформованого в 1920 р. Харківського університету [3, с. 77, 79].

Ув особовому фонді В. І. Савви в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві [67] зберігаються начерки його досліджень, а в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського – листування (в особових фондах істориків М. М. Бережкова, В. Ю. Данилевича, В. С. Іконникова, В. Г. Ляскоронського). Розгляд цих матеріялів є перспективою подальших студій.

Отже, як дослідник, В. І. Савва формувався в наполегливій праці з вивчення історії Московії та Російської імперії. Водночас його увага до минувшини Слобожанщини та Лівобережжя була неминучою завдяки спілкуванню з діячами української культури, праці в поважних наукових організацях, що приділяли значну увагу історії нашого краю. Однією з таких організацій була Харківська громадська бібліотека.

Список бібліографічних посилань

1. Багалій Д. І. Автобіографія. П'ятдесят літ на сторожі української культури // Багалій Д. І. Вибрані праці. Т. 1. Харків, 2001, С. 57–214.

2. Багалій Д. І. Нариси української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної // Багалій Д. І. Вибрані праці. Т. 2. Харків, 2001. С. 335–574.

3. Березюк Н. М., Левченко И. Г., Чигринова Р. П. Библиотека Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина за 200 лет (1805–2005). Харків, 2006. 390 с.

4. Буцинский П. Н. Отзыв о диссертации прив.-доц. В. И. Саввы «Московские цари и византийские василевсы» // Зап. Император. Харьк. ун-та. 1903. Кн. 1, ч. офиц. С. 38–47.

5. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков, 2007. 45, 168, 390, XII с., 15 с. портр., 46 с.

6. Кадєєв В. І. Харківський університет у 1919–1920 роках // Университеты. 2003. № 1. С. 8–15.

7. Коваленко О. Б. Савва Володимир Іванович // Енциклопедія історії України. Т. 9. Київ, 2012. С. 414.

8. Кравченко В. В., Литвинова В. П. Изучение отечественной истории в Харьковском университете в дооктябрьский период (1805–1917) // Вестн. Харьк. ун-та. № 357 : Историческая наука в Харьковском университете (к 185-летию ХГУ). Вып. 24. Харьков, 1991. – С. 24–37.

9. Лосієвський І. Я. Відділ рідкісних видань і рукописів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка: історія та сучасність // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття. Харків, 2003. С. 22–38.

10. Миллер Д. П., Савва В. И. Проф. Д. И. Багалей // Профессор Дмитрий Иванович Багалей К двадцатипятилетней годовщине его учено-педагогической деятельности. Харьков, 1906. С. 5–9.

11. Острянко А. М. Ніжинська історична школа кінця XIX – першої третини XX ст. : дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2001. 25 с.

12. Отчет Харьковского коммерческого института за 1916–1917 учебный год // Изв. Харьков. коммерч. ин-та. 1918. № 1. С. 14–77.

13. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 17-й год ее существования. Харьков, 1903. 89, LV с.

14. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 18-й год ее существования. Харьков, 1904. 106, XXXIV с.

15. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 20-й год ее существования. Харьков, 1906. 100, XXVI с.

16. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 21-й год ее существования. Харьков, 1908. 85, XXIV с.

17. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 25-й год ее существования. Харьков, 1911. 63 с.

18. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 26-й год ее существования. Харьков,1913. 72, XLVI с.

19. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 27-й год ее существования. Харьков,1914. 73 с.

20. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 28-й год ее существования. Харьков, 1915. 102 с.

21. Павлова Т. Г. Столетний юбилей историко-филологического факультета: взгляд из XXI столетия // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Харьков, 2007. С. 5–45.

22. Протоколы заседаний предварительного комитета по устройству XII археологического съезда в г. Харькове // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. Т. 1. Харьков, 1902. С. 2–401.

23. Савва В. И. О времени и месте крещения русской великой княгини Ольги (опыт историко-критич. разбора). Харьков, 1890. 28 с.

24. Савва В. И. К истории духоборцев Харьковской губернии. Харьков, 1893. 7 с.

25. Савва В. И. Сэра Томаса Смита путешествие и пребывание в России. Москва, 1894. 8 с.

26. Савва В. И. «Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное архидиаконом Павлом Алеппским». 4 вып. (Москва, 1896–98 г.) // Киев. старина. 1899. Т. LXVI. Авг. Библиогр: с. 70–83.

27. Савва В. И. Московские цари и византийские василевсы: к вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей. Харьков, 1901. IV, 400 с.

28. Савва В. И. Новый труд отца Пирлинга. Харьков, 1902. 5 с.

29. Савва В. И. По вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей. Харьков, 1903. 21 с.

30. Савва В. И. Выход византийских и московских царей в праздник Рождества // Труды XII археологического съезда в Харькове. 1902. Т. III. Москва, 1905. С. 303.

31. Савва В. И. Из Слободской-украинской старины конца XVIII в. Нежин, 1906. 40 с.

32. Савва В. И. Проф. Д. И. Багалий // Профессор Дмитрий Иванович Багалий. К двадцатипятилетней годовщине его учено-педагогической деятельности. Харьков, 1906. С. 5–9.

33. Савва В. И. Заметка о Пушкине из дневника Е. С. Телепневой 1827–28 гг. Б.м., 1907. С. 119–124.

34. Савва В. И. Вновь открытые полемические сочинения XVII в. против еретиков. Санкт-Петербург, 1907. 177 с.

35. Савва В. И. П. Ф. Кузмищев, корреспондент В. И. Даля. Киев, 1908. 45 с.

36. Савва В. И. Арзамасские и барминские будные станы : приходо-расходные и сметные книги 1679 – 1680 гг. // Чтения в Имп. о-ве истории и древностей российских при Моск. ун-те. Москва, 1908. Кн. 3 (226). С. I–X, 1–70.

37. Савва В. И. Материалы из архива Нежинских греческих братства и магистрата. Вып. 1. Нежин, 1908. 53 с.

38. Савва В. И. Откуда двуглавый орел на деньгах тверского вел. кн. Михаила Борисовича // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. Т. 2. Москва, 1908. С. 115–120.

39. Савва В. И. Из дневника масона (1775 – 1776 гг.) // Чтения в Имп. о-ве истории и древностей российских при Моск. ун-те. Москва, 1908. Кн. 4 (227). Отд. IV. С. 1–15.

40. Савва В. И. Из дневника масона 1775 – 1776 гг. Б. м., 2011. 54 с.

41. Савва В. И. К истории о вольнодумстве в гимназии высших наук кн. Безбородко. Харьков, 1908. 19 с.

42. Савва В. И. Сочинение против епископов XVIII века. Москва, 1909. 35 с.

43. Савва В. И. Памяти проф. А. С. Лебедева // Зап. Императ. Харьк. ун-та. 1910. Кн. 2. С. 20–21.

44. Савва В. И. Об одном из списков жития патриарха Никона. Киев, 1910. 9 с.

45. Савва В. И. Отчет о командировке в Москву // Зап. Императ. Харьк. ун-та. 1911. Кн. 1. С. 6–7.

46. Савва В. И. Общий обзор ученой деятельности Д. И. Багалея // Сб. Харьк. ист.-филол. о-ва. 1911. Т. 20. С. XL–XLIII.

47. Савва В. И. Несколько случаев изучения иностранных языков русскими людьми во второй половине XVI в. Харьков, 1913. 12 с.

48. Савва В. И. Несколько заметок о Боярской думе в XVI в. // Труды XV археологического съезда в Новгороде. 1911. Т. I. Москва, 1914. С. 85.

49. Савва В. И. Заметки о Боярской думе в XVI в. Петроград, 1915. 18 с.

50. Савва В. И. О Посольском приказе в XVI в. Вып. 1. Харьков, 1917. 8, 401 с.

51. Савва В. И. Харьковский университет на службе народа // Жизнь России. 1918. 17 янв. № 26. С. 2.

52. Савва В. И. Дьяки и подьячие Посольского Приказа в XVI веке. Москва, 1983. 228 с.

53. Савва Володимир Іванович (1865–1918) // Гранатович Л. В. Викладачі Ніжинської вищої школи : біобібліогр. покажч. Ч. 1: 1820–1920. Ніжин, 2001. С. 164–166.

54. Савва Володимир Іванович (1865–1920) // Біобібліографічний словник учених Харківського університету. Т. 2 : Історики (1905–1920, 1933–2000) рр. Харків, 2001. С. 94–96.

55. Савва Володимир Іванович (1865–1920) // Історики Харківського університету : біобібліогр. довід. (1905–2013 рр.). Харків, 2013. С. 211–212.

56. Савва Владимир Иванович [Автобиография] / В. И. Савва // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Харьков. Сага, 2007. С. 344–345.

57. Смолин М. Савва Владимир Иванович (1865—1920), русский историк. URL : http://www.rusinst.ru/articletext.asp?rzd=1&id=3164&abc=1.

58. Список членов XV археологического съезда в Новгороде // Известия XV археологического съезда в г. Новгороде. 22 июля – 6 авг. 1911 г. Москва, 1911. № 10. С. 175–185.
59. Танько О. І. «Зразкова і найбільш видатна» // Бібліотека в історичному просторі трьох епох. Харків, 2011. С. 36–59.
60. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. Харків, 2004. 750 с.
61. Харлампович К. Архівна спадщина ніжинських греків // Ніжин. старовина. Ніжин, 2006. Вип. 2. С. 170–175.
62. Харьков и губерния на страницах газеты «Харьковские губернские ведомости». Вып. 3 (1897–1902 гг.). Харьков, 1994. С. 75.
63. Чернухін Є. К. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела // Історичні зошити. – Київ, 1998. 98 с.
64. Члены съезда // Труды XII археологического съезда в Харькове. 1902. Т. 3. Москва, 1905. С. 251–259.
65. Утро. 1913. 3 сент.
66. Южный край. 1913. 25 авг.
67. Южный край. 1913. 1 сент.
68. Южный край. 1913. 3 сент.
69. Южный край. 1914. 3 июля.
70. Южный край. 1913. 24 авг.
71. ЦДІАК України. Ф. № 2017, оп. 1, спр. 496, арк. 1.

В. М. Михайленко

СТАНОВЛЕННЯ ДЕПОЗИТАРНОЇ СИСТЕМИ БІБЛІОТЕЧНИХ ФОНДІВ У ХАРКІВСЬКОМУ РЕГІОНІ У 1970 – 1990-х РОКАХ

Анотація. *Розглядаються профілі комплектування, принципи формування депозитарних фондів, впровадження та становлення регіональних систем депозитарного зберігання, їх специфіка. Висвітлюється робота з передачі маловикористовуваної літератури до регіональних депозитаріїв.*

Ключові слова: *комплектування, депозитарна система, зберігання, ХДНБ ім. В. Г. Короленка.*

Аннотация. *Рассматриваются профили комплектования, принципы формирования депозитарных фондов, внедрение и становление региональных систем депозитарного хранения, их специфика. Освещена работа по передаче малоиспользуемой литературы в региональные депозитарии.*

Ключевые слова: *комплектование, депозитарная система, хранение, ХГНБ им. В. Г. Короленко.*

Annotation. *We consider the acquisition of profiles, principles of depositary assets, introduction and establishment of regional systems of depository storage, their specificity. The article deals with the transfer of work on little-used literature in regional depositories.*
Key words*: acquisition, depository system, storage, KSSL them Korolenko.*

Депозитарне зберігання (ДЗ) бібліотечних фондів, як тема наукового дослідження, активно розроблялася в 1960-х – на початку 1970-х років і стала об'єктом розвідок фахівців бібліотечної справи. Система ДЗ бібліотечних фондів була створена у 1970-х роках. Підставою для цього стали результати дослідження використання бібліотечних фондів в обласних універсальних наукових бібліотеках та у галузевих книгозбірнях. За наслідками дослідження Державної бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна (нині РДБ) було встановлено, що у бібліотеках кожного обласного центру нараховується від декількох сотень тисяч до мільйона невикористовуваних і рідко запитуваних видань.

Мета створення системи ДЗ бібліотечних фондів полягала у тому, щоб розвантажити бібліотеки від пасивної частини фонду, але при цьому не втратити документи, що мають потенційну цінність. Цим заходом планувалося досягти концентрації маловикористовуваної літератури (МВЛ) у відносно невеликій кількості бібліотек, одночасно в сховищах інших бібліотек вивільнити місце для нових надходжень. Вперше питання про розділення бібліотечних фондів за ступенем їх використання порушувалося провідними російськими бібліотекознавцями В. І. Собольщиковим та К. М. Деруновим ще наприкінці XIX ст. На Заході автором ідеї депозитарного зберігання вважається президент Гарвардського університету (США) Чарльз Уільям Еліот. Він запропонував у 1900 р. відокремити в бібліотеках активно використовувані фонди від малозапитуваних.

Найбільшої актуальності ця проблема набула в середині XX ст., коли значно зріс світовий інформаційний потік, з'явилися нові носії інформації і водночас відбувалися складні процеси застарівання інформації. Отже, на підставі розробок РДБ була сформована і схвалена концепція системи ДЗ бібліотечних фондів шляхом надання функцій депозитаріїв найбільшим бібліотекам країни. Оскільки ці бібліотеки мають достатньо потужні та повні за обсягом, видовим і тематичним складом фонди, вони мають приймати у порядку доукомплектування лише одиничні видання. Досягненням цієї концепції було і залишається те, що немає необхідності ламати існуючу систему обслуговування користувачів, а слід

використовувати сучасні тенденції її розвитку. Відповідно до «Положення про систему депозитарного зберігання бібліотечних фондів України» основними завданнями системи ДЗ є такі:

- ліквідація зайвого дублювання книг, документів та інших носіїв інформації у фондах бібліотек-фондоутримувачів шляхом зосередження їх у бібліотеках-депозитаріях для раціонального використання державних асигнувань;
- забезпечення формування максимально повних депозитарних фондів вітчизняних та зарубіжних книг, документів та інших носіїв інформації з різних галузей знання;
- гарантоване зберігання книг, документів та інших носіїв інформації, що знаходяться у депозитарних фондах;
- удосконалення інформаційно-бібліографічного обслуговування користувачів, задоволення інформаційних потреб науки, виробництва, освіти, культури;
- регулювання взаємодії між бібліотеками-депозитаріями різних систем і відомств [12].

Система ДЗ бібліотечних фондів має загальнодержавний характер. Мережа бібліотек-депозитаріїв сформована на основі сполучення галузевого та територіального принципів; територіально-галузевий принцип доповнений принципом видової спеціалізації при створенні депозитарних фондів за окремими видами документів. До свого складу мережа включає державні бібліотеки-депозитарії, бібліотеки-депозитарії республіканського значення, регіональні та краєзнавчі депозитарії. На початку створення депозитарна система (ДС) мала чітку структуру та підпорядкованість.

Постановою Ради міністрів СРСР «Про затвердження списку бібліотек-депозитаріїв республіканського (СРСР) і міжобласного значення» № 473 від 15 серпня 1975 р. були визначені 18 найбільших бібліотек СРСР, які почали виконувати функції територіальних універсальних депозитаріїв республіканського та міжобласного значення. За кожним з цих депозитаріїв закріплювалася зона обслуговування користувачів з урахуванням адміністративного та економіко-географічного районування. З метою активізації роботи з організації ДС бібліотечних фондів при Управлінні у справах бібліотек Міністерства культури СРСР у лютому 1977 р. було створено міжвідомчу робочу групу з розробки методів спільної діяльності універсальних та галузевих депозитаріїв.

У бібліотекознавстві та практичній діяльності бібліотек стали надзвичайно актуальними питання вторинного відбору видань на ДЗ, розробка профілів комплектування депозитарних фондів. У бібліотеках-депозитаріях пропонувалося формувати фонди з таких джерел:

– власних фондів шляхом виявлення МВЛ у ході ретроспективного відбору;
– надходження МВЛ з інших бібліотек на підставі запиту бібліотеки-депозитарію.

Згідно з розпорядженням Ради Міністрів УРСР № 830-р від 29.10.1975 р. визначено мережу бібліотек-депозитаріїв в Україні. За Харківською державною науковою бібліотекою імені В. Г. Короленка (ХДНБ) були закріплені функції міжобласного депозитарію універсального профілю, до зони дії якого входили бібліотеки Харківської, Полтавської і Сумської областей. Становлення регіональних систем депозитарного зберігання бібліотечних фондів в цілому по країні мало в своїй еволюції ряд етапів, розмежовуваних на основі якісних і кількісних показників, що частково збігаються з періодизацією розвитку загальнодержавної системи депозитарного зберігання. Але становлення та розвиток кожної регіональної системи ДЗ має свою специфіку. Розгортанню роботи з впровадження регіональної ДС бібліотечних фондів у зоні дії міжобласного універсального депозитарію – ХДНБ – сприяло кілька регламентуючих документів, а саме: «Положение о взаимодействии отраслевых и универсальных депозитариев», «Положение о Харьковской государственной библиотеке имени В. Г. Короленко – межобластном универсальном депозитарии», «Инструкции о порядке отбора и передачи малоиспользуемой литературы на депозитарное хранение в ХГНБК». Впроваджував систему ДЗ відділ депозитарного зберігання, визначений у структурі бібліотеки в 1980 р. До його створення практичну й організаційно-методичну роботу виконував сектор, що функціонував при відділі зберігання фондів з 1978 р. З організацією спеціального структурного підрозділу робота з маловикористовуваною літературою помітно активізувалася.

Для Харківського регіону характерна досить складна система бібліотечних ресурсів: поряд з найбільшими бібліотеками системи Міністерства культури України тут функціонує мережа відомчих (технічних, вузівських і галузевих) бібліотек. У зв’язку з цим організація системи ДЗ у регіоні потребувала від ХДНБ значних зусиль у вирішенні

управлінських і організаційно-методичних завдань. Впровадження системи ДЗ бібліотечних фондів у регіоні здійснювалося за такими напрямками:

- організація методичної допомоги бібліотекам системи Міністерства культури УРСР і бібліотекам інших систем і відомств з питань відбору-передачі МВЛ на депозитарне зберігання;
- організація роботи ХДНБ як міжобласного універсального депозитарію.

Підготовчий етап створення регіональної системи ДЗ розпочався в 1976 р. У стислі терміни було розроблено всю необхідну документацію, створено комісію з відбору літератури на депозитарне зберігання, проведено роботу з обласними бібліотеками з роз'яснення цілей та порядку організації депозитарної системи в регіоні, ролі ХДНБ як міжобласного універсального депозитарію. На допомогу бібліотекам були видані методичні рекомендації «Порядок отбора малоиспользуемой литературы для передачи на депозитарное хранение в ХГНБК» (1978), підготовлений інформаційно-методичний лист «О повышении эффективности отбора литературы на депозитарное хранение и контроля за списанием устаревшей литературы», проведений цикл консультацій, семінарів, практичних занять. Усі ці заходи забезпечили необхідну базу для розгортання роботи бібліотек з вивчення складу та використання своїх фондів, виявленню та відбору видань, що не користуються попитом читачів. Наприкінці 1976 р. до ХДНБ надійшли перші партії карток на МВЛ від Полтавської, Сумської та Харківської обласних бібліотек.

З метою забезпечення планомірного поетапного відбору МВЛ із фондів бібліотек регіону та уникнення труднощів під час звіряння карток-пропозицій з каталогами, на основі республіканського графіка, розробленого Республіканською бібліотекою УРСР ім. КПРС (нині НПБ), був складений «Перспективний план відсилки карток-пропозицій про маловикористовувану літературу обласними бібліотеками регіону в ХДНБ на 1979 – 1985 рр.». Пріоритетним напрямком в організації системи депозитарного зберігання в Харківському регіоні на той момент було залучення до регіональної системи відбору-передачі МВЛ нових учасників – найбільших бібліотек системи Міністерства культури УРСР зі старими фондами і бібліотек інших систем і відомств. Значний внесок був зроблений обласними бібліотеками. З 1978 р. в них здійснювався плановий перегляд фондів низової мережі, у ході якого в деяких бібліотеках зі старими фондами була виявлена МВЛ, що підлягає депозитарному зберіганню. Залучення до регіональної системи ДЗ сімох централізованих

бібліотечних систем Міністерства культури УРСР було документально підтверджено графіком на 1979 р. Пізніше, з ініціативи Харківської ЦМБ ім. В. Г. Бєлінського до регіональної системи були включені ще вісім ЦБС Харкова, в яких розпочалося систематичне звільнення фондів від невикористовуваної літератури та передання до депозитарію. Всього за цей термін від централізованих бібліотечних систем Міністерства культури УРСР до ХДНБ надійшло 1716 карток-пропозицій. Обласні бібліотеки, як опорні бази впровадження системи депозитарного зберігання, проводили певну роботу, спрямовану на підвищення ефективності відбору МВЛ бібліотеками області, забезпечення виконання річних графіків надсилання карток-пропозицій до міжобласного універсального депозитарію. Так, Полтавська обласна бібліотека імені І. П. Котляревського однією з перших у регіоні склала перспективний план відбору МВЛ із фондів бібліотек області. У 1979 р. надійшли картки-пропозиції від Полтавської, Кременчуцької, Гадяцької, Лубенської централізованих бібліотечних систем і трьох вузівських бібліотек. Всього за три роки цими бібліотеками переглянуто понад 16 тис. примірників МВЛ, направлено до ХДНБ 2100 карток-пропозицій. Крім того, всі обласні бібліотеки своєчасно розпочали безпосереднє виконання функцій депозитаріїв краєзнавчої літератури. З боку ХДНБ їм була надана допомога у розробці регламентуючої та технологічної документації, методичних матеріалів.

Здійснювалися виїзди на місця задля надання практичної допомоги, надавалися рекомендації з вдосконалення роботи депозитаріїв краєзнавчої літератури. Методичне забезпечення цього напрямку очолила Харківська обласна бібліотека (нині ХОУНБ), були підготовлені методичні матеріали про порядок виявлення, відбору і передачі до депозитарію маловикористовуваної краєзнавчої літератури, зроблені повідомлення і доповіді на раді директорів централізованих бібліотечних систем і керівників бібліотек інших систем і відомств. В обласних бібліотеках було налагоджено роботу із заповнення прогалин у краєзнавчій літературі. Всього за період 1979 – 1982 рр. обласними бібліотеками прийнято на депозитарне зберігання 1967 краєзнавчих видань, у т.ч. 514 – Харківською, 942 – Полтавською, 511 – Сумською обласними бібліотеками.

Подальший розвиток регіональної системи депозитарного зберігання висуває ряд нових завдань з удосконалення організаційно-методичної роботи і розширення діапазону діяльності ХДНБ як міжобласного універсального депозитарію. З метою запобігання втраті видань, цікавих для спеціалістів народного господарства регіону, а також поповнення

прогалин у фонді, було здійснено комплекс заходів із залучення до відбору МВЛ бібліотек інших систем і відомств.

У процесі подальшого становлення системи ДЗ у регіоні зміцніли ділові та партнерські стосунки з регіональними методичними центрами бібліотек. Насамперед було досягнуто домовленість про координацію організаційно-методичної роботи з депозитарного зберігання з методичним об'єднанням вузівських бібліотек Харкова. Спільно були підготовлені повідомлення на раді директорів вузівських бібліотек, прочитані лекції на курсах підвищення кваліфікації, на допомогу бібліотекам направлені методичні матеріали, списки рекомендованої літератури з цього питання. На прохання ХДНБ у методичному об'єднанні був складений перелік вузів з фондами понад 400 тис. прим. документів. На підставі цього списку і даних про потенційний обсяг МВЛ у кожній бібліотеці був розроблений і затверджений «Перспективний план відсилки карток-пропозицій про МВЛ бібліотеками вузів м. Харкова на 1979 – 1985 рр.». У 1981 р. з ініціативи методичного об'єднання організовані спільні відвідування ряду вузівських бібліотек міста для знайомства з їх фондами на предмет виявлення МВЛ. Ці рекомендації знайшли відображення у виданні «В помощь внедрению системы депозитарного хранения библиотечных фондов» [3а].

Активна популяризація депозитарного зберігання бібліотечних фондів серед бібліотечних працівників, роз'яснення його цілей і переваг для підвищення ефективності обслуговування користувачів дозволили методоб'єднанню вузівських бібліотек переглянути раніше затверджений перспективний план у бік збільшення кількості бібліотек-учасниць та обсягу карткової інформації. Аналогічні плани розроблялися і вузівськими бібліотеками Полтавської та Сумської областей. Як підсумок, на початку 1982 р. у відборі-передачі МВЛ на депозитарне зберігання взяли участь 24 вузівські бібліотеки регіону, до міжобласного універсального депозитарію ХДНБ направлено 4472 картки-пропозиції про маловикористовувану літературу. Своєчасне якісне виконання річних графіків пересилки інформації здійснювалося завдяки постійному контролю з боку методоб'єднання вузівських бібліотек Харкова. Найактивніше на цьому етапі становлення регіональної системи працювали бібліотеки харківських Сільськогосподарського інституту імені В. В. Докучаєва, Інституту інженерів залізничного транспорту імені С. М. Кірова, Академії міського господарства та інші.

Долученню до відбору МВЛ технічних бібліотек науково-дослідних інститутів (НДІ) і промислових підприємств сприяла співпраця з

міжобласним галузевим депозитарієм – Центральною науково-технічною бібліотекою Харківського центру науково-технічної інформації (ЦНТБ ХЦНТИ), основні напрямки якої відображені в «Координационном плане деятельности ХГНБК и ЦНТБ ХЦНТИ». Те, що в Харківському регіоні ХДНБ ім. В. Г. Короленка і ЦНТБ ХЦНТІ, що виконують функції міжобласних депозитаріїв, знаходяться на одній території, значно спрощувало координацію роботи. Так, фахівці ХДНБ брали активну участь у роботі семінарів, що проводилися в ЦНТБ ХЦНТІ: питанням організації депозитарної системи були присвячені виступи на семінарі бібліотечних працівників НТБ НДІ і заняттях школи передового досвіду; в 1979 р. здійснений виїзд до Сум спільно з представниками ЦНТБ ХЦНТІ та прочитана лекція на семінарі бібліотечних працівників технічних бібліотек промислових об'єднань. Ці та ряд інших організаційно-методичних заходів сприяли долученню до роботи з МВЛ технічних бібліотек регіону. В цілому за період 1980 – 1982 рр. бібліотеками НДІ і промислових підприємств направлено до ХДНБ 16454 картки-пропозиції на МВЛ. Для прискорення проходження інформації по бібліотеках-депозитаріях країни, картки розподілялися за галузями знання і перенаправлялися до відповідних республіканських галузевих депозитаріїв.

Взаємодія бібліотек у регіоні регламентувалася «Перспективним планом основних заходів ХДНБ регіональних методичних центрів бібліотек по організації системи депозитарного зберігання в Харківському регіоні на 1981 – 1985 рр.», в якому передбачалося регулярне вивчення фондів бібліотек, методична та практична допомога з виявлення, відбору і передачі МВЛ на депозитарне зберігання, заходи з підвищення кваліфікації бібліотечних кадрів, підготовка методичних матеріалів, вивчення та поширення передового досвіду.

Керуючись критеріями оцінки, що вироблені у процесі роботи з МВЛ, можна проаналізувати стан і досягнення функціонування регіональної системи ДЗ на початку її становлення за такими даними:

- за період 1976 – 1982 рр. від бібліотек регіону до міжобласного універсального депозитарію – ХДНБ – надійшло 45429 карток-пропозицій на МВЛ, у т. ч. 21174 картки – від бібліотек системи Міністерства культури УРСР, 4472 картки – від вузівських бібліотек, 19683 картки – від технічних бібліотек;
- прийнято на депозитарне зберігання 5280 прим., у т.ч. 255 прим. книг і 5025 прим. журналів;

– система депозитарного зберігання у межах дії Харківського міжобласного універсального депозитарію включає 60 найбільших бібліотек системи Міністерства культури УРСР, 24 – вузівських, 19 – технічних бібліотек.

На початку становлення регіональної системи ДЗ активну участь в її роботі брали обласні бібліотеки. В цілому, за даними звітів за 1976 – 1982 рр., їх фахівцями переглянуто 686,4 тис. прим. з метою виявлення МВЛ; передано до книгообмінних фондів 38,9 тис. прим., списано до макулатури 140,3 тис.

Значна робота здійснювалася у ХДНБ з вивільнення власного фонду від застарілої та дублетної літератури, передачі МВЛ мовами народів СРСР до регіональних депозитаріїв (відправлено іншим республіканським депозитаріям 12869 прим., 5163 прим. перерозподілено через книгообмінні фонди і тільки 2609 прим. списані як застарілі). Наведені дані підтверджують доцільність дій працівників ХДНБ відносно передачі літератури мовами народів СРСР бібліотекам-депозитаріям союзних і автономних республік.

Для подальшої дії регіональної ДС важливо було розробити напрямки її вдосконалення з урахуванням розвитку бібліотечної мережі регіону. У зв'язку з цим відділом депозитарного зберігання було проведене дослідження «Шляхи вдосконалення системи депозитарного зберігання», розраховане на 1983 – 1987 рр. Основна мета дослідження – розробка раціональної моделі організації і використання фонду міжобласного універсального депозитарію; вивчення впливу системи депозитарного зберігання на формування і використання фондів бібліотек системи Міністерства культури УРСР; визначення шляхів удосконалення технології роботи з МВЛ та її перерозподілу в обласних бібліотеках і ЦБС. Базами дослідження були обрані ХДНБ, Сумська обласна бібліотека імені Н. К. Крупської, Полтавська обласна бібліотека імені І. П. Котляревського, а також по дві ЦБС з кожної області:

Первомайська ЦБС	
Ізюмська ЦБС	Харківська область
Ахтирська ЦБС	
Роменська ЦБС	Сумська область
Полтавська ЦРБ	
Кобеляксська ЦРБ	Полтавська область

За результатами дослідження відділом депозитарного зберігання були розроблені тематико-типологічний перелік видань ДЗ, в якому за

кожною бібліотекою регіону були чітко визначені галузі знання, види і типи видань, за формування яких відповідає кожна бібліотека, а також довідник-путівник по фондах великих бібліотек зони. Координація основних напрямків упровадження і функціонування ДС у територіальному комплексі з регулюванням потоків інформації про МВЛ – процес складний. Оптимізація роботи міжобласного універсального депозитарію дозволила зміцнити міжвідомчі зв'язки, досягти долучення нової кількості бібліотек до участі в регіональній депозитарній системі. Підсумки здійсненої роботи свідчать про ефективність становлення та розвитку регіональної системи, активізацію процессів перерозподілу інформації про МВЛ.

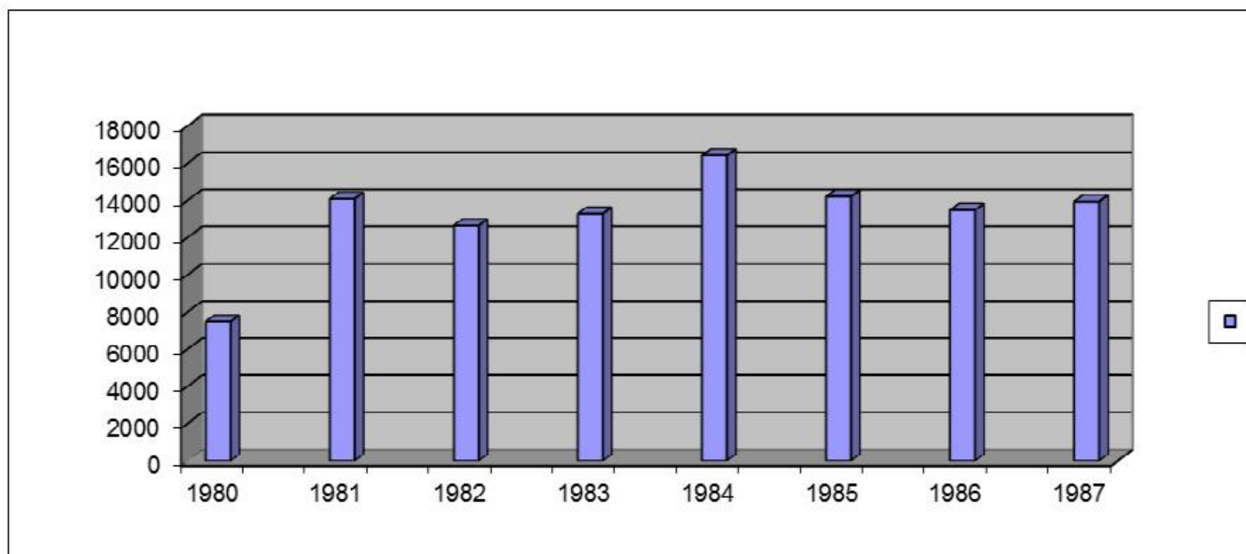

Рис. 1. Надходження до ХДНБ карток від бібліотек регіону

Так, у 1980 – 1987 рр. надходження від бібліотек регіону карткової інформації і кількості карток, перенаправлених до інших бібліотек-депозитаріїв усіх систем і відомств збільшилась вдвічі. Як видно з діаграми, найбільшої популярності і значення система ДЗ набула у 1984 – 1985 рр. Якщо у 1979 – 1981 рр. процес передачі карток-пропозицій до галузевих депозитаріїв країни взагалі не здійснювався, то з 1982 р. розпочався активний його розвиток. За період 1982 – 1987 рр. до галузевого депозитарію (Державна республіканська науково-технічна

бібліотека) направлено 16578 карток, до Історичної бібліотеки – 3975 карток, до Харківської обласної бібліотеки – 4917 карток, до Державної республіканської бібліотеки УРСР ім. КПРС – 65423 картки. Потік інформації до інших бібліотек-депозитаріїв усіх систем і відомств за 1979 – 1987 рр. становив 90893 картки на МВЛ.

До міжобласного універсального депозитарію ХДНБ надійшло 108227 карток-пропозицій. Відповідно до цієї інформації було замовлено 3381 прим. для поповнення своїх фондів, що становить 3% від усього масиву карток-пропозицій. Інформація, що не перерозподілилася, була включена до щорічного «Списка литературы, предлагаемой библиотеками на депозитарное хранение», що видавався Державною бібліотекою імені В. І. Леніна.

У зв'язку з необхідністю більш глибокої розробки питань формування депозитарних фондів і перерозподілу МВЛ у ХДНБ був проведений моніторинг 12 бібліотек-учасниць регіональної депозитарної системи. Анкетувалися Харківська, Полтавська і Сумська обласні бібліотеки, а також ЦМБ Полтави, Кобеляксько й Ахтирська ЦМБ, Ізюмська, Вовчанська ЦБС і Московська, Дзержинська, Київська ЦБС Харкова. Були використані дані звітів за період з 1980 – 1987 рр. У цих бібліотеках обсяг переглянутого фонду для вилучення МВЛ склав 1011500 прим., із них відібрано 34392 прим. для передачі на ДЗ. Перенаправлено до бібліотек-депозитаріїв усіх систем і відомств 32507 карток. Із них на ДЗ замовлено 3024 прим.; 426 прим. – передані до ХДНБ. За наслідками моніторингу перерозподілилося 5055 прим. МВЛ (16% від загальної кількості карток-пропозицій), що була відправлена бібліотеками-учасницями регіональної системи.

Якщо розглядати відбір МВЛ з позиції окремої бібліотеки, то він може здаватися малоефективним. Так, наприклад, Сумська обласна бібліотека за цей період направила до депозитаріїв 8000 карток. Із них замовлено 1488 прим. (18,6% від надісланого). А для бібліотечної системи в цілому відбір і перерозподіл МВЛ дає величезний ефект. З одного боку, дотримується відповідність складу фонду запитам читачів і збільшення його обігу, з іншого – безпосередня економія корисної площі книгосховищ. За 1980 – 1987 рр. бібліотеки, чий фонд досліджувався, передали на депозитарне зберігання, в обмінні фонди та на вилучення 62966 прим. маловикористовуваних, непрофільних та застарілих видань. Тобто, у книгосховищах бібліотек – учасниць регіональної ДС – звільнилося 1050 м/п для розстановки нових надходжень.

Вивчення питань розвитку регіональної депозитарної системи до 1990 р. було пов'язане з необхідністю визначення й обґрунтування таких напрямків:

- формування і використання депозитарних фондів територіального комплексу як частини єдиного бібліотечного фонду країни. Особлива увага акцентувалася на питаннях моделювання найбільш досконалого територіального фонду, створеного на підставі зведеного профілю комплектування і депозитарного зберігання фондів бібліотек з урахуванням перспектив економічного і соціального розвитку регіону;
- оперативний перерозподіл всіх ресурсів вторинного відбору літератури в бібліотеках країни і взаємодія потоку інформації про них по каналам депозитарного зберігання та книгообміну.

Отже, на початок 1990 р. у Харківському регіоні було сформовано досить потужну систему ДЗ, у якій були задіяні 76 бібліотек різних систем і відомств. Кількісні характеристики бібліотек Харківської, Полтавської та Сумської областей всіх систем і відомств у процесі перерозподілу МВЛ у регіоні та їх загальний внесок у сукупну діяльність системи ДЗ бібліотечних фондів представлені схемою (рис. 2).

Рис. 2. Схема регіональної системи депозитарного зберігання фондів

Чітка структура та підпорядкованість, закладена на початку існування регіональної ДС у 1970-х роках, продовжує функціонувати і зараз, але діяльність більшості бібліотек-учасниць системи ДЗ без фінансової підтримки згасає.

Починаючи з 1990-х років функціонування системи ДЗ бібліотечних фондів України значно уповільнилося, у т.ч. і на регіональному рівні. У зв'язку з політичними, економічними та організаційними змінами поступово виникали проблеми у роботі системи ДЗ регіону. Так, в умовах обмеженого комплектування бібліотеки-фондоутримувачі не зацікавлені в передачі свого фонду до бібліотек-депозитаріїв. Процедура передачі літератури є довготривалою. Крім того, особливістю ДС України є те, що бібліотеки-депозитарії мають різну відомчу підпорядкованість, що

ускладнює їх координацію. Використання депозитарних фондів через систему МБА стало практично неможливим через високі поштові тарифи на пересилання літератури. Електронна доставка всім бібліотекам регіону неможлива через відсутність комп'ютерного обладнання у багатьох віддалених книгозбірнях.

У 1990 р. відділ депозитарного зберігання ХДНБ був реорганізований у сектор ДЗ при ВОФ. Сектор здійснює роботу з пасивною частиною фонду, у т.ч. депозитарним фондом, безпосередньо організовує відбір документів на ДЗ, аналіз карток-пропозицій, відправку необхідних документів, облік і ведення спеціальних картотек. Аналіз діяльності як регіональної, так і ДС бібліотечних фондів України в цілому протягом останнього часу свідчить, що вона практично паралізована високими поштовими тарифами, повільно розвивається через нестачу коштів на послуги електронної доставки текстів документів. Між тим, пасивні фонди знову накопичуються і зберігаються паралельно десятками примірників у наукових, спеціальних і публічних бібліотеках. Такі фонди дублюються, адже зберігаються на випадок надходження непередбачених одноразових читацьких вимог. Накопичення пасивних фондів значною мірою уповільнює задоволення вимог користувачів, завдає труднощів у зберіганні, збільшує витрати на утримання фондів відповідно до нормативних вимог. А, головне, виникає гострий дефіцит вільної площі. Бюджетних асигнувань на будівництво нових приміщень не надається. В якому вигляді зберігати депозитарні фонди – в електронному чи традиційному – питання дискусійне. Депозитарні фонди бібліотек визначаються досить умовно – з урахуванням специфіки конкретної бібліотеки, складу фондів, попиту на документи конкретної тематики. Результати досліджень ХДНБ за останні роки та моніторинг читацького попиту свідчать, що запити користувачів є різноманітними, з певними пріоритетами в конкретних історичних періодах. Тому ХДНБ, як міжобласний універсальний депозитарій, зацікавлена і постійно турбується про повноту зібрання, зберігання і прискорення обслуговування користувачів усього регіону.

Таким чином, можна зробити висновок, що перерозподіл МВЛ – невід'ємний елемент формування розподіленої системи бібліотечно-інформаційних фондів території. Регіональна система ДЗ бібліотечних фондів, що пройшла у своїй еволюції ряд етапів – від становлення до часткової деструктуризації, вступила в наступну об'єктивно обумовлену фазу активного пошуку нових партнерів і форм взаємодії з метою

забезпечення комфортного доступу користувачів усіх категорій до сукупних інформаційних ресурсів, у т.ч. і депозитарних фондів. Регіональна система ДЗ вимагає змін як у розробці нормативних документів, так і в придбанні техніки для правильного зберігання та використання фондів, впровадження інновацій і сучасних технологій в систему депозитарного зберігання регіонального та єдиного державного бібліотечного фонду країни.

Список бібліографічних посилань

1. Александрова О. К. Публічні бібліотеки України у контексті національного законодавства // Публічні бібліотеки: сучасність і майбутнє. Київ, 1998. С. 14–15.

1а. Ашер Д. Сучасні тенденції розвитку та нові методи в бібліотечній справі // Там само. С.15–19.

2. Бібліотекознавство: теорія, історія, організація діяльності бібліотек. Харків,1993. 176 с.

3. Васильченко М. П., Кушнаренко Н. М., Мільман В. А. Бібліотечні фонди. Харків,1993. 152 с.

3а. В помощь внедрению системы депозитарного хранения библиотечных фондов. Харьков, 1981. 29 с.

4. Головко С. И. Творческое наследие В. И. Собольщикова в пространственно-временном континууме культуры // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена. Санкт-Петербург, 2009. № 105. С. 14–20.

5. Депозитарная система хранения библиотечных фондов : метод. рекомендации / ГБЛ. Москва, 1976. 59 с.

6. Звіти Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка 1976–1990 рр.

7. Кірданова, О. Депозитарна система України: нові технології та форми співробітництва // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2008. Вип. 20. С. 55–63.

8. Положение о взаимодействии региональных отраслевых депозитариев // Депозитарное хранение библиотечных фондов : инструкции и метод. указания. Москва, 1986. С. 60–62.

9. Положение о взаимодействии универсальных и научно-технических библиотек // Там само. С. 63–66.

10.Терещенко, В. Ф. Опыт работы библиотек Украины по депозитарному хранению литературы // Совет. библиотековедение. 1981. № 6. С. 88.

11. Хахалева, Н. И. Стратегия формирования депозитарных и репозитарных фондов // Научные библиотеки в новом тысячелетии: проблемы взаимоиспользования ресурсов. Новосибирск, 2002. С. 63–68.

12. Положення про систему депозитарного зберігання бібліотечних фондів України : наказ про затвердження за № 570 від 02. 12.96 / М-во культури і мистецтв України. Київ. [4] арк. Електрон. аналог : URL: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0031-97

М. М. Чегринець

У КРУГОВОРОТІ НАУКОВИХ ЗНАНЬ: З МИНУЛОГО ДО СЬОГОДЕННЯ

(З історії відділу наукової систематизації, предметизації та організації систематичних каталогів)

Анотація. *Висвітлюється історія відділу від початку організації до сьогодення. На фактичному матеріалі архівних документів, публікацій у періодичних виданнях, довідкових і бібліографічних джерел, спогадів очевидців представлені відомості про його становлення, здобутки та колектив працівників, які протягом багатьох років, підвищуючи свій професійний рівень, творили історію відділу та бібліотеки, своїм багаторічним доблесним трудом зробили неоціненний внесок в історичне минуле і розвиток майбутнього Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка.*

Ключові слова: *наукова бібліотека, систематизація, предметизація, галузі знання, систематичний каталог, електронний каталог, фахівці-галузевики, авторитетний файл предметних рубрик.*

Аннотация. *Освещается история отдела с момента организации до настоящего времени. На фактическом материале архивных документов, публикаций в периодических изданиях, справочных и библиографических источников, воспоминаний очевидцев представлены сведения о его становлении, достижениях и коллективе сотрудников, которые на протяжении многих лет, повышая свой профессиональный уровень, создавали историю отдела и библиотеки, своим многолетним доблестным трудом внесли неоценимый вклад в историческое прошлое и развитие будущего Харьковской государственной научной библиотеки имени В. Г. Короленко.*

Ключевые слова*: научная библиотека, систематизация, предметизация, отрасли знания, систематический каталог, электронный каталог, специалисты-отраслевики, авторитетный файл предметных рубрик.*

Annotation. *The aim of this article is the history of the department since the organization to present time. On the actual material of archival documents, publications in periodicals, reference and bibliographic sources, memories of eyewitnesses, the information is presented about its formation, achievements and team staff who over the years, improving the level of professional skills, created the history of the department and the Library, and with*

many years of valiant work made an invaluable contribution to the historical past and the future development of the Korolenko Kharkov State Scientific Library.

Key words: *scientific library, systematization, subject cataloguing, branches of knowledge, systematic catalog, electronic catalog, subject-matter specialists, authority file of subject headings.*

Кожен відділ Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка (ХДНБ) по-своєму унікальний. Відділ наукової систематизації, предметизації та організації систематичних каталогів (ВСК) не є винятком. Тому досить цікаво звернутися до історії його становлення, духовних цінностей, які він успадкував, прослідкувати, як старі цінності співіснують з новими, адже вони не були рішуче відкинуті внаслідок появи нових інформаційних технологій, а, навпаки, зіткнення різних систем – традиційних та новітніх – стало нормою і дало свої позитивні результати.

Відділ систематизації ХДНБ завжди був особливим. Це відділ зі своїми традиціями, що з року в рік примножувалися завдяки людям, які приходили працювати в дружній і згуртований колектив [19]. Особливістю його в усі часи було те, що у цьому відділі формувалося вміння усвідомлювати, осмислювати та розвивати принципи аналітико-синтетичної обробки документів – найінтелектуальнішої і тому найскладнішої ділянки бібліотечної справи. Тобто співпрацівники займалися науковою діяльністю, здійснювали інтелектуальну обробку інформаційних ресурсів: семантичний аналіз документів, їх систематизацію, пізніше – предметизацію, координатне індексування, прагнули того, щоб кваліфіковано розкрити зміст багатомільйонного фонду бібліотеки за галузями знання та за тематикою.

Саме тому у ВСК завжди працювали і продовжують працювати професіонали з вищою спеціальною галузевою освітою. Історичними науками займається історик, точними науками – математик та фізик, філологічними – філолог, розділами технічних наук – фахівці з вищою технічною освітою тощо. Працівники відділу намагаються досягти відповідності між рівнем кваліфікації окремих співробітників і всього колективу ВСК та досягненнями сучасної бібліотечної науки і практики. Каталогізатори є носіями не тільки традиційної бібліотечно-бібліографічної культури, вони володіють інформаційними знаннями, навичками новітніх технологій, спеціальними галузевими знаннями.

У бібліотеці з такими величезними інформаційними ресурсами ВСК можна вважати унікальним насамперед тому, що тут завжди працювали

неординарні люди з високим інтелектом. Понад сорок років відділ є самостійним структурним підрозділом, значним, більше того, провідним у змістовному розкритті інформаційних ресурсів ХДНБ [13]. Сорок років… Що означає ця дата? З астрономічного погляду – це мить вічності, що швидко минає, а з нашого людського, суб'єктивного – це довгий шлях становлення, розвитку і процвітання одного з провідних відділів знаної книгозбірні – ХДНБ ім. В. Г. Короленка. Штат відділу протягом багатьох років залишався майже незмінним, не дивлячись на те, що плин часу зробив свою справу: люди йшли на заслужений відпочинок, на зміну їм приходили інші, але стрижень все одно залишався. І традиції залишалися. Життєво-практичний досвід каталогізаторів становить основу збереження традицій та всього накопиченого за довгі роки. Відділ систематизації досить довгий час не був окремим структурним підрозділом. У 1935 році був організований систематичний каталог (СК), який з того часу і до сьогодення ведуть фахівці-галузевики [15]. Спочатку це була група каталогізації, в яку входило всього кілька працівників. Через деякий час ця група стала окремим сектором, що був складовою відділу обробки та каталогів як сектор каталогізації, пізніше – сектор систематизації. Окреме приміщення, де працювали лише фахівці, які займалися систематизацією, було невеликим, навіть тісним, воно складалося з двох невеликих кімнат. Систематизаторів було більше, ніж робочих місць, тому троє співпрацівників сектору змушені були працювати у кімнаті, в якій розташувався відділ науково-методичної літератури, що знаходився поряд. То була стара будівля, спроектована академіком О. М. Бекетовим, що мала довгий вузький коридор, по якому з вестибюля носили книги для фахівців-систематизаторів. Небайдужість, працьовитість та оптимізм були основними рисами кожного систематизатора.

У 1940 році працівники, які відповідали за організацію систематичного каталогу, добилися того, що каталог налічував 1 млн 200 тис. карток та був розміщений у 100 каталожних ящиках [11]. Але у 1943 році майже весь каталог був вивезений фашистами та втрачений безповоротно. Частина СК, що уціліла, налічувала всього 151 000 карток [15].

Каталоги розпочали відновлювати у серпні 1943 року, відразу після визволення Харкова від фашистських загарбників. У воєнний час, коли значна частина бібліотеки була зруйнована, доводилося складати книги скрізь, де тільки знаходилося вільне місце. Не було коштів на придбання нового обладнання: стелажів, полиць, шаф. Люди, які пережили тяжкі

воєнні роки, були повні ентузіазму, намагалися робити все, щоб якомога швидше відновити будівлю. Їм була притаманна невтримна жага трудитися, удосконалювати свою роботу, віддавати усі накопичені знання читачам, які йшли до бібліотеки навіть у тяжкі часи.

Каталогізація книг. 1944 г.

Каталогізація дрібного матеріалу

Тимчасова окупація Харкова завдала величезної шкоди бібліотеці. Певну частину фонду та каталогів зберегли завдяки самовідданості співробітників. Катастрофічно не вистачало кваліфікованих фахівців. Якщо напередодні війни фонд ХДНБ інтенсивно поповнювався новою літературою, передплачувалися усі вітчизняні періодичні видання, то після війни це робилося дуже важко і не так швидко, як хотілося. Облаштування

зруйнованої будівлі вимагало великих організаційних зусиль. Проблема приміщень певний час залишалася невирішеною. Книги для систематизації продовжували складати навіть на підлозі в очікуванні нових стелажів та книжкових полиць.

Диспетчеризація літератури перед процесом систематизації

Процес систематизації

Систематизацією літератури і паралельно відновленням каталогів займалися каталогізатори. Це були Галина Степанівна Філосьянц, Яків Ісаакович Яновський, Ольга Тимофіївна Бондаренко, Марк Рафаїлович Зайчик, Олександра Іванівна Нагорна, Олександра Іванівна Сахно та ін. Ентузіазм, енергія та небайдужість цих людей вплинули на таку стару професію як бібліотечна, сильніше, ніж можна було очікувати. Каталогізатори удосконалювали свої знання з використання відповідної лексики, насамперед, галузевої, визначення класифікаційних індексів, шліфували вміння здійснювати якомога глибше семантичний аналіз інформації з метою кваліфікованого розкриття змісту фонду за галузями знання та за тематикою.

У 1963 році на посаду завідуючого відділом обробки та каталогів був призначений Марк Рафаїлович Зайчик, який пізніше стане першим завідуючим уже відокремленого самостійного відділу систематизації і організації систематичного та тематичного каталогів.

Зайчик Марк Рафаїлович

Це відбудеться в середині сімдесятих років. А тоді, в шістдесятих, під час керівництва Марка Рафаїловича, розпочалася нова ера – ера становлення обличчя і статуту відділу. М. Р. Зайчик заявив про себе, насамперед, тим, що був досить кваліфікованим знавцем Бібліотечно-бібліографічної класифікації (ББК), яку одним з перших в Україні у 1964 році розпочав активно запроваджувати в ХДНБ [14]. Зайчик став визнаним лідером серед працівників бібліотек не тільки Харкова, але й усієї країни. Досвіду такої роботи не було в жодній бібліотеці, тому ХДНБ стала першовідкривачем у цій справі. Переведення на нову, в ті часи більш прогресивну систему класифікації літератури (ББК), на великий період перетворилося в сенс життя Марка Рафаїловича Зайчика [19].

У 1970 році, коли відділ систематизації був лише сектором систематизації у відділі обробки та каталогів, його працівники вивчали таблиці ББК та спеціальні документи з метою якісної переробки галузевих розділів. До цієї напруженої роботи вони підійшли дуже відповідально.

Подальшою ініціативою Марка Рафаїловича була організація систематичного каталогу авторефератів дисертацій. Харків – місто науки, в якому знаходиться величезна кількість наукових центрів, дослідних інститутів, інших закладів з науковим напрямом роботи, тому здійснення такої ініціативи було дуже важливим для бібліотеки і сприяло залученню більшої кількості читачів. Це стало очевидним ще до завершення організації такого каталогу.

М. Р. Зайчик піклувався про те, щоб якість систематичного каталогу була на належному рівні, вважав, що цього постійно потрібно прагнути. Незадовго до того, як він пішов на заслужений відпочинок, відділ систематизації став самостійним структурним підрозділом бібліотеки, і Марк Рафаїлович очолив його. Він ще встиг чимало зробити для становлення та розвитку відділу. Як згадують колеги, які працювали з ним пліч о пліч, усе своє життя Марк Рафаїлович був вірним рідній бібліотеці, яка стала його другою домівкою, бо приходив він на роботу раніше за всіх, а залишав бібліотеку тоді, коли у приміщенні вже не було нікого, окрім охорони та змінних чергових [14].

За спогадами колишньої співробітниці О. П. Коган, можна з усією відповідальністю говорити про те, що це був фахівець дуже високого класу [19]. Харизматичний, діловий, з широким кругозором, обов'язковий та сумлінний у будь-якій справі, він завжди ретельно та уважно вивчав матеріали з каталогізації. Марк Рафаїлович мав витончене чуття до оригінального мислення та дотепного слова. Його знали і цінували у бібліотечних колах не тільки УРСР, але й за її межами. Як високопрофесійний фахівець бібліотечної справи, М. Р. Зайчик часто виїздив у відрядження до різних міст нашої країни, брав участь у багатьох заходах Міністерства культури УРСР з надання допомоги бібліотекам та перевірки їх роботи. Марк Рафаїлович мав величезний досвід бібліотечної роботи і саме тому міг надавати будь-які консультації не тільки з питань систематизації документів, але й з питань правильної розстановки карток, редагування розділів та інших питань бібліотечної справи. Йому було притаманне вміння об'єднувати колектив для виконання різних завдань. Керувати будь-яким колективом складно. Але керувати суто жіночим колективом удвічі важче. Для Зайчика колектив ніколи не був абстрактним поняттям, навпаки – за ним він бачив кожну живу людину з різними характерами, заслугами, недоліками і навіть нагальними потребами [19]. Він був вимогливим керівником, проте, завжди допомагав підлеглим вирішувати будь-які проблеми методики класифікації з різних галузей

знання, особливо контролював систематизацію суспільно-політичної літератури відповідно до вимог того часу, сам приймав усі відредаговані розділи систематичного каталогу, переглядав кожну картку, надавав допомогу структурним підрозділам бібліотеки. Під його редакцією видавалися актуальні за змістом посібники та статті з питань бібліотекознавства і бібліографії. Марк Рафаїлович розробив «Правила пользования каталогами». З його ініціативи був створений читацький актив, до складу якого залучалися науковці, фахівці з різних галузей народного господарства, викладачі вищих навчальних закладів тощо [14].

З метою наукового поглиблення семантичного аналізу змісту інформації, що стало дуже важливим для бібліотеки такого рівня, після відокремлення відділ був організований за новою структурою, яка включала формування необхідних секторів, де були спеціалісти з відповідною галузевою освітою. Марк Рафаїлович Зайчик зробив вагомий внесок у становлення відділу систематизації і організації систематичного та тематичного каталогів. Він пішов на заслужений відпочинок у 1975 році. Дуже довго працівники ВСК не могли до цього звикнути. Та й не дивно. Адже він залишив після себе таку прекрасну пам'ять. Енергія оптимізму, працьовитості, організованості та душевності, яку роками дарував колегам натхненний, мудрий і розумний Марк Рафаїлович Зайчик, формувала відношення до життя, до праці, до бібліотечної професії. Людина величезної людської привабливості, невичерпної енергії, надійний керівник, неординарна та непересічна особистість – таким він запам'ятався систематизаторам, які продовжували сумлінно працювати із систематичним каталогом, що з кожним роком збільшувався і перетворювався на солідний інформаційний ресурс.

Працівники ВСК постійно надавали допомогу структурним підрозділам ХДНБ у переведенні каталогів на таблиці ББК. Це була надзвичайно копітка робота. Слід зауважити, що Бібліотечно-бібліографічна класифікація створювалася одночасно з переведенням каталогів, тому було дуже важливо, щоб ці кардинальні зміни не позначилися на якості каталогів та картотек бібліотеки. Щоб такого не трапилося, працівники відділу систематизації виїздили до Москви та Ленінграда для консультацій і ознайомлення з новітніми технологіями. ВСК завжди і до цього досить тісно співпрацював з Державною бібліотекою СРСР ім. В. І. Леніна (зараз Російська державна бібліотека, РДБ), що знаходилася у Москві, та з переведенням усіх каталогів і картотек ХДНБ на нову систему класифікації співпраця стала особливо

тісною. Так, наприклад, каталогізаторами відділу систематизації був узагальнений досвід роботи з переведення розділів систематичного каталогу на таблиці ББК і відісланий в Державну бібліотеку СРСР ім. В. І. Леніна, після чого систематизатор, який відповідав за розділ «Науки о Земле», був запрошений співавтором до складання та написання доповнень і змін у таблицях ББК. Ряд його рекомендацій увійшли до видання.

Надавалася допомога бібліотекам регіону з питань організації систематичного каталогу, його редагування, ведення алфавітного покажчика (АПП) до СК, з питань розстановки карток до систематичного та тематичного каталогів. Співробітники відділу брали участь у фронтальних перевірках обласних бібліотек міст Полтави, Дніпропетровська, Ворошиловграда, Макіївки, а також Закарпаття. Надавалася суттєва допомога Сумській обласній бібліотеці з питань систематизації та редагування каталогів. працівники ВСК читали методичні лекції на семінарах бібліотечних працівників Богодухівського, Лозівського районів, а також районів Харкова: Комінтернівського, Орджонікідзевського, Жовтневого та ін. [6].

У 1975 році завідуючою відділом систематизації і організації систематичного та тематичного каталогів була призначена Євгенія Омелянівна Гламазда. Висококваліфікований фахівець, чуйний керівник, вона намагалася розгледіти в характерах підлеглих кращі риси. Інтелігентна, ерудована, дуже тактовна завідуюча. Колеги знали: Євгенія Омелянівна – це надійність у будь-яких обставинах. А також їй завжди були притаманні терплячість та людяність, наявність твердих моральних принципів. Робота приносила їй величезне задоволення. В ній відчувалася внутрішня сила та проглядався життєвий досвід. Більше того, в ній відчувалося благородство. Справжня завідуюча повинна уміти аналізувати і передбачати. Багаторічна праця навчила Євгенію Омелянівну цьому вмінню. Вона прагнула досягти того, щоб каталогізатори ставилися до повсякденної рутинної праці сумлінно, не допускаючи прогалин. Усі процеси вважала потрібними і важливими. Працюючи багато років у секторі систематизації, відповідаючи за розділ «Хімія» (вона хімік за фахом), Євгенія Омелянівна набула великого досвіду, який допомагав їй в організації та удосконаленні розділу [19]. Досконалість у професії, вир потенціалу, інтелекту і творчості – все це сприяло тому, що до її цінних порад прислухалися колеги з інших відділів.

За спогадами працівників, вона була одним з ініціаторів розширення приміщень бібліотеки, людиною, яка допомогла втілити ідею будівництва багатоповерхової будівлі книгосховища в життя [8].

Робота з переведення систематичного каталогу на таблиці ББК була закінчена у 1977 році. У наступні роки відбувалося подальше підвищення якості СК шляхом удосконалення організації та ведення галузевих розділів, що значно поліпшило пошук літератури та полегшило роботу з каталогами як читачам, так і бібліотечним працівникам, і, таким чином, сприяло залученню великої кількості користувачів.

У 1978 році співпрацівники ВСК відвідали Донецьку обласну бібліотеку з метою надання методичної та практичної допомоги у переведенні СК на таблиці ББК. Така допомога надавалася ще багатьом бібліотекам регіону.

Зростаючий з року в рік обсяг систематичного каталогу ускладнював ведення та використання СК і потребував нагальних заходів з його раціональної організації. У 1980 році було прийняте рішення описи на застарілу літературу вилучати з каталогів та переносити до службової частини [6]. Так була організована службова частина систематичного каталогу, до якої вносилися усі вилучені документи. У відділі працювали старанні і дуже сумлінні люди, які до будь-якої роботи ставилися відповідально, тому у створеній службовій частині відразу був наведений порядок, який підтримувався завжди. Систематичний каталог після вилучення застарілої літератури став набагато досконалішим, хоча і потребував більших вимог до редагування усіх галузевих розділів, з якими працювали фахівці-галузевики.

Особливістю ХДНБ як наукової завжди була і залишається галузева багатопрофільність. Це спонукало усіх співробітників ВСК до підвищення фахової компетентності, засвоювання знань з широкого кола наук. З кожним роком зростали вимоги до фахівців-каталогізаторів. Професійна кваліфікація потребує глибоких теоретичних, загальногалузевих та спеціальних бібліотечних знань, а також постійного закріплення теорії практичними навичками, які можуть бути отримані тільки в процесі безперервної роботи систематизаторів. Підвищення кваліфікації у відділі мало системний характер: форми і методи цього процесу перебували у таких співвідношеннях, які фіксували заздалегідь визначені результати. До системи підвищення кваліфікації залучалися усі співробітники ВСК, незалежно від стажу та посади.

У 1981 році завідуючою відділом була призначена Жанна Петрівна Корнєва. Непересічна творча особистість, яка вирізняється серед інших своїми дуже чіткими людськими гранями, позитивною енергетикою, інтелектуальністю, цілеспрямованістю та величезною активністю. Вона багато зробила для розвитку та удосконалення усіх напрямів роботи, згуртування колективу. Її активна новаторська позиція, відданість справі, ініціативність стали запорукою у впровадженні в роботу нового і прогресивного.

Корнєва Жанна Петрівна

Це був достойний керівник – КЕРІВНИК з великої літери. З високорозвиненим інтелектом, з властивою їй внутрішньою інтелігентністю, досвідчений фахівець, фахівець високого класу в бібліотечній справі, завжди лідер, справедлива, менеджер інноваційних проектів – вона уміла бачити і розуміти не тільки колектив у цілому, але і

кожного працівника окремо [19]. Як нестандартно мислячий організатор, Жанна Петрівна ніколи не знала спокою. У неї вистачало енергії на все: і на відокремлення статей від книг у систематичному каталозі, і на виділення бібліографії в усіх галузевих розділах, і на реорганізацію авторефератів дисертацій, і на багато-багато інших справ.

Жанні Петрівні були притаманні гнучкість, логічне мислення, розвинена інтуїція, особливо по відношенню до молодих співпрацівників, уміння вибирати з великої кількості варіантів один – найперспективніший. Корнєва була тонким психологом і педагогом, вона уміла проявляти турботу про співпробітників ВСК, відстоювати інтереси колективу на будь-якому рівні. Водночас була вихователем, організатором та захисником інтересів відділу, яким так уміло керувала. Можливо, тому Жанна Петрівна користувалася таким великим авторитетом не тільки у відділі систематизації, але й у бібліотеці. В ній дивовижно поєднувалися чуйність, працелюбність, доброта, здоровий глузд, наполегливість, урівноваженість, віра у свої сили та сили підлеглих. Авторитет Жанни Петрівни Корнєвої був непохитним, а це вдається не кожному керівнику.

У 1982 році під її керівництвом була завершена робота зі складання алфавітно-предметного покажчика (АПП) до систематичного каталогу. АПП був представлений користувачам цього ж року. Він був розташований у приміщенні зали каталогів. Копітку і дуже важку роботу з АПП, що потребувала великих знань, широкої ерудиції, уміння розбиратися не тільки в ББК, але і в різноманітних питаннях науки, техніки, політики тощо, довірили Тамарі Борисівні Берцук. Вона розпочинала цю трудомістку, нову для усіх справу і вона ж її і завершила. Бібліографи з усіх бібліотек міста, які теж почали створювати АПП до своїх каталогів, зверталися за різними консультаціями до Т. Б. Берцук. Як стверджують колеги старшого віку, у Харкові вона була єдиним фахівцем на той час, який знав, як правильно складати та вести АПП [19]. Співробітники методичного, редакційно-видавничого, бібліографічного та інших структурних підрозділів ХДНБ постійно зверталися за порадами, консультаціями до цього висококваліфікованого фахівця, який був до того ж ще й досить уважним наставником молодих систематизаторів.

З метою підвищення наукового рівня систематичних каталогів галузевих розділів у 1982 році працівники відділу розпочали здійснювати централізовану класифікацію літератури. Також була продовжена робота з організації каталогу авторефератів дисертацій за номенклатурою спеціальностей наукових працівників.

Для систематизаторів відділу цей рік був особливо напруженим, бо додалася робота з розділення систематичного каталогу на каталог книг та картотеку статей, яка була закінчена у 1985 році. Це сприяло упорядкуванню структури каталогу, забезпеченню оперативною інформацією читачів про нові статті з періодичних та продовжуваних видань, збірників праць наукових закладів тощо. Запроваджена зворотно-хронологічна розстановка карток була спрямована на підвищення ефективності використання СК [6].

У 1983 році у відділі систематизації експериментально був виділений комплекс «Ч50 Рекреація» (з досвіду Бібліотеки Академії наук СРСР), який дозволив відображати літературу про відновлення духовних і фізичних сил після трудового процесу та відпочинок, що не було передбачено таблицями ББК. Новий комплекс розмістили перед розділом «Ч51 Физическая культура и спорт», де він почав швидко поповнюватися інформацією з цього питання.

Рік за роком працівники ВСК продовжували свою щоденну копітку роботу. У відділі активно працювали усі чотири сектори: сектор суспільно-політичної літератури, сектор технічної літератури, сектор сільськогосподарської літератури, сектор диспетчеризації. У 1984 році було завершено складання систематичної контрольної картотеки статей, упорядковані галузеві АПП. Продовжувалося розділення систематичного каталогу на каталог книг та картотеку статей [6]. Науковій статті Н. С. Рудометової та Т. Я. Яновської «К истории реальных каталогов ХГНБК» в конкурсі на кращу наукову роботу, присвячену 100-річному ювілею бібліотеки, було присуджено друге місце. Цю роботу відправили для публікації у 25-й випуск збірника «Бібліотекознавство і бібліографія». У наступному, 1985 році, була підготовлена й опублікована робота групи авторів: Ж. П. Корнєвої, Н. П. Агаркової та ін. «Каталоги и картотеки ХГНБК. Аннотированный перечень». У цьому ж році вирішувалося питання диференційованого підвищення кваліфікації. Молоді працівники навчалися за спеціальною комплексною програмою. Навчання головних бібліотекарів, завідуючих секторами було спрямоване на вивчення питань управління, планування, роботи з кадрами.

Завершення роботи з розділення СК та СКС дозволило реорганізувати розстановку карток у зворотно-хронологічному порядку. Продовжувалася робота з організації каталогу авторефератів дисертацій у відповідності до номенклатури спеціальностей наукових працівників.

У 1986 році на республіканському семінарі-практикумі головним бібліотекарем ВСК Н. П. Агарковою була прочитана лекція про методику систематизації літератури з технічних наук, яка викликала велику зацікавленість. Наступні два роки продовжувалося надання допомоги з упровадження ББК вузівським та шкільним бібліотекам. З 1989 року функції контролю за упровадженням ББК на міжвідомчому рівні були передані Харківській обласній науковій бібліотеці. Але до відділу систематизації ХДНБ за методичною та практичною допомогою ще довго зверталися бібліотечні працівники різних відомств.

ВСК як відділ-куратор проводив роботу з уніфікації чинної системи каталогів та картотек, їх паспортизації. Була подана пропозиція щодо ламінування етикеток з метою покращення зовнішнього естетичного вигляду каталогів та картотек. Фахівці-галузевики намагалися зробити все для того, щоб каталоги та картотеки були на належному рівні як змістовно, так і зовнішньо. Крім того, відділ систематизації координував та забезпечував науковий рівень організації та ведення систематичних каталогів структурних підрозділів бібліотеки. Структурним підрозділам надавалися конкретні рекомендації з реорганізації розстановки карткового репертуару у зворотно-хронологічному порядку. Це питання було важливим і актуальним на той час. Співробітництво, широка практична інноваційна спрямованість, сучасні технології, ідеї та натхненність думок, що спонукали до конкретних дій, дозволяли впевнено йти в ногу з часом, займатися науково-дослідною роботою з каталогізації.

Головний бібліотекар ВСК І. С. Великоцька та старший редактор Т. Л. Золотарьова виступили на науково-практичній конференції професорсько-викладацького складу ХДІК з доповідями «К вопросу оптимизации таблиц ББК для областных библиотек» и «Обратнохронологическая система расстановки карточек – средство повышения функциональной эффективности СК» [6].

У 1990 році співробітниками відділу було розпочато систематичне відображення в СК творів вітчизняної та зарубіжної художньої літератури. Реорганізація розстановки карток у зворотно-хронологічному порядку у службовій частині СК і виділення у структурі усіх галузевих ділень СК типового ділення «я1 Бібліографічні видання» були завершені у 1991 році.

Прослідкуючи історію ВСК, слід згадати період бригадного підряду, який досить активно застосовували у дев'яностих роках. Застосування бригадного підряду допомагало оперативно розподіляти завдання, активізувати взаємозаміну, більш раціонально використовувати робочий

час, посилювати самоконтроль. У зв'язку з розпадом СРСР у систематизаторів відділу виникало дуже багато різних запитань стосовно реорганізації розділів, особливо суспільно-політичних, тому у 1992 році було здійснено два відрядження до Державної бібліотеки України (Київ) та до Російської державної бібліотеки (Москва), де були отримані досить суттєві консультації.

Цього ж року розпочато роботу сумісно з відділом літератури іноземними мовами з відображення в СКС статей іноземними мовами, що були актуальними у розділах «Економіка» та «Педагогіка».

1993 рік ознаменувався тим, що за наказом директора бібліотеки до відділу систематизації було передано новий розділ систематичного каталогу та систематичної картотеки статей «Щ9 Музыкальные произведения (нотные издания)» та АПП до них. Робота з новим розділом була довірена Г. В. Датченко, яка має музичну освіту. Понад двадцять років вона відповідає за цей розділ. Цього року у ВСК інтенсивно здійснювалося перейменування географічних назв у СК та СКС, що зумовлено розпадом СРСР та відновленням колишніх географічних назв міст, регіонів, адміністративних районів та областей, а також уточнення деяких нових назв. Вперше були придбані нові, повністю перероблені, таблиці ББК для наукових бібліотек з педагогічних наук не в традиційному друкованому вигляді, а на магнітних носіях інформації – дискетах. Співробітником відділу систематизації М. М. Чегринець було здійснено повне роздрукування дискет для подальшого складання робочих таблиць та переведення цього розділу на нові таблиці.

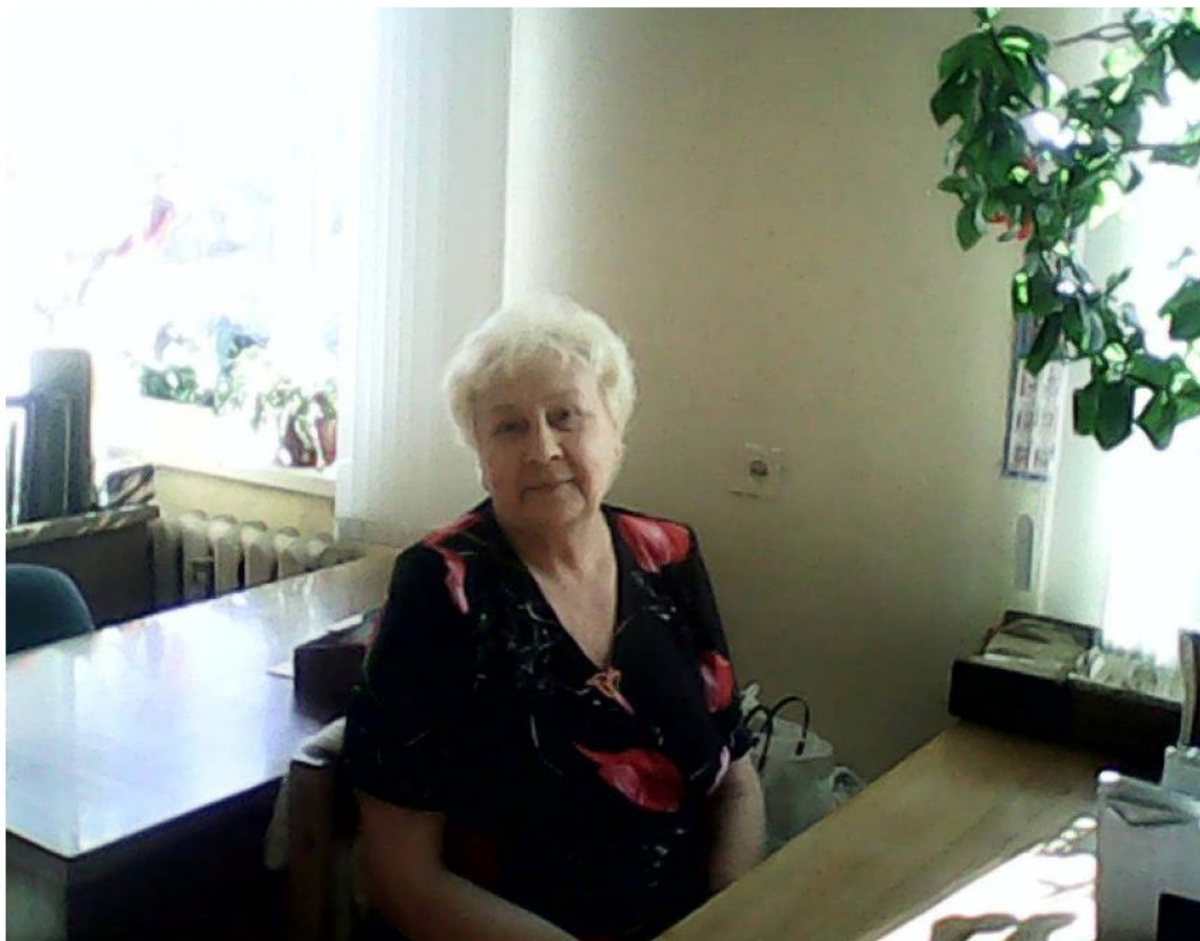
За запрошенням настоятеля Храму Вознесіння отця Михайла (Липовий Гай Харківської області) завідуючою відділом Ж. П. Корнєвою та головним бібліотекарем Р. В. Онищенко вивчався стан фонду релігійної літератури, надавалася практична допомога щодо його упорядкування та створення довідкового апарату. Працівники ВСК нікому не відмовляли у будь-якій допомозі, співпрацівники, дуже доброзичливі, уважні, постійно підвищували свій професійний рівень. У 1994 році, за завданням Міністерства культури України, співпрацівники відділу систематизації взяли участь у підготовці «Зведеного каталогу української книги у фондах бібліотек та музеїв системи МК України (1574–1923 рр.)».

Розрив зв'язків з РФ, неможливість вирішення фінансових питань, невизначеність Державної бібліотеки України (з 1994 р., згідно з Указом Президента, одержала статус Національної парламентської бібліотеки України) у перебудові таблиць ББК для наукових бібліотек, значні

труднощі з придбанням нових доповнень та виправлень до таблиць ББК з Російської державної бібліотеки негативно вплинули на стан пошукового апарату. Це дуже пригнічувало колектив систематизаторів, але не зупиняло жодного робочого процесу. Більш того, працівникам структурних підрозділів ХДНБ та працівникам бібліотек Харкова надавалися методичні консультації з питань реорганізації СК. Систематично проводилися огляди спеціальної літератури з окремих питань теорії та практики бібліотекознавства, систематизації і організації СК в наукових бібліотеках, питань нових сторінок в історії України, самоврядування тощо. Фахове і посадове зростання – один з важливих мотивів, яким керувалося чимало працівників відділу, то ж безперервне навчання сприяло саме фаховому удосконаленню співробітників ВСК.

Суттєвих змін у структурі СК і відображенні галузевої літератури зазнали такі розділи, як філософія, філологічні науки, педагогічні науки, юридичні науки, економіка тощо. Але систематичні каталоги та картотеки залишалися навігаторами у безмежному масиві інформації. Доступ до цієї інформації – це основа інноваційних перетворень у змісті, організації, технології, формах і методах діяльності не тільки відділу систематизації, але і бібліотеки в цілому.

У жовтні 1994 року керівником відділу систематизації стала Раїса Василівна Онищенко, яка і надалі намагалася, зберігаючи та продовжуючи традиції, примножувати успіхи ВСК. Вона чималу увагу приділяла науково-дослідній та науково-методичній роботі, брала активну участь у проведенні міжвідомчих семінарів, курсів підвищення кваліфікації, виступала з доповідями і лекціями з актуальних питань наукової обробки та каталогізації. Для неї необхідністю був постійний особистісний професійний розвиток – самоосвіта, самовдосконалення, усвідомлена потреба в якісних змінах.

Онищенко Раїса Василівна

Людина благородних поривів, уважний наставник молодих працівників, Раїса Василівна Онищенко працювала як знаючий фахівець, удосконалюючи свої знання в багатьох напрямах бібліотечної роботи [16]. Досвід професійного спілкування, сумлінність в будь-якій діяльності, висока якість щоденної роботи, відданість улюбленій справі – все сприяло тому, що вона стала відповідальним керівником. Сорок чотири роки Раїса Василівна віддала бібліотеці. Пройшла шлях від рядового працівника до завідуючої відділом. Людина неймовірної працьовитості, відповідальності, завідуюча, яка демонструвала терпіння та розуміння в будь-якій ситуації, вона вміла знаходити нестандартні підходи до вирішення поставлених завдань. Її поважали як завідуючу і як фахівця. Особливу увагу Раїса Василівна приділяла проведенню стажувань співробітників структурних підрозділів, вона також керувала практикою студентів [19]. Раїса

Василівна – це достойний приклад дисциплінованості, безкорисливості і толерантності.

У ті роки, коли була завідуючою, продовжуючи відповідати за складні розділи філософських, психологічних та інших наук соціально-економічного циклу, вона завжди брала участь у процесі взаємозаміни. Професіоналізм у її роботі – це, насамперед, комплекс умінь, знань, навичок з найрізноманітніших галузей бібліотечної справи. Багато уваги вона приділяла науковій обробці документів для якомога більш змістовного розкриття інформаційних ресурсів бібліотеки та організації систематичних каталогів і картотек, їх удосконаленню. Бездоганна праця Онищенко Раїси Василівни була належним чином оцінена Міністерством культури України. Її нагороджували почесними грамотами Міністерства культури України за особистий внесок у створення духовних цінностей та за високу професійну майстерність [16].

У 1995 році до відділу систематизації з Російської державної бібліотеки надійшли доповнення та виправлення до таблиць ББК – галузеві таблиці «Государство и право», «Этика», «Религия», «Политэкономия», «Политика», в яких відображені теоретичні, методичні та практичні проблеми класифікації. Після ознайомлення та вивчення усіх доповнень і виправлень фахівці-галузевики надавали кваліфіковані консультації бібліотечним працівникам різних бібліотек з питань часткової методики систематизації галузевої літератури, відображення її в систематичному каталозі.

У цьому ж році розпочалася робота з електронним каталогом (ЕК). Становлення принципово нового інформаційного середовища, яке впевнено конкурує зі світом друкованої інформації, позначилося на розвитку бібліотечної галузі. Це також позначилося і на роботі ВСК, адже паралельно з традиційними каталогами формувався електронний каталог. Функції ВСК постійно змінюються в залежності від стрімкого розвитку інформаційних технологій. Систематизатори розуміють, що в епоху швидкоплинності, суспільних перетворень та перспектив інформатизації вони повинні працювати на випередження, щоб на високому рівні застосовувати інноваційні методи аналітико-синтетичної обробки документів. Інтенсивний розвиток автоматизованих технологій, комп'ютеризація процесів опрацювання документів дозволили змінити підходи до процесів систематизації та індексування. Впровадження автоматизованих робочих місць (АРМ) потребувало значних витрат часу

на освоєння нових технологій. Плідна робота сповнювала усіх фахівців відділу оптимізмом.

Основою професійної діяльності кожного залишалися формування, збереження і популяризація фонду ХДНБ ім. В. Г. Короленка. Адже реальне майбутнє – у тих бібліотеках, які поєднують традиційне та нове.

Продовжувалася робота з реорганізації картотеки авторефератів дисертацій за номенклатурою спеціальностей наукових працівників. Бібліографічні записи з картотеки авторефератів дисертацій вливалися в систематичний каталог авторефератів дисертацій. Використовувалися різні форми та методи навчання і підвищення кваліфікації співробітників відділу: обмін досвідом, відвідування наукових бібліотек, огляди спеціальних часописів, огляди літератури з окремих галузей знання тощо. Геополітичні зміни ускладнили багато процесів і спричинили великий додатковий обсяг робіт, викликали необхідність нових глибоких знань в різних галузях. З Російської державної бібліотеки надійшли таблиці ББК для масових бібліотек. Письмові консультації наукових працівників науково-дослідного відділу ББК РДБ сприяли підвищенню інформативного рівня СК та СКС.

У разі відсутності карток централізованої каталогізації ускладнився процес систематизації документів, особливо статей з періодичних видань та збірників. У 1997 році особлива увага приділялася роботі з канадською літературою, адже ця література за змістом настільки специфічна, що в кожному випадку потрібно було приймати окремі рішення з метою оптимального відображення в СК та СКС, тому що таблиці ББК не передбачають відповідного місця для цієї тематики. Необхідна робота проводилася з розділом СК «Щ9 Музыкальные произведения (нотные издания)», який був переданий у відділ систематизації, як раніше зазначалося, у 1993 році. Вона потребувала певних зусиль, адже являла собою комплекс процесів, пов'язаних з попереднім глибоким ознайомленням зі спеціальною музичною літературою, систематизацією та розстановкою.

Систематизатори ВСК протягом 1998 року продовжували роботу з відображення у систематичному каталозі БЗ іноземними мовами, а у систематичній картотеці – статей іноземними мовами з актуальних питань економіки та педагогіки [6]. Вилучення карток з СК на застарілі за змістом та списані за актами видання пов'язане з багатьма труднощами, але співробітники ВСК з року в рік виконували цю копітку роботу. Оскільки усі БЗ на застарілі видання не мають класифікаційного індексу, а більша

частина з них має назву, що не відповідає змісту документа, це примушує систематизатора визначати декілька індексів, щоб передбачити усі їх можливі місця у каталозі.

Враховуючи, що зведений АПП був виставлений у систематичному каталозі у 1982 році, назріла необхідність його повного редагування, до якого приступили у 1999 році. У цьому ж році велика увага приділялася аналітичному опису статей і формулюванню стислих та інформативних анотацій, без яких БЗ на статтю, назва якої не відображає зміст публікації, є «сліпою», а інформація не дійде до користувача. Найбільш оперативна інформація відображається у журналах, збірниках статей, вісниках вищих навчальних закладів, тому у відділі завжди проводилася активна робота з аналітичної систематизації статей із журналів та збірників [2].

У 2001 році у ВСК встановлено комп'ютер, підключений до бібліотечної мережі. Це дозволило вносити в електронний каталог індекси ББК нових надходжень, занесених до ЕК відділом алфавітних каталогів (ВАК). У цьому ж році фахівці відділу систематизації взяли активну участь у дослідженні «Користувачі ХДНБ ім. В. Г. Короленка». Усі фахівці ВСК відвідували комп'ютерні курси, які проводив обчислювальний центр Харківського політехнічного університету.

2002 рік ознаменувався освоєнням системи «ІРБІС». Змінилися функції відділу й ускладнилися технологічні процеси. Систематизатори вивчали літературу про створення предметних рубрик та ключових слів. Саме каталоги є базою для структурно-функціональної трансформації наукової бібліотеки в період освоєння інформаційних технологій [17]. Завдання фахівців – не нагромаджувати інформацію, а мати можливість надати її користувачу вчасно і в необхідному обсязі. Для створення високоефективного електронного каталогу необхідно було оволодівати складними процесами предметизації документів, засвоювати інформаційно-пошукові мови (ІПМ), що використовуються для автоматизованого пошуку, вивчати досвід створення списків предметних рубрик та мови ключових слів. Хоча предметизацію усіх нових надходжень документів для автоматизованої інформаційно-пошукової системи розпочали у 2002 році, робота з електронним каталогом, як було зазначено, тривала з 1995 року. У першій частині електронного каталогу, яка формувалася з 1995 р., не було предметних рубрик, і тільки у 2003 р., коли обидві частини об'єднали, здійснили її конвертування до програми «ІРБІС», внаслідок чого він зміг стати важливим інформаційним ресурсом.

Із запровадженням ЕК пошук інформації значно прискорився і став набагато різноманітнішим [10].

Продовжуючи вести традиційні карткові каталоги, систематизатори-галузевики вчилися формувати електронний каталог з найповнішим набором лінгвістичних засобів, що забезпечують його пошукові можливості. Саме з цього часу розпочалося поступове формування великого електронного інформаційного ресурсу – авторитетного файла предметних рубрик (АФ ПР) [22]. Авторитетний файл предметних рубрик – це організований за спеціально встановленими правилами нормативний словник предметизаційної мови. Складність його створення полягала в тому, що не було досвіду предметизації документів [20]. Після дослідження технічних особливостей системи автоматизації бібліотек «ІРБІС», її можливостей, було прийняте рішення створити такий список предметних рубрик, який, з одного боку, максимально розкриває зміст документів, щоб швидко і якісно задовольнити потреби користувачів, а з іншого – відповідає найскладнішим і найнеочікуванішим запитам користувачів. Систематизатори ВСК виходили з того, що предметні рубрики, підрубрики та предметні записи повинні бути представлені у вигляді окремих слів, стійких словосполучень та абревіатур, які б передбачали можливість ефективного та оперативного пошуку інформації.

Формуючи авторитетний файл ПР, звертаючись до різних галузевих довідників, словників, енциклопедій, консультацій спеціалістів відповідних галузей знання, каталогізатори-практики роблять усе можливе, щоб досягти точності, науковості предметних рубрик та підрубрик [21]. За відсутності національного стандартизованого списку предметних рубрик індексатори використовують «Інформаційно-пошуковий тезаурус Національної парламентської бібліотеки України», «Рубрикатор Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського», таблиці УДК, видані українською мовою, АПП до повного варіанта таблиць бібліотечно-бібліографічної класифікації, а також «Середні таблиці ББК».

Працівники відділу постійно підвищують рівень комп’ютерної грамотності, навички пошуку в інформаційних мережах. На сьогодні АФ ПР містить близько 180 тисяч понять, продовжується його активне формування. Він постійно редагується, вносяться зміни та доповнення. Це допомагає нашим користувачам не тільки орієнтуватися у великих документних потоках і широко їх використовувати, а головне – оперативно здійснювати пошук інформації.

Фахівцями визнається потенціал комп'ютерної предметизації у практиці предметного аналізу. Ставиться питання про можливості комп'ютерного аналізу та предметизації, допомогу каталогізаторам, доповнення чи навіть заміну традиційного інтелектуального предметного аналізу.

Авторитетний файл предметних рубрик виконує такі основні завдання:

- репрезентує базу термінів і служить нормативно-методичним та довідковим посібником під час предметизації документів;
- забезпечує доступ до бібліографічних записів електронного каталогу з потрібної теми [22].

Щоб задовольняти різноманітні потреби користувачів універсальної наукової бібліотеки, ВСК постійно шукає оперативні шляхи поповнення необхідної інформації. Це складний багатоплановий процес, що вимагає не тільки розвитку професійних здібностей, поповнення знань, але і формування мотивів, творення власних смислів професійної діяльності, які забезпечують спрямування фахової активності, досягнення каталогізаторами майстерності. Саме тому фахівці великої уваги надають створенню масиву аналітичної інформації в систематичній картотеці статей. Крім того, у відділі, формуючи електронну версію СКС в системі «ІРБІС», розпочали вибірково відображати цінні та особливо актуальні статті зі збірників наукових праць та продовжуваних видань наукових закладів. Статті з журналів, збірників, вісників та продовжуваних видань заповнюють ті прогалини, які мають місце в розділах систематичного каталогу книг [21].

Інновації, тобто нововведення, самі по собі не виникають, вони є наслідком передового досвіду окремих фахівців і цілих колективів. У ВСК інновації завжди намагалися адаптувати саме для відділу, що є досить трудомістким процесом. Все це тягне за собою зміну ставлення навіть до тих процесів, які залишалися поза зором через низький рівень актуальності. Інформаційна революція радикально змінила методи накопичення та зберігання інформації, кардинально збільшила її обсяги. Суть інформаційного прогресу полягає в тому, що першорядного значення набувають знання, інформація та інтелектуальний потенціал людини. Різке зростання ролі інформації у суспільстві знань стало важливим стратегічним ресурсом відділу наукової систематизації, предметизації та організації систематичних каталогів, який постійно знаходиться у круговороті наукових знань. Зміни, що відбулися під впливом нових

технологій, у свою чергу, вплинули на зміст та організацію бібліотечних процесів у сфері наукової аналітико-синтетичної обробки інформаційних ресурсів. А це вимагає суттєвого підвищення фахового рівня систематизаторів. Професіонали такого рівня в інтересах користувачів забезпечують взаємодію двох паралельних інформаційних систем: традиційної та електронної. З появою новітніх технологій систематизатори, як і раніше, продовжують працювати і створювати новий інформаційний продукт, але в іншій формі, щоб споживачам надавати найефективніші умови для його оперативного використання.

Прослідкуючи історію ВСК, неможливо обійти увагою міжвідомчі наради-семінари з представниками усіх бібліотек міста Харкова, які запровадила ще у дев'яностих роках Ж. П. Корнєва. На науково-практичних семінарах для бібліотек усіх систем і відомств Харкова піднімалися актуальні питання організації бібліотечних каталогів у сучасних умовах, здійснювався обмін досвідом з наукового каталогізування, зокрема, серед багатьох проблем розглядалися такі: правила індексування, алфавітно-предметні покажчики як частина сучасних традиційних та електронних інформаційно-пошукових систем бібліотеки, досвід створення предметного рубрикатора, зведені та корпоративні електронні каталоги, лінгвістичне забезпечення АІБС тощо [17]. Учасники семінару вносять свої пропозиції, доповнення до різних проблемних і актуальних тем, пропонують розширювати методичні та організаційні функції ХДНБ ім. В. Г. Короленка як організаційного центру, щоб виводити міжвідомчі наради на регіональний рівень.

Успіх співробітників відділу з розв'язання різноманітних проблем як у перші, так і у наступні роки, значною мірою зумовлювався правильним визначенням завдань у певний період, професійною кваліфікацією, стилем керівництва та особистими якостями. Історично склалося так, що назва відділу змінювалася декілька разів за багато десятиліть його існування, але пріоритети діяльності, основні завдання залишалися незмінними, що і визначає зміст, форми та статус роботи ВСК.

Вивчення історії обумовлюється потребою переглянути попередній досвід, знайти у минулому витоки провідних ідей для сучасності. Кожна подія наклала відбиток на діяльність відділу. Досягнення фахівців ВСК – це результат напруженої праці, зусиль, ініціативи і творчості не одного покоління каталогізаторів.

У жовтні 2002 року завідуючою відділом наукової систематизації, предметизації та організації систематичних каталогів (на той час відділ мав

попередню назву – відділ систематизації та організації систематичних каталогів) була призначена Ніна Василівна Подошовка.

Вона була ініціатором організації лінгвістичного забезпечення автоматизованої інформаційно-пошукової системи бібліотеки, запровадила в практику роботи відділу предметизацію документів для електронного каталогу, розпочала активну діяльність з розробки методики та складання авторитетного/нормативного файла предметних рубрик.

Враховуючи складність і багатоаспектність змістовного розкриття інформаційних ресурсів бібліотеки та інших процесів роботи відділу, Ніна Василівна несе відповідальність за чіткість та високий рівень наукового опрацювання документів, здійснює розробку нових підходів, технологій, методик ведення каталогів і контролює виконання завдань систематизаторами-галузевиками, мотивуючи колектив до креативного мислення під час досягнення мети. Як компетентний керівник, готує обґрунтовані управлінські рішення, виховує у підлеглих відкритість до інновацій та готовність модифікувати технологічні процеси роботи у відділі.

XXI століття – епоха інформації і наукових знань. Підвищення якості навчання здійснюється шляхом використання новітніх технологій, адаптації в інформаційному просторі. Це сьогодення. Стрімке поширення інформаційних технологій призводить до виникнення багатьох питань практичного характеру. Далеко не завжди відповіді можна знайти у навчально-методичних джерелах. Особливо гостро відчувається дефіцит вітчизняних методичних посібників. Новітні технології передбачають модернізацію традиційних. Таке судження має безпосереднє відношення до сучасної каталогізації, адже вона переживає новий період, її функції та можливості постійно розширюються, змінюються правила і методика каталогізування. Під цілеспрямованим керівництвом Ніни Василівни Подошовки працівники ВСК докладають певних зусиль, щоб інформаційно-пошуковий апарат був раціонально організованим і становив єдину інформаційно-пошукову систему. Фахівці-галузевики ВСК прагнуть, щоб каталоги і картотеки розкривали склад і зміст бібліотечного фонду в різних аспектах. До системи традиційних систематичних каталогів ХДНБ ім. В. Г. Короленка входять систематичний каталог книг, систематичний каталог авторефератів дисертацій, систематична картотека статей, тематична картотека художньої літератури. Особливу увагу каталогізатори приділяють систематичній картотеці статей, яка налічує понад три мільйони карток [10]. Вона розташована у центральній залі

паралельно з систематичним каталогом. Оскільки в журналах опублікована найбільш актуальна інформація, систематична картотека і періодичні та продовжувані видання користуються великим читацьким попитом. Систематизатори-галузевики ВСК оперативно поповнюють систематичну картотеку статей з усіх галузей знання, але особливу зацікавленість у користувачів викликають питання економічних, педагогічних, юридичних та інших наук.

Отже, у бібліотеці на сьогодні ВСК, який отримав у 2009 році нову назву – відділ наукової систематизації, предметизації та організації систематичних каталогів, – відповідає за змістовне розкриття інформаційних ресурсів та паралельне функціонування електронного і карткових каталогів, що дає можливість користуватися ними як окремими ключами до фондів ХДНБ ім. В. Г. Короленка. Оскільки бібліотека концентрує увагу на інформаційній діяльності, ВСК спрямовує усі зусилля на те, щоб систематичні каталоги були всеохоплюючими, багатофункціональними, повною мірою виконували інформаційну, довідкову, пошукову, наукову, пізнавальну, освітню та культурну функції. Структура систематичного каталогу, створеного інтелектуальною працею висококваліфікованих фахівців з додержанням вимог державних стандартів, дає можливість інформувати користувачів про розвиток і досягнення кожної науки та оперативно і повно задовольняти запити при доборі потрібних документів [18]. Щоб підвищити інформаційно-пошукові можливості СК, фахівці відділу не тільки відкривають нові актуальні класифікаційні ділення, але й розробляють дієву систему відсилань та посилань, активно поповнюють новими поняттями АПП. Систематизатори застосовують вузьку галузеву спеціалізацію для більш якісної організації систематичного каталогу. У наш час збільшується кількість запитів міжгалузевої тематики, через що фахівцям ВСК доводиться оволодівати знаннями як з визначеної галузі знання, так і з суміжних. Тому питання безперервної освіти для систематизаторів надзвичайно важливе.

ВСК є функціональним структурним підрозділом ХДНБ, який здійснює цілеспрямоване координування діяльності усіх відділів, де існують систематичні каталоги та картотеки. Це та структурна одиниця бібліотеки, яка стала своєрідним центром накопичення знань.

У 2009 році у відділі було створено новий сектор – сектор лінгвістичного забезпечення електронного каталогу і формування авторитетного файла предметних рубрик, завданням якого стало лінгвістичне забезпечення автоматизованої інформаційно-пошукової

системи бібліотеки та оптимізація інформаційного наповнення електронного каталогу [2]. На цей час ВСК вже мав п'ять автоматизованих робочих місць (АРМ). Співробітники відділу продовжували оволодівати новими інформаційними технологіями, впевнено використовуючи їх у своїй роботі. Довідково-бібліографічний апарат доповнювався електронними джерелами, модернізувався під впливом змін інформаційних потреб користувачів. У ХДНБ паралельно з традиційними систематичними каталогами, систематичною картотекою статей, тематичними картотеками вже впевнено функціонували електронні бази даних та електронний каталог. Активне поповнення словника предметних заголовків авторитетного файла предметних рубрик ЕК здійснювалося шляхом опрацювання енциклопедій, довідників, термінологічних словників з різних галузей знання тощо. Фахівці-галузевики намагаються максимально розкрити зміст та формування пошукових образів документів на основі аналітико-синтетичного перетворювання інформації для забезпечення оперативності, релевантності, повноти та якості задоволення інформаційних потреб користувачів [6].

У 2011 році відбувся конкурс наукових робіт з бібліотекознавства, бібліографознавства, історії бібліотечної справи серед співробітників бібліотеки, обумовлений впровадженням новітніх інформаційних технологій та в межах дослідження історії ХДНБ ім. В. Г. Короленка: до 125-річчя з дня заснування. У номінації «Впровадження креативних технологій у бібліотечну практику» переможцями конкурсу були оголошені та нагороджені дипломами завідуюча відділом Н. В. Подошовка (за статтю «Значення лінгвістичного забезпечення автоматизованих інформаційно-бібліотечних систем та проблеми уніфікації інформаційно-пошукових мов для розвитку корпоративної каталогізації», в якій узагальнений досвід роботи фахівців бібліотеки у лінгвістичному забезпеченні електронного каталогу, розглянуті питання інтеграції інформаційно-бібліотечних ресурсів і корпоративної каталогізації в Україні) та головний бібліотекар М. М. Чегринець за статтю «Формування авторитетного файла предметних рубрик як тематичного навігатора електронного каталогу ХДНБ ім. В. Г. Короленка» (представлена методика формування і впровадження авторитетного нормативного файла предметних рубрик в ЕК для забезпечення оперативного та релевантного пошуку у багатомільйонних інформаційних ресурсах бібліотеки).

Оптимізація автоматизованої технології лінгвістичної обробки (систематизації, предметизації, координатного індексування видань) та

інтелектуалізація процесів каталогізації, які є необхідною умовою функціонування доступу до документних ресурсів, є важливими проблемами для ХДНБ як наукової установи зі статусом інформаційного центру. Саме тому співпрацівники ВСК повинні орієнтуватися у різних галузях, спираючись на сучасні досягнення науки, техніки і практичної діяльності, володіти засобами і правилами індексування та мати постійні контакти з науковцями-фахівцями відповідних галузей знань. Постійно збільшується діапазон напрямів, за якими систематизатори-галузевики підвищують свій професійний рівень. У межах їх реалізації оновлюються лекційні та практичні заняття, використовуються активні методи підвищення бібліотечної кваліфікації, застосовуються мультимедійні засоби з питань фахової підготовки. Бібліографи-практики працюють над актуалізацією професійного досвіду, враховуючи знання, уміння та перспективні інформаційно-бібліотечні технології.

Наукове аналітико-синтетичне опрацювання нових надходжень у сучасних умовах швидкого розвитку та кардинальних економічних і соціальних змін, що відбуваються у суспільстві, ускладнене багатьма проблемами. До цього додаються інформатизація усіх галузей діяльності та розширення наукової термінології. Разом з тим користувачі пред’являють серйозні вимоги до повноти та глибини інформації. Тому перед відділом постійно стоять проблеми не тільки аналізу і перетворення інформації, але й удосконалення її пошуку [2]. Працюючи в умовах формування суспільства знань та єдиного інформаційного простору, враховуючи, що у сфері інформації діє закон прискорення розвитку науки, спеціалісти-галузевики відділу зазнають великих труднощів у роботі зі своїми розділами. Важливо не просто зберегти інформацію, але і надати її користувачу вчасно і в необхідному обсязі. Незважаючи на недостатність комплектування бібліотеки сучасними книгами з деяких галузей знання, особливо технічних та інших наук (основний документно-інформаційний потік припадає на суспільно-гуманітарний цикл), співпрацівники намагаються не допускати прогалин, втрати інформації або її старіння. Щоб задовольняти різноманітні запити користувачів універсальної наукової бібліотеки, вони постійно шукають оперативні шляхи поповнення необхідної інформації. Тому відділ наукової систематизації, предметизації та організації систематичних каталогів так багато уваги приділяє створенню масиву аналітичної інформації в СКС. Центральна систематична картотека статей дозволяє представити у найбільш концентрованому вигляді аналітичну актуальну та оперативну інформацію,

що синтезує дані, опубліковані в розрізнених джерелах. СКС є найбільш оперативним джерелом сучасної інформації. Статті із журналів, збірників, вісників вищих навчальних закладів, продовжуваних видань наукових закладів та організацій заповнюють ті лакуни, які мають місце у розділах систематичного каталогу. Організація систематизаторами інформаційної бази актуальна за умови використання усіх засобів обробки (традиційних чи автоматизованих), головне – оперативно забезпечити її доступність. Таким чином, на сьогодні найбільш оперативним джерелом сучасної інформації є СКС, яка користується великим попитом як у читачів-науковців, студентів, так і у інших користувачів [6].

Фахівці-галузевики в автоматизованому режимі здійснюють централізовану систематизацію видань для усіх структурних підрозділів бібліотеки. За допомогою цього важливого процесу вони значно скорочують час обробки документів у відділах-партнерах та забезпечують науковість опрацювання видань. Адже тільки ВСК має спеціалістів з відповідною галузевою освітою. Централізована систематизація також сприяє однаковості усієї системи каталогів і картотек ХДНБ. Постійна співпраця з відділом літератури іноземними мовами допомагає підвищувати науковість СК та СКС і сприяє взаємному підвищенню професійності співпрацівників обох відділів. Зі сторони ВСК це кваліфікована допомога із систематизації документів усіх галузей знання, редагування систематизації та предметизації.

Співробітниками відділу проводиться паралельне редагування СК, СКС та АПП, що підвищує їх якість та сприяє удосконаленню. Під час редагування розділів, особливо циклу суспільних наук, здійснюються дуже трудомісткі процеси ресистематизації карток, добір їх за новими індексами та повторна розстановка у відповідні розділи. Все це пов’язано з внесенням доповнень та виправлень до таблиць ББК та змінами у структурі каталогу. Фахівці-галузевики виявляють багато зношених карток, особливо з БЗ документів, що користуються великим попитом. Сектор диспетчеризації та технічного оформлення каталогів ВСК займається тиражуванням зношених карток, а також тих карток, які стають непридатними внаслідок інтенсивного використання читачами. Значна робота проводиться з тематичною картотекою художньої літератури, де відображаються нові твори, редагується її структура та зміст. Велика робота проводиться зі складним допоміжним апаратом, що містить зведені читацький та службовий АПП, галузеві АПП до усіх розділів СК, систематичну контрольну картотеку та допоміжні картотеки (картотека

географічних назв, картотека «Охорона навколишнього середовища. Соціальна екологія», допоміжна картотека до СК авторефератів дисертацій за номенклатурами спеціальностей наукових працівників) та ін.

Фахівці-галузевики ВСК постійно проводять заняття для співпрацівників сектору використання каталогів відділу обслуговування користувачів, на яких розглядаються питання про оновлення термінології, відображення змін та доповнень у систематичних каталогах з різних галузей знання [6]. Заняття для консультантів зали каталогів є досить важливими, адже вони пов’язані з внесенням нових тем і напрямків, визначенням зв’язків та розмежувань з іншими науками, а головне, знайомлять їх зі змінами у науковому змісті таблиць ББК, що визначають сучасний стан суспільних, технічних та інших наук. Заняття є практико орієнтованими, проходять цікаво, емоційно, на високому професійному рівні. Вони надають ґрунтовні знання з питань фахової підготовки, сприяють розвитку у бібліографів та консультантів зали каталогів аналітичних здібностей, залученню їх до творчої співпраці. Не менш важливими є надання фахівцями відділу методичних консультацій бібліотекам різних відомств та підпорядкувань м. Харкова з питань каталогізування: систематизації документів за новою термінологією, організації та ведення традиційних СК, СКС, предметизації для електронного каталогу, опанування сучасними інформаційно-пошуковими мовами та ін.; видавництвам та науковцям різних галузей знання – у визначенні індексів ББК та УДК на нові видання.

Складні процеси роботи з електронним каталогом, формування авторитетного/нормативного файла предметних рубрик, перекладу термінів різними мовами, введення індексів ББК та предметних рубрик українською та російською мовами у базі даних за системою автоматизації бібліотек «ІРБІС» потребують колосальних затрат часу, але спеціалісти-галузевики справляються з цим і продовжують активно працювати. Нарівні з індексуванням документів та вводом даних нових надходжень редагують інформаційно-пошукові мови електронного каталогу, щоб вони адекватно відображали зміст документів, нову наукову термінологію та були релевантні запитам користувачів. Фахівці-галузевики переглядають зміст збірників наукових праць та продовжуваних видань установ і організацій, відбираючи найбільш актуальні статті для відображення їх в ЕК. На статті, які розкривають декілька тем, складають списки ключових слів [17].

Співробітникам ВСК доводиться постійно підвищувати свій професійний рівень, цьому сприяють систематичні огляди спеціальної

літератури з окремих питань бібліотекознавства, заняття у відділі, де вивчаються питання систематизації та організації СК у наукових бібліотеках, організації ЕК у бібліотеках України та світовий досвід з цих питань. Індексатори ВСК удосконалюють свої знання з електронної предметизації, організації технологічних процесів наукової каталогізації, координатного індексування, інформаційно-лінгвістичного забезпечення АІБС, тематичного пошуку в електронному каталозі, методики індексування за таблицями УДК, СКС у системі інформаційних ресурсів наукової бібліотеки та ін. Важлива мета відділу – оптимізація та актуалізація інформаційного наповнення електронного каталогу. Інтернет, електронні каталоги – реальність XXI ст. Все стрімко змінюється. Але певні цінності завжди залишаються незмінними.

Історія ВСК містить події, періоди, дати, які стали вирішальними і визначили характер буття, місце та його роль у бібліотеці [19]. Протягом усієї історії свого існування у відділі проводилася робота з удосконалення повноти та оперативності використання СК книг та СКС шляхом приведення їх наукового змісту, структури і термінології у відповідність до сучасного рівня науки, адже саме каталоги завжди були і будуть інформаційним ядром бібліотеки. Систематизатори-галузевики, удосконалюючи їх структуру, оперативно вносять актуальні рубрики, наповнюють новою лексикою, щоб вони відображали сучасну спеціальну термінологію, найновіші розробки в усіх галузях науки. Бібліотечні зацікавлення каталогізаторів різнобічні і зумовлені нагальними потребами сучасної бібліотечної науки. Зважаючи на те, що пріоритетним завданням трансформації діяльності наукових бібліотек є впровадження інновацій, практика ВСК показує, що активність інноваційних перетворень у відділі залежить безпосередньо від змін, які відбуваються у бібліотеці, від появи нових носіїв інформації, використання комп'ютерних технологій і, нарешті, від сплесків та спадів наукової активності фахівців. Для систематизаторів є досить важливою не тільки повнота фонду ХДНБ ім. В. Г. Короленка, а, насамперед, якість цього фонду та можливість найефективнішого його використання. Адже саме це передбачає удосконалення бібліотечно-інформаційного сервісу. Оперативність і повнота пошуку інформації залежать також від якості формування пошукового образу документа, адекватного відображення його змісту в інформаційно-пошуковій системі, за що і несуть відповідальність фахівці відділу. Якість змістовної аналітико-синтетичної обробки документів

забезпечує релевантність пошуку інформації, що завжди було і залишається першочерговою метою систематизаторів.

Дослідження історії ВСК, безперечно, надасть можливість зберегти частину людської пам’яті в процесі знаходження матеріалів для подальших досліджень і матиме важливе значення, насамперед, для молодих каталогізаторів, які, долучившись до відтворення історичного минулого свого відділу, зможуть зробити внесок у його плідний розвиток. Адже і минуле, і сьогодення – це той фундамент, який дозволяє сьогоднішньому поколінню бути фахівцями своєї справи, тобто фахово удосконалюватися.

До бібліотеки приходить нове покоління користувачів, обізнаних у комп’ютерних та інтернет-технологіях, тому сучасний фахівець-каталогізатор повинен не тільки володіти методикою систематизації і предметизації з усім арсеналом довідкових посібників, а також повинен вміти вільно орієнтуватися в мережі Інтернет, постійно відстежувати появу нових інформаційних продуктів і застосовувати їх. Фахівці відділу розуміють, що базових знань вже недостатньо, що вони повинні мати знання з багатьох галузей, тому що професійно пов’язані з інноваціями. ВСК є провідником нових технологій, надаючи максимально повну інформаційну підтримку усім категоріям користувачів. Професія бібліографа-каталогізатора в сучасному інформаційному світі залишається дуже важливою та необхідною. Сьогодення неможливо уявити без новітніх технологій, які в умовах інформатизації суспільства стають одним з найважливіших інструментів формування потреб, поглядів, ціннісних установок тощо. Формується не тільки інформаційне суспільство, але й з’являються нові виклики системи підготовки до життя в ньому. Компетентними вважаються працівники, які володіють інформаційно-комунікативними технологіями. Це вимагає від фахівців високого рівня відповідного світоглядного налаштування.

У наш швидкоплинний час відбувається перехід до інтенсивного формування і розвитку нового соціокультурного образу каталогізатора. Незважаючи на масове зусилля засобів, видів та форм соціальних комунікацій, Інтернету і т. п., найбільш доступним джерелом для сприйняття різними категоріями читачів є БІБЛІОТЕКА. Саме вона формує особистість на ґрунті історії, культури, традицій народу. Наразі ми маємо дефіцит духовності в усіх сферах людського життя. Працівники відділу з однаковою наполегливістю відстоюють власне бачення майбутнього, своє місце у процесі його досягнення. Вони враховують уроки історії, упереджують сучасні реалії, підпорядковують прогнози

інтересам колективу ВСК. Революційний потік перетворень та активний перехід користувача до споживання електронних ресурсів впливають на бібліотечну справу настільки, що змінюють не тільки всю систему бібліотечної праці, але і ставлять питання про межі роботи з традиційними каталогами. Невпинно зростаючий обсяг інформації, який зберігається у традиційній формі, ускладнює роботу з нею. Інноваційна місія відділу наукової систематизації, предметизації та організації систематичних каталогів полягає у якісному наповненні аналітико-інформаційного ресурсу, який повинен бути спрямованим на задоволення інформаційних потреб усіх категорій користувачів. Формування відповідного світоглядного, знаннєвого духовно-творчого простору для повноцінної самореалізації та креативного саморозвитку фахівців-галузевиків є важливим завданням ВСК. Сукупність духовних цінностей, створених співробітниками впродовж історії відділу, стала визначним фактором їх трудової діяльності. Знаходячись у круговороті наукових знань, вони збагачують досвід професії за рахунок особистісного творчого внеску і високого рівня фахової майстерності.

Чегринець Марія Миколаїна та Подошовка Ніна Василівна

Список бібліографічних посилань

1. Агаркова Н. П., Багрянцева Л. М., Корнєва Ж. П. Удосконалення систематичного каталогу // Бібліотекознавство і бібліогр. 1988. Вип. 28. С. 104–109.

2. Актуальні питання каталогізації в умовах впровадження нових інформаційних технологій. Харків, 2011. 84 с.

3. Гуревич Р. Б. Відбудова систематичного каталогу в Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка // Б-ки Акад. наук УРСР. 1946. № 2. С. 70–75.

4. Зайчик М. Р. Каталоги библиотеки // Книгу – трудящимся. Харьков, 1968. С. 25–41.

5. Зайчик М. Р. Опыт внедрения новой схемы библиотечно-библиографической классификации в Харьковской государственной научной библиотеке им. В. Г. Короленко // Б-ки СССР. 1965. Вып. 29. С. 76–85.

6. Звіти, протоколи, доповіді, методичні матеріали відділу наукової систематизації, предметизації та організації систематичних каталогів Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка.

7. Історія ХДНБ ім. В. Г. Короленка : пошуки, дослідження, відкриття. Харків, 1996. Вип. 1. – 80 с.

8. Матеріали меморіального фонду ХДНБ.

9. Опыт работы Государственной научной библиотеки им. В. Г. Короленко. Харьков, 1955. Вып. 1. С. 15, 49.

10. Подошовка Н. В. Каталоги та картотеки як складова інформаційно-пошукової системи ХДНБ ім. В. Г. Короленка // Актуальні питання каталогізації в умовах впровадження нових інформаційних технологій. Харків, 2011. С. 4–7.

11. Рудометова Н. С., Яновська Т. Я. З історії каталогів Харківської наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка // Бібліотекознавство і бібліогр. Харків, 1985. Вип. 25. С. 112–119.

12. Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка. Харків, 1957. 92 с.

13. Чегринець М. М. Відділ систематизації та організації систематичних каталогів ХДНБ ім. В. Г. Короленка та його роль у задоволенні інформаційних потреб користувачів // Короленківські читання 2007. Харків, 2007. С. 82–85.

14. Чегринець М. Із лабіринтів пам’яті. Яскрава сторінка з історії Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка // Бібл. форум України. 2014. № 4. С. 58–60.

15. Чегринець М. Історичні віхи створення та розвитку перших каталогів ХДНБ імені В. Г. Короленка // Вісн. Кн. палати. 2016. № 6. С. 29–32.

16. Чегринец М. Н. Каталоги Харьковской государственной научной библиотеки им. В. Г. Короленко со дня их образования (1886–1946 гг.) // Зб. наук. пр. / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. Харків, 2012. Вип. 7. С. 117–129.

17. Чегринець М. Людина благородних поривів. До 75-річного ювілею Раїси Василівни Онищенко // Бібл. форум України. 2015. № 3. С. 61–62.

18. Чегринець М. М. Роль змістовного розкриття документних ресурсів у задоволенні інформаційних потреб користувачів // Актуальні питання каталогізації в умовах впровадження нових інформаційних технологій. Харків, 2011. С. 8–11.

19. Чегринець М. М. Систематичний каталог наукової бібліотеки в умовах впровадження нових інформаційних технологій // Актуальні питання каталогізації в умовах впровадження нових інформаційних технологій: матеріали науково-практичних семінарів. Харків, 2011. С. 11–13.

20. Чегринец М. Н. Сквозь откровение воспоминаний. Харьков, 2016. 96 с. : ил.

21. Чегринець М. М. Формування авторитетного файла предметних рубрик у ХДНБ ім. В. Г. Короленка // Місце і роль бібліотек у формуванні національного інформаційного простору. Київ, 2014. С. 342–344.

22. Чегринець М. М. Формування авторитетного файла предметних рубрик як тематичного навігатора електронного каталогу ХДНБ ім. В. Г. Короленка // Актуальні питання каталогізації в умовах впровадження нових інформаційних технологій : матеріали науково-практичних семінарів. Харків, 2011. С. 29–36.

23. Чегринець М. М. Формування авторитетного файла предметних рубрик у ХДНБ ім. В. Г. Короленка // Бібл. вісн. 2015. № 1. С. 8–11.

А. В. Філатова

ФОРМУВАННЯ ФОНДУ ХДНБ ім. В. Г. КОРОЛЕНКА У РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ. ПІДСУМКИ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. *Висвітлено історію розвитку системи комплектування, проблеми, обумовлені недостатнім фінансуванням та шляхи їх подолання, пошуки альтернативних шляхів комплектування.*

Ключові слова*: комплектування, обов'язковий примірник, поповнення фонду, бібліотечний фонд.*

Аннотация. *Освещена история развития системы комплектования, проблемы, обусловленные недостаточным финансированием и пути их преодоления, поиски альтернативных путей комплектования.*

Ключевые слова: *комплектование, обязательный экземпляр, пополнение фонда, библиотечный фонд.*

Annotation. *About history acquisition system development problems due to lack of funding and ways to overcome them, the search for alternative ways of acquisition.*

Key words: *acquisition, legal deposit, stock replenishment, the library fund.*

Традиційно до знакових подій чи то ювілеїв прийнято підбивати підсумки пройденого шляху, найчастіше – згадувати історію, події та людей, причетних до її творення. Але історія – не тільки події, що відбувалися у далекому минулому, це й сьогодення, учасниками, а іноді й творцями якого ми є.

Бібліотека – єдиний соціальний інститут, основним завданням якого є придбання найбільш повного національного репертуару друку і надання його у користування громадськості. Бібліотечні фонди – стратегічний ресурс розвитку суспільства. Держава має бути зацікавлена в тому, щоб до бібліотек потрапляла переважна більшість творів друку, адже саме цим установам через видавничу продукцію вдається найбільш вдало впливати не тільки на свідомість суспільства, а й на розвиток науки, творчості, нових технологій, комунікацій.

Бібліотечний фонд – систематизоване зібрання творів друку та інших документів, підібраних у відповідності до завдань книгозбірні і потреб її користувачів, а формування фонду – безперервний процес створення, оновлення, розвитку та підтримання у працездатному стані документного масиву.

Наукове формування бібліотечного фонду – чи є завдання більш складне та відповідальне у сучасній бібліотеці? Адже від складу фонду і наявності потрібної інформації залежить не тільки авторитет бібліотеки, а й такі важливі для її діяльності показники, як книговидача, відвідуваність та ін. Отже, без креативного підходу до цієї справине обійтися. Розвиток фондів відбувається по спіралі, простежується певна спадковість, закономірність цього процесу.

Зі змінами в країні змінювалася і крокувала в ногу з часом Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка (ХДНБ), впроваджувалися нові технології і напрямки поповнення фонду, пошуку джерел фінансування та комплектування. Бібліотека традиційно комплектується всіма видами документів на різних носіях інформації, різними мовами, з усіх галузей знання. Будучи другою за обсягом фонду в Україні, має у своєму складі унікальні видання, які наразі присутні лише тут. Фонд є привабливим для користувачів не тільки міста, але й інших територій; користувачами є дослідники, науковці, митці з інших регіонів та країн, адже тут зберігаються необхідні їм документи. Завдяки саме фонду бібліотека завжди була осередком знання для багатьох видатних у

майбутньому діячів науки і культури. Використовували книжкові скарби книгозбірні при написанні своїх праць академіки Б. І. Вєркін, О. В. Погорєлов, П. Т. Тронько, Л. Т. Малая, Б. А. Шрамко. Залишили вдячні відгуки про працю у читальних залах ХДНБ поети і письменники О. Гончар, П. Тичина, М. Рильський, І. Муратов, В. Добровольський, Е. Казакевич та інші.

Бібліотечний фонд формують фахівці, від кваліфікації яких, ступеня їхнього володіння знаннями, від вибору пріоритетів і правильної стратегії залежить прийняття вірних технологічних рішень, оптимальних у кожній ситуації. Сприйняття бібліотечного фонду як системи і теорія його формування у ХДНБ реалізуються в процесі діяльності відділу наукового формування документних ресурсів і документообміну (ВФД, до 2007 р. – відділ комплектування фондів і книгообміну).

Зміни, що відбуваються у суспільстві, не можуть не впливати на діяльність бібліотек, у т. ч. й на роботу з поповнення фонду. Слід констатувати, що 1990-ті роки стали переломними для фахівців-комплектаторів, бо розширилося коло діяльності, кардинально змінилася технологія комплектування, набули іншого значення виробничі процеси. Саме тоді почалася трансформація досить нудної роботи комплектатора у бурхливу діяльність з пошуку коштів на придбання книг, шляхів оплати та доставки видань з Центрального колектора наукових бібліотек (ЦКНБ, Москва), розмитнення посилок з книгами, вивчення юридичних термінів і складання договорів з постачальниками на вигідних для бібліотеки умовах тощо. Певних якостей потребувало вміння спілкуватися з авторами, редакторами та видавцями, власниками приватних бібліотек. У повсякденній діяльності ВФД з'явилися процеси маркетингу і логістики. Зусилля працівників відділу спрямовувалися на найбільш економні закупівлі, документи придбавалися на вигідних для бібліотеки умовах, користуючись конкуренцією між постачальниками. Завдяки прямій співпраці з крупними спеціалізованими фірмами ХДНБ отримала можливість диктувати свої умови розрахунків, термінів поставок, знижок, оформлення супровідної документації.

Найвагоміше джерело постачання – ЦКНБ, у співробітництві з яким бібліотека перебувала з 1930-х років; від цієї установи систематично надходили наукові та популярні галузеві видання за найнижчою собівартістю. Друге місце серед джерел книгозабезпечення займав Харківський обласний бібліотечний колектор. Якщо відбір літератури для отримання з ЦКНБ здійснювався його фахівцями на підставі тематико-

типологічного плану комплектування, який ретельно відпрацьовувався фахівцями бібліотеки і коригувався кожні п'ять років, то в обласному колекторі, крім замовлення за видавничими тематичними планами випуску літератури, книжки відбиралися шляхом перегляду на полицях, що гарантувало більш якісний і точний відбір. Таким же чином відбиралися видання у спеціалізованих книжкових магазинах «Академкнига», «Вища школа», «Дружба», «Стандарти» тощо. Поштою (післяплатою) надходили книги за замовленням з київських магазинів «Наукова думка», «Книга – поштою» тощо. Були укладені договори на поставку видань за профілем комплектування малотиражними відомчими виданнями з вітчизняними установами, а також Бібліотекою Російської академії наук (Бібліотека РАН), Бібліотекою з природничих наук Російської академії наук, Російською державною бібліотекою та ін.

Фахівці відділу комплектування фондів опанували новий вид діяльності – пошук шляхів для конвертування карбованців у російські рублі і розрахункові операції з РФ – за видання Російської державної бібліотеки, Бібліотеки РАН (Санкт-Петербург) та ЦКНБ. Договір на цю послугу був укладений з ТОВ «РАЗАВА». А доставку партій літератури з Москви безкоштовно здійснювали фірма «ЛОГОС» та ТОВ «РУБІКОН». Фахівці відділу самі шукали банки та шляхи здійснення фінансових операцій з країнами близького зарубіжжя, бо ці функції не були закріплені за працівниками бухгалтерії. Складали договори, слідкували за своєчасним перерахуванням карбованців, їх конвертацією в рублі, вивчали закони і правила розмитнення та доставки вантажу з книгами з-за кордону та країн СНД. З ініціативи фахівців відділу була досягнута домовленість з харківськими книжковими фабриками «Глобус» та імені Фрунзе про безкоштовне отримання від них примірників видань задовго до включення ХДНБ до переліку одержувачів обов'язкового примірника (ОП) видань України.

Роки незалежності характеризуються переходом до ринкових відносин, загальним дефіцитом та інфляцією, комерціалізацією видавничої справи, стрімким зростанням цін на видавничу продукцію. Розрив економічних відносин між країнами колишнього СРСР призвів до ліквідації єдиного інформаційного простору. Розпалася система державної книговидавничої бібліографії і, як наслідок – попереднього замовлення видань за тематичними планами видавництв. Повнота комплектування опинилася під загрозою. Фахівці змушені були переглядати всі можливі джерела розміщення інформації про видання книг: газети, журнали,

рекламні буклети, проспекти, об'яви, останні сторінки та обкладинки книг, де книговидавництва розміщують свою рекламу. Внаслідок цього значно збільшилися витрати часу на складання сигнальної картотеки та оформлення замовлень на видання через різноманітні установи і фірми. Тоді ж почалося активне співробітництво з недержавними організаціями як з питань передплати, так і закупівлі книжок, бо вони пропонували більш цікаві форми співробітництва, оперативну доставку, систему пільг у залежності від загальної вартості замовлення, зручне опрацювання та оформлення замовлень – прайс-листи, електронні каталоги та ін. Деякі фірми почали надсилати прайс-листи, в яких крім назви та ціни не було інших обов'язкових для ідентифікації видання елементів: автора, видавництва, року видання та ін. Негативним наслідком цього було надходження дублетних примірників видань. З часом, завдяки співробітництву з книгорозповсюджувальними установами, були враховані зауваження і прайс-листи прийняли сучасну форму.

Постійне зростання цін та недостатнє фінансування призвело до скорочення репертуару періодичних видань, які традиційно були присутні у фонді ХДНБ: 1996 р. – 1430 назв, 1997 р. – 809 назв, 1998 р. – 428 назв [3]. Почалося вибіркове комплектування, зважаючи на фінансові можливості, а також придбання літератури за гарантійними листами, домовленостями тощо. Здійснивши передплату в борг, ХДНБ протягом трьох років (1997–1999) не могла розрахуватися з Харківським поштамтом та Роспатентом, бо Міністерство культури не виділяло на це кошти.

З цієї ж причини бібліотека змушена була спочатку скоротити, а потім зовсім відмовитися від передплати реферативних видань ВНДІПІ та ІНІОН РАН, описів винаходів до патентів РФ та ін. Найбільш запитуваним завжди було тематичне видання ІВЦ Роспатенту «Изобретения стран мира», де містяться відомості поточної реєстрації зарубіжних країн, які включені до мінімуму патентної документації згідно з угодою про патентну кооперацію, і були доброю підмогою для відповідної категорії користувачів при проведенні патентного пошуку будь-якого рівня складності.

Фахівці відділу стали ініціаторами зустрічі бібліотекарів міста з представниками книгорозповсюджувальних установ та передплатних агенцій з питань нових форм співробітництва на комерційних умовах. У 1996 р. ХДНБ однією з перших у країні відмовилася від послуг державного монополіста – Укрпошти і замовила передплату на періодичні видання у НВП «Ідея», що було піонером такої діяльності в Україні. Нові форми

взаємин підвищили якість і ефективність праці: замість чималих витрат часу на заповнення абонементних карток на кожну назву газети та журналу – зручні бланки для замовлення, у подальшому – в електронному режимі; кур'єрська доставка, безпосередньо до відділу комплектування; накладні на кожну доставку із зазначенням періоду передплати та вартості й зведені накладні за кожен місяць. Це покращило діловодство не тільки відділу, а й бухгалтерії.

Відсутність коштів не дозволяла придбавати букіністичні видання, хоча пропонувалися цінні видання XIX ст., у т. ч. з автографами видатних авторів. Останніми придбаннями для фонду рідкісних видань і рукописів у 1995 р. були прижиттєві видання С. Єсеніна, О. Мандельштама, А. Марієнгофа – всього шість книг 1910–1923 рр. видання. Цього ж року харківський Ротарі-клуб купив для бібліотеки прижиттєве видання **Есенин Сергей. Радуница** (Петроград, 1916. 62 с.) з дарчим написом автора Зінаїді Гіппіус. Зараз цінні букіністичні видання надходять до ХДНБ лише як дарунки від колекціонерів та власників приватних бібліотек.

Важливою подією для бібліотечної спільноти стали постанови президії Вищої атестаційної комісії України (ВАК) від 22.05.1997р. №№ 1б/5 та 1в/5 [8; 9], згідно з якими ХДНБ включена до переліку установ-одержувачів ОП наукових видань. Слід відзначити, що ВАК дуже відповідально ставиться до виконання цього рішення і ХДНБ майже не має прогалин у фонді наукових видань – наукові записки, праці, монографії, матеріали конференцій, автореферати дисертацій надходять своєчасно, у повному обсязі.

Характерною особливістю 2000-х років для бібліотечних комплектаторів стала суттєва зміна традиційних технологій моніторингу потоку документів. Необхідністю стало відстеження не тільки змістовного наповнення, а й постійне орієнтування в механізмі ціноутворення і кон'юнктурі цін. Від цього залежить вибір найбільш доцільних способів комплектування фонду. У цей період значно розширилися межі комплектування, став можливим самостійний і свідомий вибір джерел. Зникли зі списку ЦКНБ, Харківський обласний бібліотечний колектор, відомчі установи тощо.

Активнішим стало співробітництво з книговидавничими організаціями, які раніше кваліфікувалися як дрібні джерела, а в нових умовах відіграють важливу роль у поповненні фонду безплатними виданнями. Це харківські видавництва «Консум», «Ксилон», «Майдан», «ФОРТ – ЛТД», «Право», «Основа», «Одиссей», «Торсинг», «ОКО», фірма

«ПІТЕР-Т», книжкові фабрики «Глобус» та імені Фрунзе, редакції харківських газет і журналів, зокрема «Харківський кур'єр» та ін. Міжнародний фонд «Відродження» на прохання ХДНБ включив її до постійних отримувачів книг у межах своїх благодійних проектів. Таку ж допомогу протягом багатьох років надавав фонд «Сейбр-Світло», завдяки чому книжковий фонд регулярно поповнювався книгами й українськими журналами гуманітарного профілю. Благодійний мегапроект «Пушкінська бібліотека» Інституту «Відкрите суспільство» (Фонд Сороса) складався із семи етапів, у кожному брала участь ХДНБ, і понад 1000 книг гуманітарної тематики поповнили бібліотечне зібрання.

Для встановлення ділових відносин і подальшої співпраці з книготорговельними установами основними критеріями стали оперативність, повнота, якість, діапазон і репертуар пропонованої книжкової продукції, надання пільг з оплати, можливість відстрочки платежів, зручні форми доставки тощо. Активно почав використовуватись Інтернет. Слід було опановувати нові технології замовлення та реєстрації документів. Змінювалися навіть засоби технічної обробки – замість застарілих дерев'яних штемпелів, важких нумераторів, електричних калькуляторів з'явилися сучасні: легкі, зручні, автоматичні.

В умовах жорсткої конкуренції книговидавничих фірм за ринки збуту було отримано можливість диктувати постачальникам свої умови, які закріплювалися угодами. В першу чергу це такі: зручна форма замовлення, прайс-листи з необхідними позиціями для ідентифікації видання (форми яких розроблялися спільно), формування партій, належні супровідні документи, можливість заміни дублетних та непрофільних видань, повернення коштів за недопоставлені видання, регулярне інформування про всі новинки книжкового ринку та система знижок. При укладанні договорів з передплатними агенціями крім цього зумовлювалися перерахунок або повернення коштів при невиході видань. Фірми, з якими співробітництво тривало не один рік, вже знали орієнтири ХДНБ (в основному на наукову літературу) і формували пропозиції для замовлення відповідної тематики.

Складності у комплектуванні фонду посилюються величезним «інформаційним вибухом». Потік інформації безперервно зростає, у зв'язку з чим загострюється проблема поповнення фонду новими виданнями, обмеженість асигнувань змушує здійснювати вибіркове комплектування. Ситуація, в якій опинилася бібліотека, стимулювала пошук нових джерел і способів комплектування, серед яких значна частина

– дари та інші безкоштовні надходження. Кожне таке надходження є наслідком серйозної попередньої роботи з авторами, видавцями, редакторами, власниками приватних бібліотек тощо. Ось коли довелося проявляти креативність. Зустрічі на виставках, презентаціях, фестивалях книги та інших заходах, як правило, завершувалися залученням до фонду нових видань за рахунок дарів. Ця практика існує і зараз, пошук альтернативних шляхів для забезпечення максимального поповнення фонду книгозбірні не припиняється.

Дарували книги такі народні депутати України: В. Г. Алексеєв, Д. В. Святаш, В. П. Семиноженко; відомі вчені: академіки Л. Т. Малая, П. Т. Тронько, професори Б. А. Шрамко, Г. С. Кочарян; харківські літератори: Е. Булгакова, В. Верховень, І. Євса, А. Житницький, В. Картавих, І. Лосієвський, А. Мірошниченко, В. Миславський, І. Перепеляк, Л. П'ятак, В. Романовський, А. Саркісян, І. Саратов, С. Шелковий, Л. Фрізман, Л. Яковлєв; краєзнавці та колекціонери: Ю. Дерев'янко, Р. Рибальченко, О. Горілий. Свої твори «Послания, слова, речи» у кількох примірниках подарував з дарчим написом митрополит Харківський і Богодухівський Никодим.

Значно збагатили фонд передані харківським професором, доктором фізико-математичних наук П. М. Гопичем 11 комплектів (1997–2007рр.) щотижневого англійського журналу «NATURE» (Велика Британія), вартість яких – понад 5000 англійських фунтів стерлінгів, та два фотоальбоми «Харьков» вартістю по 1200 грн кожен, видані і подаровані Благодійним фондом Юрія Сапронова.

Понад 50 видань, присвячених історії Харкова й області, презентовані директором Харківського приватного музею міської садиби А. Ф. Парамоновим.Також безкоштовно надходять книги, які Харківська обласна митниця передає за рішенням міжвідомчої Ради з питань вивезення, увезення і повернення культурних цінностей згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 25.08.98 р. № 1340 «Про порядок обліку, зберігання, оцінки конфіскованого та іншого майна, що переходить у власність держави і розпорядження ним» [14]. У числі цих видань – **Псалтир** (1795. 772 с.) – старообрядницьке видання кінця XVIII–XIX ст., вартість якого за експертною оцінкою становить 3500 грн; 82 томи всесвітньовідомої енциклопедії Брокгауза-Ефрона та ін.

Бібліотека вдячна своїм користувачам за постійну допомогу в поповненні фондів, зокрема професору кафедри історії України ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, доктору історичних наук О. М. Богдашиній, яка протягом

багатьох років доставляє з Києва видання Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. З різних країн надходять дарунки від вдячних відвідувачів, які живуть далеко за межами України, але з теплом і ностальгією згадують години, проведені у читальних залах ХДНБ. Свої твори – прозу та поетичні збірки, наукові праці та інші видання надсилають автори, видавці, колишні користувачі бібліотеки з Австрії, Австралії, Ізраїлю, Канади, Польщі, РФ, США та інших країн.

Нестача коштів змусила відмовитися від передплати значної частини наукових, офіційних, громадсько-політичних, виробничих видань, не говорячи вже про літературно-художні та науково-популярні видання. Це дуже прикро, адже комплектування – категорія історична, і кожний період вносить свою лепту в традиційне уявлення про цей процес. Відсутність у фонді великої кількості періодичних видань не дасть правдивої картини життя суспільства певного періоду. Адже за рівнем документно-інформаційних ресурсів визначається науковий та інтелектуальний потенціал держави, зумовлюється швидкість входження країни до світового науково-інформаційного простору.

Недостатня кількість державних коштів вкупі з проведенням процедури тендерних закупівель не дозволяє повною мірою залучати до фонду нормативно-технічну документацію, що негативно позначилося на збереженні складу користувачів відповідного профілю та забезпеченні їх джерелами інформації згідно із запитами. Неабиякі складності у комплектуванні фонду почалися після введення в дію Закону України «Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти» від 22 лютого 2000 р. № 1490-ІІІ [6]. Витрачалося багато часу, неабиякої шкоди було завдано якості комплектування. Як приклад: на передплату в першому півріччі 2006 р. проведено п’ять тендерів, довелося п’ять разів складати заявки на газети і журнали, коригувати репертуар відносно раніше складених замовлень, враховуючи до того ж надходження ОП. Про те, що тендери не сприяють якісному формуванню фонду, а, навпаки, заважають систематичному й оперативному комплектуванню, було відомо не тільки бібліотечній громадськості. Невиправдані витрати часу, паперу, коштів на підготовку і проведення торгів не дали очікуваного результату. Тендери руйнують систему комплектування бібліотечних фондів, позбавляють можливості придбавати малотиражну, букіністичну літературу, купувати видання безпосередньо в авторів, власників приватних колекцій. Неможливо здійснювати доукомплектування та ретроспективне

комплектування. Ці проблеми неодноразово обговорювалися на різних рівнях, але рішення на користь бібліотек так і не прийняте.

У тендерних торгах на закупівлю книжкової продукції зазвичай брали участь понад десять вітчизняних книговидавничих і книгорозповсюджувальних установ. Переможців визначав тендерний комітет. Найбільш плідною була співпраця ХДНБ з ВКФ «Альфа», ПП «ЦСО», ТОВ НВП «Ідея» (Донецьк), ТОВ видавництво «Знання» (Київ). Не менше претендентів було і на постачання періодичних видань. Найчастіше переможцем торгів визнавали ТОВ НВП «Ідея», ціни, умови постачання і сервісні послуги у якого були найбільш прийнятними і комфортними. Понад 15 років ВФД співпрацював саме з «Ідеєю» [19]. Починалася співпраця з передплати майже 1400 комплектів газет і журналів, які практично задовольняли потреби користувачів. ХДНБ єдина на той час мала змогу передплачувати доволі дорогу газету «FinansialTimes» та інші періодичні видання країн далекого зарубіжжя, і цим посилювала привабливість для користувачів.

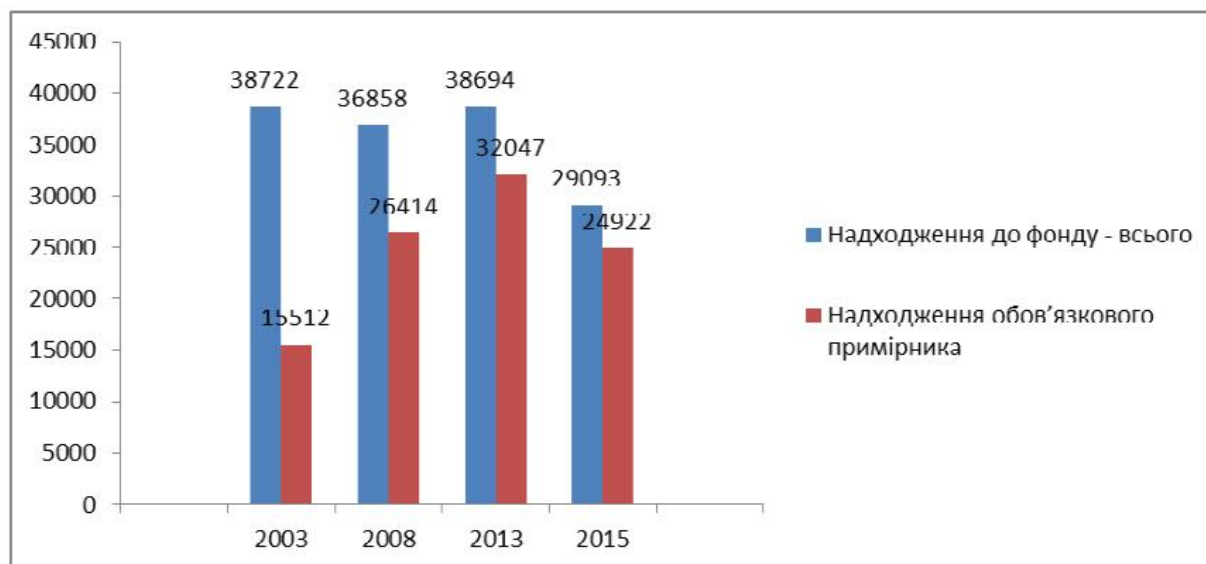
Механізм забезпечення коштами на проведення передплати газет і журналів, м’яко кажучи, викликав здивування: виділялися вони чомусь на друге півріччя поточного року і перше півріччя наступного, надані суми на ці періоди відрізнялися, кошторис передбачав їх виділення частинами щомісяця. Але ж передплатна кампанія відбувається двічі на рік! І кошти потрібні двічі на рік – у травні і листопаді, а краще один раз – наприкінці року, для оформлення передплати на наступний період. Така система не кращим чином впливала на якість роботи і потребувала додаткових зусиль на підготовку всіх необхідних документів до тендеру. Зараз порядок змінився, прийнято постанову Кабінету Міністрів України від 23.04.2014 р. № 117 «Про здійснення попередньої оплати товарів, робіт і послуг, що закуповуються за бюджетні кошти» (зі змінами) [11] про можливість здійснення передплати на весь наступний рік, але самі кошти ХДНБ не отримує зовсім на закупівлю книг з 2005 р., на передплату періодичних видань – з другого півріччя 2013 р.

З липня 2002 р. почав надходити обов’язковий безоплатний примірник видань України. З введенням у дію постанови Кабінету Міністрів України від 10.05.2002 р. № 608 «Про порядок доставляння обов'язкових примірників документів» [13], за якою ХДНБ нарешті була включена до переліку одержувачів безоплатного примірника усіх видань, що вийшли в Україні, всеукраїнських та обласних газет і журналів, аудіопродукції довідкового, навчального, науково-просвітницького,

виробничо-професійного характеру, ОП став головним джерелом документопостачання. Сьогодні прийнятий вже в незалежній Україні Закон «Про обов'язковий примірник документів» [12] належним чином не виконується, тому надходження є неповним, що зумовлює великі прогалини в отриманні видань і не забезпечує усі потреби читачів.

Контроль за надходженням ОП книжкових і періодичних видань не закріплено за жодною державною структурою і здійснюється самими бібліотеками. У ВФД на початку кожного року формується «Картотека ОП». Для її наповнення використовуються каталоги, пропозиції та прайс-листи книговидавничих і книгорозповсюджувальних установ, інформація з яких дозволяє поповнювати довідковий апарат на допомогу комплектуванню. Представлені там назви видань звіряються з АБІС «ІРБІС» на предмет отримання бібліотекою. Відсутні документи заносяться до картотеки ОП і здійснюються заходи для їх одержання. До цього часу не всі видавничі установи виконують вимоги законодавства про ОП і не реагують на звернення про необхідність надсилання видань. Не надходить ОП навіть з Книжкової палати України, у т.ч. «Літописи», статистичний збірник «Друк України», видавничий бібліографічний покажчик книг та брошур «Нові видання України» та ін. Отже, багато часу витрачається на листування, телефонні переговори, пошук відомостей про видавництва, з'ясовування причин неотримання ОП. Збільшення кількості респондентів, які надсилають свою друковану продукцію, стало можливим завдяки переговорам, особистим зустрічам з видавцями під час презентацій, книжкових форумів, виставок тощо. Наслідком такого підходу є щорічне збільшення видавничих організацій, які доставляють свої видання. Останнім часом значно збільшилися надходження ОП з видавництв західних областей України – Львівської, Тернопільської, Ужгородської, Івано-Франківської, Луцької. А київські видавництва НВП «Ніка-Центр», ТОВ «Кондор», «Наукова думка», КРІОН, «Либідь», ДП «САММІТ-книга» не виконують закон про ОП, тому у фонді ХДНБ представлені не всі їх книги. Основною причиною неповноти надходження ОП є економічна складова – пересилка потребує від видавців та авторів значних витрат, пільг на це держава не надає [4].

Попри все це ОП відіграє важливу роль у формуванні фонду, його відсоток у складі нових надходжень щороку зростає. Прикро, що через анексію АР Крим, антитерористичну операцію в Донецькому та Луганському регіонах з 2014 р. припинилося надходження звідти видань, але є надія, що це тимчасові явища, ситуація владнається і ХДНБ знову буде мати у фонді твори друку з усієї України. Питома вага ОП у складі нових надходжень відображена у діаграмі 1.

Діаграма 1

ХДНБ була і є суб'єктом державних програм поповнення бібліотечних фондів. Так, за «Державною програмою забезпечення розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 рр.» [7] книжковий фонд поповнився на 1185 видань. Суттєвого впливу на покращення фонду не відбулося, бо значна частина одержаних книжок вже була представлена і не в одному примірнику, адже роки їх видання – 1999 і пізніше. А твори, видані після 2002 р., одержані як ОП. Крім поповнення власного фонду, фахівцями сектору книгообміну ВФД виконано великий обсяг роботи з приймання, розміщення, обліку і розподілу серед бібліотек системи Міністерства культури України видань, надрукованих за цією програмою. Всього одержано і передано до бібліотек міста і Харківської

області майже 60 тис. книг від 45 видавництв на загальну суму понад 2,5 млн грн.

Проявити повною мірою професіоналізм, ділові навички комплектаторам вдалося у 2003–2005 рр., після введення в дію затвердженої Кабінетом Міністрів України 1 липня 2002 р. «Програми поповнення бібліотечних фондів на період до 2005 р.» [10]. З березня 2003 р. до кінця 2004 р. бібліотека регулярно отримувала кошти з державного бюджету на придбання літератури та передплату періодичних видань. Програмою передбачалося щорічне поповнення фонду на 1100 назв журналів, 600 назв газет та 8000 назв книг на суму 1350,0 тис. грн. З передбачених програмою 800,0 тис. грн на придбання книг було одержано лише половину – 400,0 тис. грн. Цей кошторис було освоєно ціною неабияких зусиль. Діяльність відділу була досить активною, відповідальною і насиченою, навантаження при опрацюванні прайс-листів, каталогів та відборі видань перевищувало затверджені норми часу. Гальмувало роботу з приймання й обліку книг те, що кошти на закупівлю видань надходили у жовтні, а перші книги – наприкінці жовтня. Таке фінансування не дало змоги забезпечити повноту комплектування, бо видання, що вийшли друком до цього часу, вже майже зникли з книжкового ринку. Бібліотека була змушена за три місяці закупити лише видання, наявні у продажу, бо до кінця року слід було надати звіт Міністерству культури України про освоєння виділених асигнувань. Довелося докласти багато зусиль, щоб замовити, прийняти і вчасно обробити всю літературу, яка надійшла у межах програми. А кількість її була досить значущою – понад 30 тис. книг та 17 тис. прим. періодичних видань [18].

З 2005 р. Державний комітет телебачення і радіомовлення України реалізує бюджетну програму «Українська книга», відповідно до якої формується державне замовлення на випуск видавничої продукції та її поширення між бібліотеками України. За цей час 1097 книг, виданих за програмою, поповнили книжковий фонд ХДНБ, а 6927 прим. розподілені серед бібліотек Харкова і Харківської області.

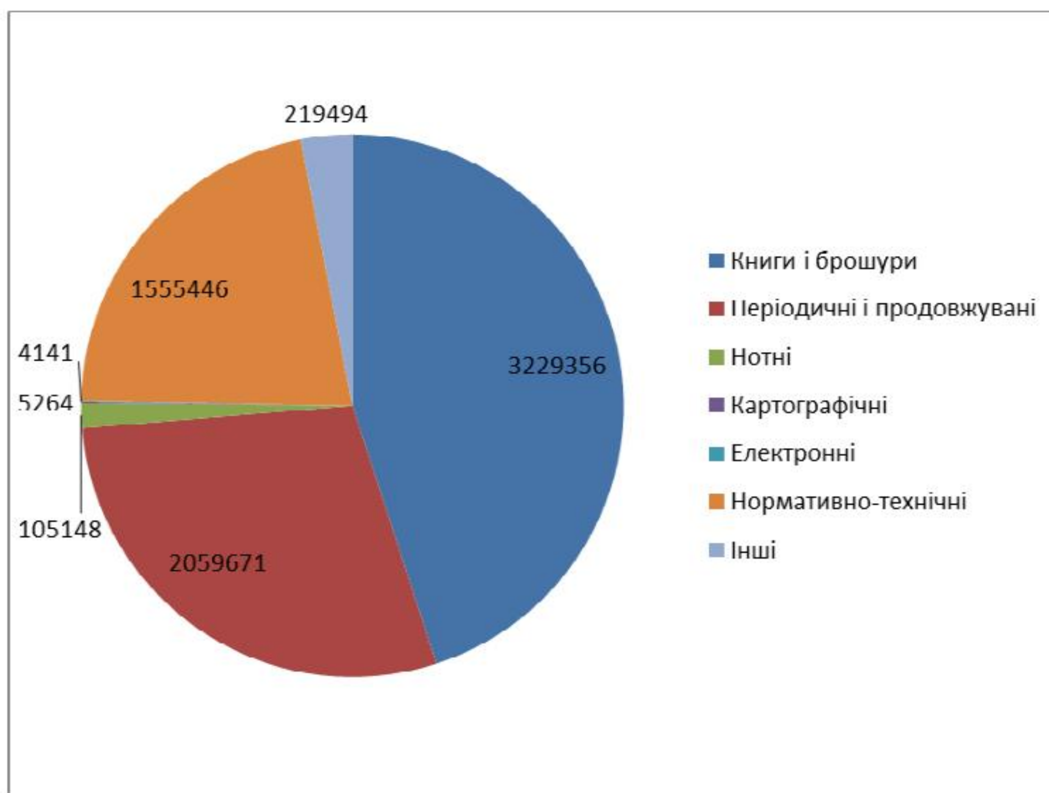
У 2012, 2013 та 2015 роках Міністерство культури України здійснило закупівлю книг у видавництв згідно з наказами від 13.08.2012 № 853, від 06.09.2013 р. № 839 та від 11.09.2015р № 724 «Щодо здійснення придбання україномовних книг для поповнення фондів публічних бібліотек», за якими 321 книга залучені до фонду книгозбірні.

Як свідчить досвід, *«централізована закупівля не виправдовує себе, бо не враховуються профілі комплектування конкретних бібліотек, і в результаті бібліотеки різних категорій – від сільської до державної наукової – мають однаковий репертуар надходжень»* [18]. Для такої книгозбірні, як ХДНБ відсоток замалий і суттєво не впливає на якість і обсяг фонду. До того ж репертуар книг розрахований на публічні бібліотеки і не відповідає потребам користувачів із запитами наукового спрямування, які є пріоритетною категорією наукової бібліотеки. Добір книжкових проектів викликав хвилю обурення з боку суб'єктів книжкового ринку, що намагалися знайти логічне пояснення критеріям цього відбору. Програму «Українська книга» варто кардинально змінити шляхом публічних обговорень задля максимальної прозорості й конкуренції, зважаючи як на читацькі опитування, так і на думки експертів, зокрема, бібліотекарів, літературознавців, журналістів, учителів тощо.

З 2000-х років з'явилася тенденція до зростання кількості видань **українською мовою** у складі нових надходжень, з одночасним зменшенням російськомовних. Якщо у 2005 р. у фонді було 700103 примірники видань українською мовою, то на 1.01.2016 р. зареєстровано вже 953763 примірники. Знаменною подією ювілейного для ХДНБ 2006 р. (120-річчя з дня заснування) стало досягнення фондом обсягу 7 млн примірників: на початок 2007 р. документний фонд книгозбірні становив **7006460** прим. Для порівняння: на 1 січня 2016 р. у фонді зберігається 7178520 прим. документів на різних носіях інформації, з усіх галузей знання, українською, російською та 243-ма іноземними мовами.

Незважаючи на всі негаразди, фонд ХДНБ по праву залишається унікальним зібранням, яким може пишатися Харків і Україна. Фонд кумулює різні види документів на різноманітних носіях: друковані, аудіовізуальні, електронні, мережеві. Склад фонду за видами документів на 1.01.2016 р. представлений у діаграмі 2.

Склад фонду деякою мірою є відбитком життєдіяльності країни, відображає віхи її розвитку, адже містить документи, що були актуальними і потрібними у певний час. Коли країну сколихнула правда про Голодомор 1932–1933 рр., видавництва масово друкували матеріали з розсекречених архівів, документальні і художні твори про це. Зараз найбільш актуальними є видання про Майдан 2013–2014 рр., АТО та героїв цих подій.

Діаграма 2

ХДНБ є єдиною загальнодоступною бібліотекою регіону, що має понад 1,5 млн описів винаходів до патентів – це свідчить про активний розвиток творчості, інтелектуальної діяльності, підтримку державою винахідників, раціоналізаторів. З 1990-х років надходження описів винаходів скоротилося, зараз до нових можливий доступ лише в електронному варіанті (1997–2008 рр.) та мережевий. Зниження інформаційного потенціалу ХДНБ при цьому не відбулося.

Загострення відносин з Російською Федерацією і, як наслідок, неможливість користуватися надбаннями російського книжкового ринку, спонукало українських науковців, авторів до виробництва власного продукту – від художніх творів до технологій, досліджень, ідей, нових напрямків розвитку суспільства в усіх галузях. Про це свідчить надходження авторефератів дисертацій на здобуття наукового ступеня; за 20 останніх років їх кількість подвоїлася: у 1995 р. – 3552 прим., у 2015 р. – 7183 прим.

Та все ж, як не прикро, в Україні зменшується випуск наукових видань і, як наслідок, менше їх надходить до бібліотеки в межах ОП. За даними Книжкової палати України, найактивніше друкувалися видання

наукової тематики у 2010–2014 рр. [2], тоді їх надходження до ХДНБ становило у середньому 65 %. У 2015 р. питома вага наукових видань у складі нових надходжень дорівнює 53,7 % – 15622 прим.

Аналіз джерел надходження продемонстрував, що сьогодні не діють такі вагомі у минулому джерела, як передплата та купівля, залишилися ОП, книгообмін, у т.ч. міжнародний, державні програми та дари.

Змінилися і форми доставки: крім звичної «Укрпошти» діють оперативні якісні варіанти доставляння вантажів і документів через «Нову пошту», «Міст-експрес», кур'єрську та інші види експрес-доставки.

Таблиця 1. Надходження документів за джерелами комплектування

Рік	Надійшло всього	У тому числі:					
		Обов'язковий примірник	Книгообмін	Державні програми	Купівля	Передплата	Безкоштовні надходження (дари)
2005	41862	26033	2090	-	3501	6698	3540
2010	31060	26643	1136	61	-	-	3220
2015	29093	24922	1052	405	-	-	2714

Відсутність фінансування спричинила значні прогалини у фонді книгозбірні. І заповнити їх уже не вдасться, адже більшість видань назавжди зникла з книжкового ринку. Особливо прикро спостерігати неповні комплекти газет і журналів. На світовому ринку зараз представлено 180 тис. періодичних видань, майже третина з них – наукові журнали. За даними передплатних каталогів «Укрпошти», в Україні видається понад 3000 газет і журналів. До ХДНБ надходить лише 267 назв газет і 826 назв журналів. Обмеженість репертуару періодичних видань України та зарубіжжя, у т. ч. наукових, що традиційно протягом століття

були присутні у фонді, не дає змоги користувачам оперативно знайомитися з досягненнями у різних галузях знання. Прикро, що одна з найбільших бібліотек не тільки України, а й Європи втрачає свій інформаційний потенціал і авторитет. До того ж відсутність бюджетного фінансування і необхідність поповнювати фонд безкоштовними надходженнями може призвести до накопичення малозапитуваної літератури, що не має наукової цінності, при дефіциті видань підвищеного попиту.

Державне фінансування вкрай необхідне для здійснення всеукраїнського та міжнародного книгообміну (МКО) з провідними бібліотеками держави і світу. З 1995 р. поступово відбувається спад цієї діяльності. Через МКО фонд іноземної літератури збагачувався якісними науковими виданнями з 60-ти країн, бібліотеки яких були партнерами ХДНБ. Якщо у 1994 р. одержано 1820 прим., то у 1995 – вже 1371 прим. За 20 останніх років ця діяльність майже припинилася. Від бібліотек-партнерів посилки з книгами і періодичними виданнями ще надходять (у 2015 р. отримано 235 видань), а от ХДНБ втратила можливість підтримувати МКО через повну відсутність коштів на поштові відправлення. Те саме стосується й обміну документами з бібліотеками України, він був би більш дієвим і активним за наявності фінансових можливостей. Перешкоджає активній співпраці з книгообміну документами з бібліотеками України та зарубіжжя висока вартість поштових відправлень. ХДНБ (сором!) не має коштів на придбання знаків поштової оплати, щоб надіслати підтвердження видавництвам про отримання документів, не кажучи вже про відправку посилок з книгами.

Зміни, що відбулися у системі формування та обліку документів, змусили проаналізувати навантаження на співробітників відділу з метою подальшого удосконалення структури. У 2002 р., за пропозицією завідувачки відділу А. В. Філатової, два сектори (ретроспективного комплектування й обмінного фонду) були об’єднані в один – сектор ретроспективного комплектування і книгообміну, і був створений новий – сектор комплектування ОП. У зв’язку з розширенням діяльності сектор вітчизняного комплектування змінив назву – на сектор поточного комплектування. Зараз у складі відділу 5 секторів, 15 співробітників, які забезпечують злагоджену роботу з формування фонду. Постійно удосконалюється технологія виробничих процесів і операцій. З жовтня 2002 р. реєстрація та облік книжкових видань здійснюється повністю в автоматизованому режимі на базі АІБС «ІРБІС». У комплектуванні активно використовується Інтернет для обміну інформацією з

видавництвами, книгорозповсюджувальними установами і передплатними агенціями: приймання й опрацьовування прайс-листів, відправка замовлень, листування, оперативного вирішення питань.

Перспективи розвитку комплектування залежать від людей, які працюють зараз або прийдуть у майбутньому. Останнім часом зросла роль бібліотекаря в науковому комплектуванні фондів. Тому зростають і вимоги до рівня кваліфікації, особистих якостей фахівця – ініціативності, комунікабельності, здатності приймати нестандартні рішення, адекватно реагувати на зовнішній вплив. У зв'язку з цим не можна не згадати працівників, які протягом такого непростого часу забезпечували безперебійну роботу з наповнення бібліотечного фонду, відвідували установи з проханням допомоги у виділенні коштів на комплектування, домовлялися про безкоштовну передачу видань, розвантажували машини з книгами, що прибували з інших міст, їздили власним коштом за адресами доставки… Слід відзначити, що відділ завжди був працездатним, дружним, доброзичливим, зрілим і стабільним (плинність кадрів незначна). Ми пам'ятаємо тих, кого вже немає з нами: В. І. Гладстерна, Л. Г. Котляр, В. В. Мірошникову, А. О. Миронову. Підтримуємо стосунки з колишніми працівниками, які перебувають на заслуженому відпочинку: З. І. Златковською, В. С. Любченко, Г. В. Матвейшиною, О. В. Черкашиною. Вдячні колегам, які понад 25 років працюють у відділі: О. О. Ємець, А. С. Романовській, О. В. Степановій, Г. В. Столяр. Віддаємо належне Л. О. Гордієнко, К. В. Дегтярьовій, І. В. Колочко, О. П. Федоренко, стаж роботи яких у відділі перевищив 10 років, цінуємо тих, хто сьогодні сумлінно виконує непросту і багатогранну роботу комплектатора – Н. Л. Халезеву, Л. М. Кравченко, Т. Б. Онищенко. Дякую колегам за спільну працю, взаєморозуміння та допомогу! Усі разом будемо сподіватися на краще майбутнє, вектор наших прагнень – гарантована підтримка бібліотек державою, у т. ч. забезпечення фінансами для поповнення фонду документами.

Велику надію дає розроблена Українською бібліотечною асоціацією стратегія розвитку бібліотечної справи в Україні до 2025 р. «Якісні зміни бібліотек задля забезпечення сталого розвитку України» [17], якою передбачене розроблення і впровадження системи виділення коштів для бібліотек із загального бюджету «Культура», виведення зі сфери дії тендерних процедур закупівлі документно-інформаційних ресурсів для поповнення бібліотечних фондів та інші заходи з покращення діяльності українських бібліотек. Адже «*…от того, насколько правильно решаются*

проблемы формирования библиотечных фондов, зависит участь всех остальных компонентов библиотеки, как социального института и её самой, как целостной системы» [16]. Для виправлення ситуації потрібно насамперед налагодити неухильний контроль держави за виконанням видавничими установами постанови Кабінету Міністрів України № 608 та відновити стабільну систему бюджетного фінансування, що забезпечить якісне формування бібліотечних фондів шляхом передплати періодичних видань та закупівлі книг із книготоргової мережі.

Список бібліографічних посилань

1. Бондар Л. Комплектування бібліотечного фонду ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського періодичними виданнями: виклики часу // Бібл. форум України: історія, теорія і практика. 2015. № 2. С. 15–17.
2. Випуск видавничої продукції в Україні. URL: http://www.ukrbook.net/statistika_.html.
3. Звіти відділу комплектування та книгообміну ХДНБ ім. В. Г. Короленка (зараз відділ наукового формування документних ресурсів і документообміну) за 1991–2015 рр.
4. Кемпе В. Вивчення повноти комплектування обов'язковим примірником документів з питань педагогіки та психології фонду ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського // Бібл. форум України: історія, теорія і практика. 2015. № 2. С. 2–5.
5. Костенко Л. Система обов'язкового примірника книжкових видань: стан, тенденції та проблеми функціонування // Вісн. Кн. палати. 2006. № 2. С. 6–9.
6. Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти: Закон України від 22 лют. 2000 р. № 1490-ІІІ // Законодавство – бібліотекам України. Київ, 2002. Вип. 2. С. 42–51.
7. Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки (Із змінами): Постанова Каб. Міністрів України від 2 жовт. 2003 р. № 1546. URL : http://http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1546-2003-п.
8. Про затвердження переліку установ, до яких обов'язково повинні надсилатися наукові видання, де можуть публікуватися основні результати дисертаційних робіт: Постанова президії ВАК України від 22.05.1997 р. № 1б/5 // Де і як публікувати результати дисертаційних досліджень : зб. норматив. док. Київ, 2000. С. 5.
9. Про затвердження переліку установ, до яких обов'язково повинні надсилатися наукові монографії, в яких опубліковані основні результати дисертаційних робіт: Постанова президії ВАК України від 22.05.1997 р. № 1в/5 // Де і як публікувати результати дисертаційних досліджень : зб. норматив. док. Київ, 2000. С. 6.
10. Про затвердження Програми поповнення бібліотечних фондів на період до 2005 року : Постанова Каб. Міністрів України від 1 лип. 2002 р. URL : http://http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/900-2002-п.

11. Про здійснення попередньої оплати товарів, робіт і послуг, що закуповуються за бюджетні кошти : Постанова Каб. Міністрів України від 23.04.2014 р. № 117 URL: http://http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/117-2014-п.

12. Про обов'язковий примірник документів : Закон України від 9.04.1999р. № 595-XIV // Уряд. кур'єр. 1999. 13 трав. С. 1–3.

13. Про порядок доставляння обов'язкових примірників документів : Постанова Каб. Міністрів України від 10 трав. 2002 р. № 608 // Бібл. планета. 2002. № 3. С. 2–4.

14. Про порядок обліку, зберігання, оцінки конфіскованого та іншого майна, що переходить у власність держави, і розпорядження ним. URL :http://zakon0.rada.gov.ua/aws/show/1340-98-п.

15. Рогова П. І. Дослідження інформаційних ресурсів на відповідність потребам користувачів у контексті перетворень бібліотечного середовища // Вісн. Кн. палати. 2015. № 2. С. 22–24.

16. Столяров Ю. Н. Формирование библиотечного фонда : практ. пособие. Санкт-Петербург : Профессия, 2015. 508 с.

17. Стратегія розвитку бібліотечної справи в Україні до 2025 року «Якісні зміни бібліотек задля забезпечення сталого розвитку України» : проект // Бібл. форум України: історія, теорія і практика. 2015. № 2. С. 52–59.

18. Філатова А. В. Комплектування без фінансування // Короленківські читання 2006. Харків, 2006. С. 98–104.

19. Якобсон, І. 25 років існування НВП «Ідея»: від розквіту до занепаду / І. Якобсон // Бібл. форум України. 2015. № 2. С. 2–5.

Н. П. Борисенко

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗБЕРІГАННЯ ДОКУМЕНТНИХ РЕСУРСІВ ХДНБ ім. В. Г. КОРОЛЕНКА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНОЮ ДОКУМЕНТАЦІЄЮ

Анотація. *Висвітлюються забезпечення та удосконалення технологічних процесів зберігання документних ресурсів ХДНБ ім. В. Г. Короленка. Описується організаційно-технологічна документація процесів перевірки та збереження документних ресурсів у процесі використання.*

Ключові слова: *зберігання, користування, збереження, технологічний процес.*

Аннотация. *Рассматриваются обеспечение и совершенствование технологических процессов хранения документных ресурсов ХГНБ им. В. Г. Короленко. Описывается организационно-технологическая документация процессов проверки и сохранности документных ресурсов в процессе эксплуатации.*

Ключевые слова: *хранение, использование, технологический процесс.*

Annotation. *We consider the provision and improvement of technological processes, storage Document Resources KSSL them Korolenko. It describes the organizational and technological documentation processes Verification and Security of Document Resources in the operation.*

Key words: *storage, use, technological process.*

Удосконалення традиційної діяльності та розвиток нових інформаційних технологій потребує від бібліотек виваженого та оптимального забезпечення виробничих процесів регламентуючою документацією. Значний внесок в осмислення питань управління бібліотекою як технологічною системою та практичні висновки про раціональне організаційно-технологічне забезпечення документацією зробили провідні науковці та фахівці Г. М. Швецова-Водка [8], О. М. Крючкова [2], В. В. Бездрабко [1], Ю. І. Палеха[5] та інші.

Управління бібліотечними технологіями має на меті найбільш якісне виконання бібліотечних процесів і операцій, збереження ресурсів, пошук інноваційних підходів до їх виконання. Багатофункціональна діяльність бібліотеки передбачає розподіл роботи на технологічні цикли, кожен з яких об’єднує сукупність процесів і операцій, пов’язаних зі здійсненням того чи іншого напрямку діяльності. Для кожного передбачені певні види організаційно-технологічних документів: положення, інструкції, накази, методичні рекомендації. Від того, настільки якісно сформована і належним чином ведеться регламентуюча документація, залежить рівень організації праці та відповідальність працівників.

Бібліотеки мають у своєму розпорядженні мільйони одиниць зберігання. Крім надання їх у активне користування, вони мають забезпечувати збереження документних ресурсів як основи національної пам’яті. Зберігання фонду – це комплекс заходів, що забезпечує найраціональніше розміщення, організацію правильного обліку і найдовше збереження у бібліотеці шляхом створення відповідних санітарно-гігієничних, світлових умов, дотримання оптимального температурно-вологісного і біологічного режимів у приміщеннях, забезпечення їх спеціальним устаткуванням, протипожежними засобами, проведення консерваційних та реставраційних робіт, створення страхових копій.

Технологічні процеси циклу зберігання документних ресурсів визначають порядок прийому документів у фонд основного зберігання, передачі та взаєморозрахунку зі структурними підрозділами-фондоутримувачами, роботи з топографічним каталогом; проведення заходів зі збереження документних ресурсів, вивченняфонду та охорони фондів. Складові організаційних та технологічних процесів, що

забезпечують збереження документних ресурсів, обов'язково підкріплюються документально.

Протягом всього часу існування у бібліотеці приділялася велика увага системі організаційних, технологічних та технічних заходів зберігання документних ресурсів. Схематично основні процеси циклу виглядають так.

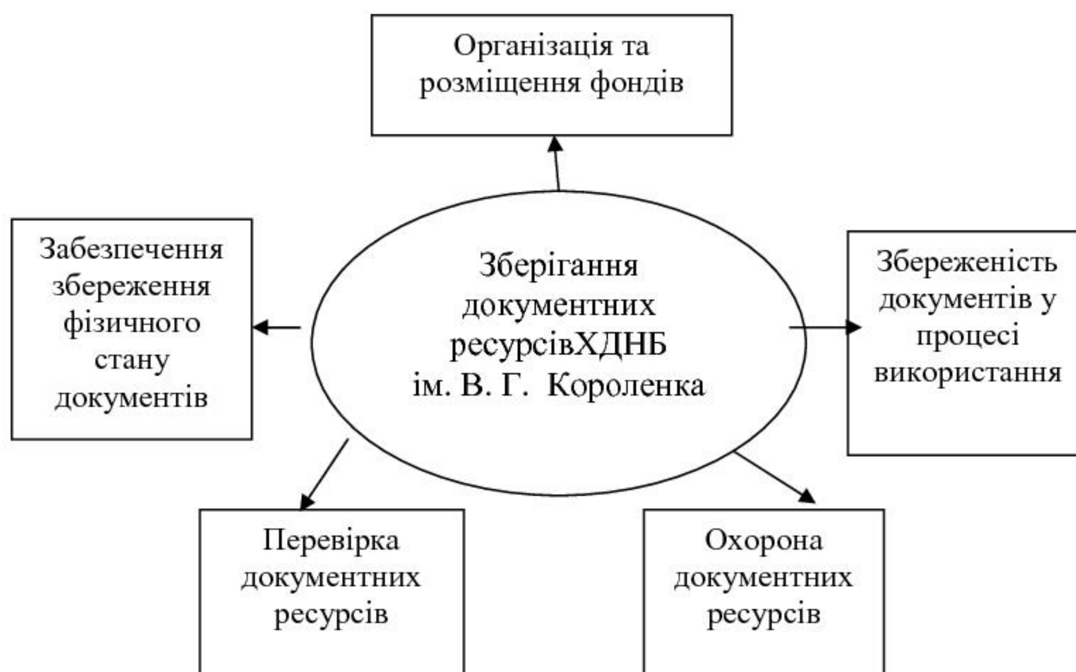

Рис. 1. Основні процеси циклу зберігання документних ресурсів ХДНБ ім. В. Г. Короленка

Відділ наукової організації і використання основного фонду (ВОФ) координує роботу зі збереження документних ресурсів та виконує основну її частину. Наказом директора бібліотеки визначені відповідальні фахівці за збереження документних ресурсів у структурних підрозділах. Працівники відділів-фондоутримувачів здійснюють заходи із забезпечення збереження документних ресурсів, керуючись інструкцією про збереження фондів структурних підрозділів Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка (ХДНБ). При виконанні робіт відбуваються зміни в технологічних процесах зберігання фондів. Їх аналізування дозволяє визначити оптимальну послідовність та ліквідувати непотрібні технологічні «петлі». Це дає можливість забезпечити безперервність,

послідовність циклу зберігання документних ресурсів, створення умов для ефективної праці, виявлення дублювання процесів тощо. Крім цього, простежується номенклатура бібліотечних процесів, що являє собою систематичний перелік найменувань технологічних процесів зі зберігання бібліотечних фондів. На прикладі одного з бібліотечних процесів циклу зберігання фондів (контролю за фізичним станом документів) визначимо ієрархію номенклатури цього процесу.

Рис. 2. Ієрархічна структура номенклатури

Удосконалення бібліотечного циклу зберігання документних ресурсів здійснюється за трьома напрямками, а саме: упорядкування

існуючої бібліотечної технології, пошук іноваційних технологічних рішень та комп’ютеризація [3]. На прикладі процесу видачі документів користувачам у відділі наукової організації і використання основного фонду розглянемо, як з часом виявлялися резерви для удосконалення та спрощення в організації цього технологічного процесу. На початку 1980-х років з метою ретельного контролю за проходженням вимоги від читача до книгосховища №1 та №2 відбулися зміни в технології процесу, зокрема: впроваджено новий бланк вимоги (з двох частин), встановлено періодичність надходження вимог до книгосховища, облік вимог та посилився контроль за їх виконанням. Наступними роками процес видачі документів відпрацьовувався, вносилися лише незначні зміни. З впровадженням інформаційних технологій постала необхідність переглянути існуючу технологію видачі документів із книгосховища № 2, де розміщується фонд депозитарного зберігання. Була відпрацьована блок-схема з урахуванням нових процесів, прорахований час на їх виконання (хронометраж) та оновлено технологічну документацію. За допомогою розробленої програми користувачі тепер мають змогу замовляти документи в електронному вигляді, значно скорочуючи час на очікування літератури. Комп’ютеризація вносить зміни в усі технологічні цикли, тому фахівці бібліотеки повинні вчасно реагувати, переосмислюючи традиційні способи організації бібліотечних процесів. Змінюються і самі інструменти технологічного управління. Так, технологічний аудит передбачає оцінку ефективності технологій, технологічний консалтинг – надання незалежних та об’єктивних порад для досягнення успішного вирішення технологічних проблем кваліфікованим консультантом (зовнішнім або внутрішнім); технологічний трансферт – послідовність дій, у ході яких досвід і нові бібліотечні технології вільно передаються за допомогою надання послуг (частіше всього це передача (обмін) інноваційних технологій від однієї установи іншій). Використання цих нових інструментів у бібліотеках сприяє зменшенню браку та дублюванню процесів, спрощенню циклів (процесів, операцій) та підвищенню продуктивності [4].

Технологічні цикли бібліотечної діяльності потребують надійного забезпечення регламентами. Бібліотечна організаційно-технологічна документація – це пакет документів (текстових, табличних і графічних), які містять правила, норми, положення, що визначають технологію діяльності бібліотеки в цілому та її підрозділів, у тому числі технологічні регламенти, порядок інтеграції циклів, номенклатуру бібліотечних

виробничих процесів і операцій. Важливість та значення системи організаційно-технологічної документації очевидна. Вона може бути використана як регулююча база для здійснення управління та джерело інформації про прийняті управлінські рішення. Організаційно-технологічна документація дає можливість організувати чіткий контроль за проходженням, виконанням технологічного циклу, що дає змогу проаналізувати, обґрунтувати нові технологічні зміни. Чітка, зважена система документації дозволяє вирішити наступні завдання: забезпечення оптимальної послідовності бібліотечних операцій та взаємодії між структурними підрозділами установи; передача рішень виконавцям; навчання та освоєння новими співробітниками технологічних циклів та процесів роботи бібліотеки [3].

Дотримування ДСТУ 4163-2003 при підготовці документів сприяє встановленню чіткого організаційно-технологічного порядку в установі [9]. Цей стандарт визначає склад реквізитів документів, вимоги до змісту та поширюється на всі класи уніфікованих систем документів. Схеми розташування реквізитів, зразки та приклади оформлення, що супроводжують цей документ, допомагають бібліотечним фахівцям привести систему організаційно-технологічної документації до однорідності.

Підґрунтям при розробці власних організаційно-технологічних регламентів у бібліотеці є законодавчі та нормативні документи бібліотечної сфери зі збереження документних ресурсів. Це такі документи: закони України, постанови Міністерства культури України, нормативно-правові акти інших міністерств і відомств, стандарти (державні та міждержавні), рекомендації міжнародних професійних організацій тощо. Доречно констатувати, що на сьогодні існуючу систему законодавчих актів зі збереження документних ресурсів не можна вважати досконалою. Наявні документи потребують змін, тоді як розробка інших є загальною необхідністю. Положення про збереження бібліотечних фондів, прийняте у 1962 р., давно втратило актуальність. Новий регламентуючий документ має визначити основні складники системи заходів із забезпечення збереження документних ресурсів, враховуючи сучасні інформаційні технології.

Бібліотечна спільнота давно чекає оновленої інструкції з обліку бібліотечних фондів. Декілька проектів, підготовлених фахівцями, пропонувалися на обговорення, але так і не були затверджені. На

державному рівні необхідне урегулювання та регламентування таких процесів, як вилучення документів, інвентаризація бібліотечного фонду, взаємодія бібліотек у системі депозитарного зберігання тощо. Відсутність нормативних регламентів, що встановлюють єдині норми та вимоги до спеціальної термінології, а також до основних компонентів бібліотечної технології, ускладнює розробку власної документації.

Бібліотека сама визначає оптимальний перелік регламентуючої документації із забезпечення збереження своїх фондів відповідно до статуту. Але слід зауважити, що кожна установа повинна мати обов'язковий пакет регламентів з цього напрямку. Можна пропонувати наступний необхідний мінімум:

- положення про фонд бібліотеки;
- положення про збереження документних ресурсів бібліотеки;
- правила користування бібліотекою;
- інструкції на всі технологічні процесиіз забезпечення збереження документних ресурсів (упорядкування, інвентаризація, вилучення);
- план дій персоналу бібліотеки у надзвичайних ситуаціях.
- правила техніки безпеки та протипожежної безпеки.

Відповідно до Державного класифікатора управлінської документації України ДК 010-98 з урахуванням основних правил та виробничих процесів, чинних у ХДНБ, в установі сформована оптимальна система документації, що регламентує діяльность в цілому та за окремими напрямками роботи [10]. Визначено та ухвалено перелік документів «Регламенти ХДНБ ім. В. Г. Короленка», що зафіксований в локальній мережі. Розпочато створення в АБІС «ІРБІС» повнотекстової БД «Організаційно-технологічна документація» з можливістю пошуку за ключовими словами, змістом та вихідними даними. БД стане тим робочим інструментом, що гарантуватиме ефективну роботу та злагоджене функціонування практично усіх ланок бібліотечного циклу, допомагатиме у короткі терміни оволодівати конкретними технологіями.

З метою упорядкування роботи з документами у ХДНБ кожні п'ять років складається перспективний план підготовки та перегляду організаційно-управлінської та нормативно-технологічної документації. Вченою частиною підготовлені інструктивно-методичні матеріали, що допомагають укладачеві організаційно-технологічного документа при

визначенні посадовця, який затверджує, погоджує, підписує певний документ.

Регламенти, що забезпечують виконання процесу збереження документних ресурсів ХДНБ, можна умовно розподілити на ті, що впливають на весь цикл (загальнобібліотечні документи) та ті, що розробляються для виконання одного чи більше процесів.

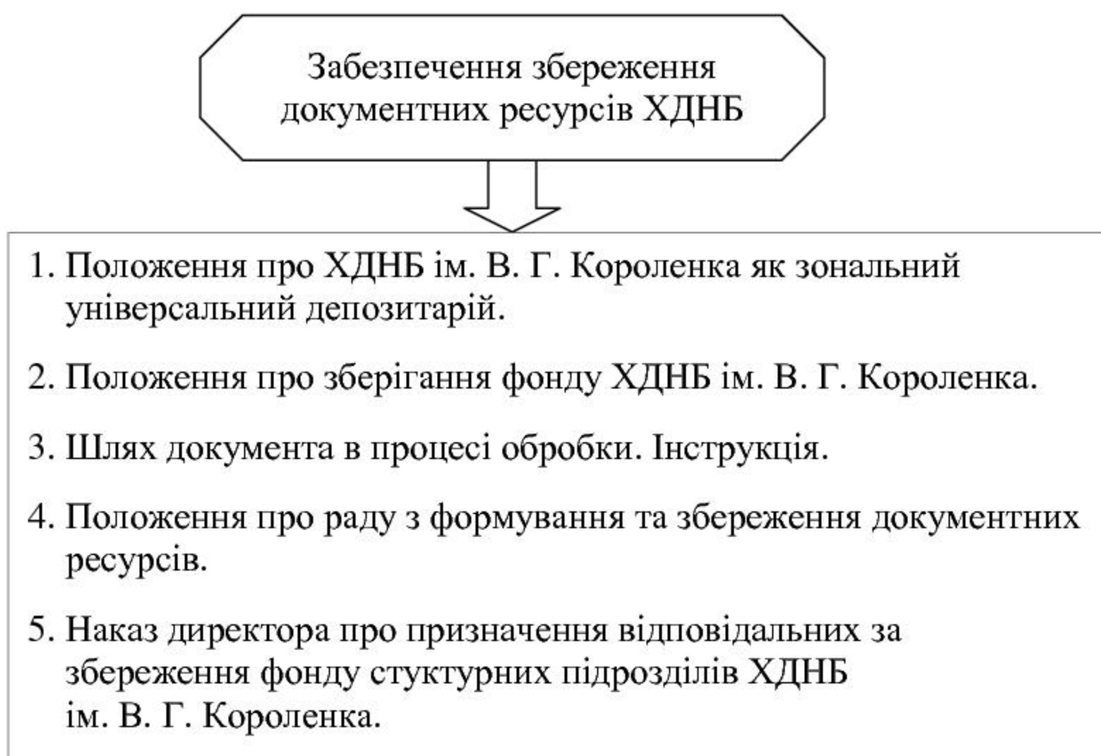

Рис. 3. Організаційно-технологічна документація зі збереження документних ресурсів

Розглянемо документи, що регламентують збереження документних ресурсів. ХДНБ є міжобласним зональним універсальним депозитарієм для Полтавської, Сумської і Харківської областей, цей факт закріплює Положення про фонд депозитарного зберігання. Положення – це правовий акт, що визначає порядок утворення, завдання, обов'язки, права, відповідальність і організацію роботи установи в цілому або її структурних підрозділів. Текст положення викладається в стислій формі від третьої особи з використанням типових дієслів «повинен», «забороняється»,

«забезпечити» і т. і. Текст документа має визначений порядок, поділяється на пункти і підпункти, обов'язковість яких є нагальною, а саме: загальні положення, права, обов'язки та відповідальність.

Основним загальнобібліотечним документом, що визначає комплекс заходів зі збереження фондів є «Положення про збереження фондів ХДНБ ім. В. Г. Короленка». Цей документ встановлює загальні та специфічні вимоги до збереження та використання бібліотечного фонду, забезпечення його безпеки. Фонд основного зберігання займає центральне місце в системі фондів книгозбірні та функціонує в тісному взаємозв'язку з підсобними та спеціалізованими фондами. Розміщення, облік, використання фонду основного зберігання визначає «Положення про фонд основного зберігання ХДНБ ім. В. Г. Короленка».

Порядок комплектування, обробки, каталогізації, систематизації та збереження при надходженні документа регламентує інструкція «Шлях документа в процесі обробки». Основним призначенням цього документа є забезпечення оптимальної послідовності процесів обробки, раціональних і оперативних методів їх виконання, оптимізації часу проходження документів від моменту надходження до розташування на полицях книгосховища.

Діяльність колегіального органу – ради з формування та збереження документних ресурсів спрямована на обговорення проблемних фондових питань та прийняття рішень, що змінюють або удосконалюють технологію формування та збереження документних ресурсів бібліотеки. Положення про раду з формування та збереження документних ресурсів узагальнює порядок роботи ради. Необхідно зафіксувати всі зміни у протоколі засідань – документі, що закріплює факт прийняття рішення, його обговорення. Для зручного контролю за прийнятими рішеннями з питань зберігання фондів у відділі наукової організації і використання основного фонду створений архів технологічних рішень з питань зберігання фондів. Це допомагає не лише простежити у часі за прийнятими рішеннями, а й проконтролювати їх виконання.

У ВОФ фахівці сектору депозитарного зберігання працюють з пасивною частиною фонду, забезпечують відбір документів на

депозитарне зберігання, аналізують картки-пропозиції від інших бібліотек, здійснюють відправку необхідних документів та облік і ведення картотек. Інструкція про порядок відбору та передачі на депозитарне зберігання маловикористовуваних документів з фондів визначає порядок відбору і перерозподілу цих документів.

Головне завдання фізичного збереження документів полягає в забезпеченні заходів, що віддаляють їх старіння та пошкодження. Інструкція про режим збереження документів визначає нормативні параметри світлового, температурно-вологісного і санітарно-гігієнічного режимів. При розробці регламентуючої документації з питань організації санітарно-гігієнічного режиму збереження фондів були використані чинні в бібліотечній практиці державні та міждержавні стандарти, інструктивно-методичні документи та рекомендації з питань фізичного збереження документних ресурсів.

Вагомим аспектом запобігання руйнуванню матеріальних складових документа є дотримування нормативного санітарно-гігієничного режиму фондів та приміщень. Найбільш агресивним фактором для фондів є пил у книгосховищах. Утримування документів у чистоті досягається систематичним знепилюванням. Інструкція про порядок знепилювання бібліотечних фондів визначає норми концентрації шкідливих домішок у повітрі приміщень та основні правила, якими мають керуватися зберігачі фондів у практичній роботі з гігієнічної обробки документів.

Перевірка бібліотечного фонду – процес, що забезпечує контроль за зберіганням фонду та правильністю його обліку. У ХДНБ виконання цього процесу забезпечується низкою регламентів.

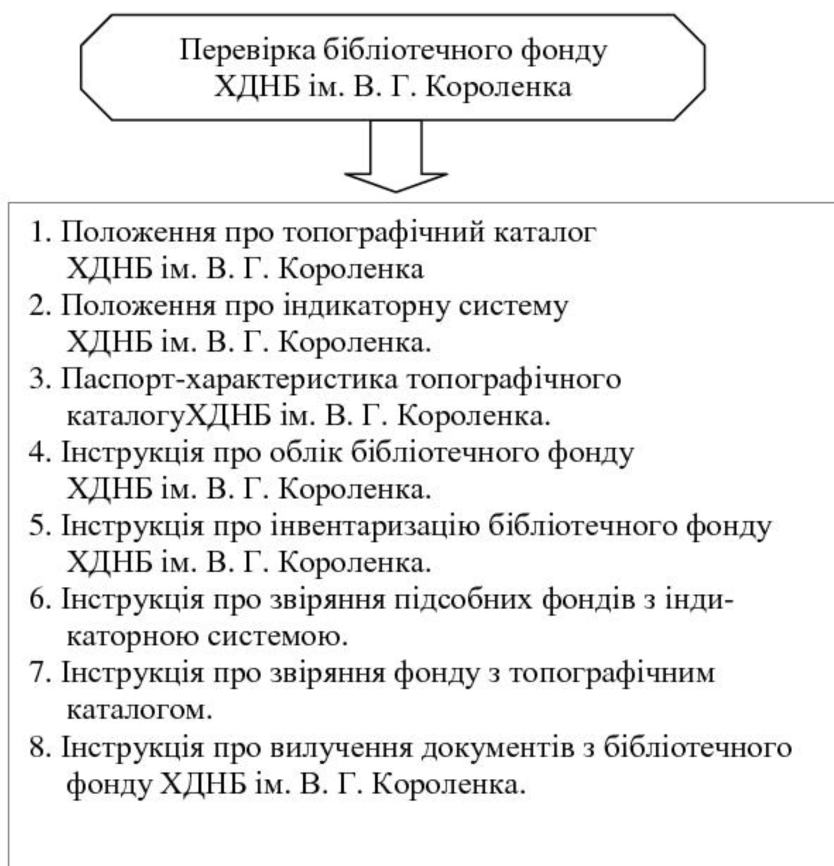

Рис. 4. Організаційно-технологічна документація процесу перевірки документних ресурсів

Фахівці ВОФ виконують кропітку роботу зі звіряння фондів структурних підрозділів з основною індикаторною системою та документів основного фонду зберігання з топографічним каталогом. До цього процесу також долучаються працівники структурних підрозділів.

Основні засади, організація та ведення індикаторної системи закріплені у «Положенні про індикаторну систему ХДНБ ім. В. Г. Короленка». Індикаторна система визначає документи бібліотечного фонду, що зберігаються у структурних підрозділах із зазначенням сигли відділу. Згідно з цим документом здійснюється перевірка наявності документів у спеціалізованих та підсобних фондах з дотриманням інструкції про звіряння підсобних фондів з індикаторною системою.

Форматно-порядкова розстановка документних ресурсів передбачає ведення топографічного каталогу, що є складовою частиною системи каталогів і картотек та відображає склад основного фонду за топографічними номерами. «Положення про топографічний каталог ХДНБ ім. В. Г. Короленка» закріплює операції організації та ведення топографічного каталогу, що є основним обліковим документом при перевірці основного фонду. Порядок її проведення, ліквідацію розбіжностей в облікових формах, оформлення результатів перевірки зазначено в інструкції про звіряння основного фонду з топографічним каталогом.

Основною метою інвентаризації бібліотечного фонду є встановлення фактичної наявності документів, зареєстрованих в облікових формах, а також виявлення недоліків в організації їх обліку, забезпечення належного порядку в розміщенні та розставленні фонду, виявлення документів, що потребують ремонту, реставрації та списання як застарілі, непрофільні за змістом та непридатні для користування. Інструкція про інвентаризацію бібліотечного фонду фіксує порядок проведення та оформлення результатів цієї процедури.

Динаміка при формуванні фонду забезпечується введенням нових надходжень та вилученням застарілих і зношених документів. Внаслідок цього відбувається оновлення фонду. У фондах наукових бібліотек із функціями довгострокового або вічного зберігання такий рух надто повільний, але все-таки відбувається. Інструкція про вилучення документів з бібліотечного фонду ХДНБ встановлює порядок, критерії та причини вилучення документних ресурсів. Інструкція призначена для працівників, які здійснюють перегляд, відбір літератури та оформлення актів на вилучену літературу.

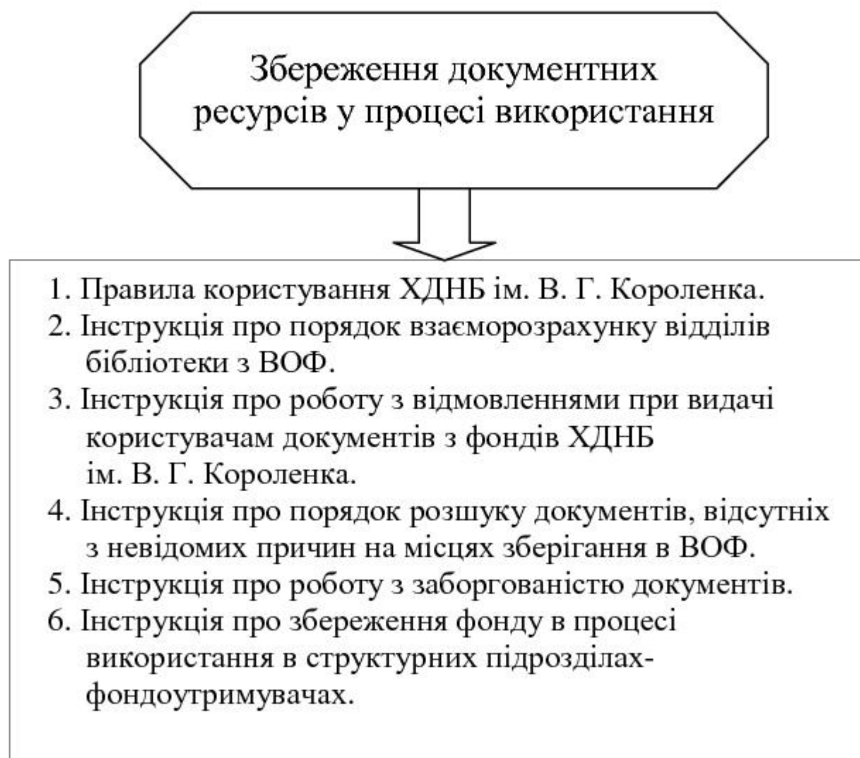

Рис. 5. Організаційно-технологічна документація процесу збереження документних ресурсів в процесі використання

Усі заходи, що проводяться з фондом, націлені на те, щоб документний масив був повноцінно використаний читачами. Щоб фонд не зазнав шкоди саме від того, кому він призначений, необхідно формувати свідоме ставлення до бібліотечного документа як суспільного надбання, особисту зацікавленість читача у виконанні правил користування бібліотекою. Забезпечення збереження документів у процесі використання регламентується «Правилами користування ХДНБ ім. В. Г. Короленка», де зафіксовані права й обов'язки читачів стосовно документів, наданих у користування.

Технологічний процес видачі та приймання документів з основного фонду (відділу наукової організації і використання основного фонду) до інших структурних підрозділів (відділ обслуговування користувачів, соціокультурний центр, межбібліотечний та робочий абонемент) поетапно

зафіксований в «Інструкції про порядок взаєморозрахунку між відділом наукової організації і використання основного фонду та відділами бібліотеки». Цей документ регламентує єдиний порядок взаєморозрахунку між відділами бібліотеки.

Заборгованість виявляється шляхом повного взаєморозрахунку ВОФ зі структурними підрозділами на підставі вимоги як контролюючого документа видачі і прийому видань з основного фонду. «Інструкція про порядок роботи із заборгованістю у відділі наукової оранізації і використання основного фонду» регулює виконання операцій зі збереження документних ресурсів при їх використанні. Підсумки заборгованості щороку розглядаються радою з формування і збереження документних ресурсів.

Вагому роль у зберіганні фонду відіграє організація системи безпеки установи. У ХДНБ встановлені зовнішні та внутрішні камери спостереження та сигналізація. Систематично переглядається загальнобібліотечний документ «План дій у надзвичайних ситуаціях». Дотримування правил пожежної безпеки та наявність відповідного протипожежного устаткування запобігають створенню небезпечних ситуацій. «Правила пожежної безпеки ХДНБ ім. В. Г. Короленка» доповнюють низку загальнобібліотечних документів зі зберігання документних ресурсів та регламентують систему заходів протипожежної безпеки.

Основними етапами життєвого циклу організаційно-технологічного документа є створення, обертання, зберігання, перегляд або знищення документа. На першому етапі здійснюється підготовка документа, редагування, погодження, затвердження та реєстрація. Виконавці знайомляться з документом. Надалі контролюється виконання процесу відповідно до регламенту. У разі, коли процес вже не виконується, регламент припиняє чинність. Проте на практиці документ, як правило, переглядається.

Забезпечити регламентований та правильно організований технологічний цикл зберігання бібліотечних фондів дозволяє сформована цілісна, чітко структурована, динамічна система організаційно-технологічної документації. Наявність такої системи встановлює виважену послідовність робіт, дозволяє організувати чіткий контроль за проходженням, виконанням технологічного циклу та вчасно реагувати на

зміни в технології циклу зберігання документних ресурсів бібліотеки. Стан документації є визначним показником рівня організації праці та управління в установі.

Список бібліографічних посилань

1. Бездрабко В. В. Управлінське документознавство. Київ, 2006. 207 с.
2. Крючкова Е. М. Особенности управления библиотекой как технологической системой // Науч. и техн. б-ки. 2000. № 8. С. 4–9.
3. Редькина Н. С. Организационно-технологическая документация в библиотеке // Библиосфера. 2006. № 3. С. 47–53.
4. Редькина, Н. С. Теоретико-методологические основания технологического менеджмента в библиотеке. Новосибирск, 2013. 45 с.
5. Палеха Ю. І. Класифікація управлінських документів в організації // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Київ, 2007. Вип. 9. С. 100–109.
6. Пилко И. С. Основы библиотечной технологии. Москва, 2003. 176 с.
7. Справочник библиотекаря. Санкт-Петербург, 2000. С. 306.
8. Швецова-Водка Г. М. Документознавство. Київ, 2007. 398 с.
9. ДСТУ 4163-2003. Державна уніфікована система документації; Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів. Київ, 2003. 22 с.
10. Державний класифікатор управлінської документації: ДК 010-98. Київ, 1999. 50 с.

В. Г. Прохорова

ДЕСЯТЬ РОКІВ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПІДТРИМКИ ВИНАХІДНИЦТВА ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ імені В. Г. КОРОЛЕНКА

Анотація. *Висвітлюються досягнення та підсумки діяльності Центру інформаційної підтримки винахідництва в історичному аспекті, впровадження нових форм і методів інформаційного обслуговування, створення нових інформаційних продуктів, розвиток соціального партнерства.*

Ключові слова: *просвітницькі заходи, майстер-класи, творчі зустрічі, презентації, наукові конференції, Школа молодого винахідника.*

Аннотация. *Освещены достижения и итоги деятельности Центра информационной поддержки изобретательства в историческом аспекте, внедрение*

новых форм и методов информационного обслуживания, создание новых информационных продуктов, развитие социального партнерства.
Ключевые слова: *просветительские мероприятия, мастер-классы, творческие встречи, презентации, научные конференции, Школа молодого изобретателя.*

Annotation. *Highlights the achievements and results of activities of the Center of information support in the historical aspect of invention, the introduction of new forms and methods of information services, the creation of new information products, the development of social partnership.*
Key words: *educational activities, workshops, meetings, presentations, conferences, the young inventor School.*

Вимоги часу змушують шукати нові форми роботи, вносити зміни у традиційну діяльність бібліотек. На початку двотисячних років традиційні бібліотечні технології набули нових рис, форм, якостей та властивостей. Інформаційне забезпечення науки й освіти стає найважливішим завданням інформаційно-комунікативної діяльності сучасної бібліотеки, що сприяло впровадженню інновацій у бібліотечно-інформаційну сферу та реалізацію організаційно-структурних перетворень. Отже, 27 квітня 2006 р. у відділі технічної літератури (ВТЛ, згодом ВІП) відбулося офіційне відкриття Центру інформаційної підтримки винахідництва (ЦІПВ). Новий підрозділ у структурі відділу був створений на базі консультаційного пункту для винахідників, що існував у відділі з 1992 р., та сектору інформаційно-бібліографічного обслуговування. Головною метою ЦІПВ є всебічне сприяння інноваційній та винахідницькій діяльності, допомога всім учасникам інноваційного процесу у вирішенні питань інформаційного забезпечення сфери промислової власності. Робота ЦІПВ спрямовується на активізацію творчості винахідників, науковців, фахівців-виробничників та студентської молоді.

Саме в день презентації ЦІПВ відбулося засідання круглого столу з активізації творчої діяльності молоді, в якому взяли участь науковці, винахідники, викладачі та студенти Української інженерно-педагогічної академії (УІПА), Національного технічного університету «ХПІ», Аерокосмічного університету імені М. Є. Жуковського «ХАІ». Обговорення доповідей та обмін досвідом свідчать про високу результативність заходу для подальшого удосконалення процесів навчання творчості. За що і висловив велику подяку відділу проректор з наукової роботи УІПА професор М. І. Лазарев.

Презентація та круглий стіл були організовані у Міжнародний день інтелектуальної власності. І це є знаковим для Центру. Щороку цього дня працівники відділу організовують заходи з участю представників сфери інтелектуальної власності, науковців, винахідників, студентів, широкого читацького загалу та обов'язково з присутністю представників ЗМІ задля звернення уваги громадськості на значення інновацій у повсякденному житті людини та вдосконаленні суспільства, на проблеми винахідництва та патентознавства. У 2008 р. на аналогічному заході «Інтелектуальна власність – інструмент ринкової економіки» було оголошено проведення конкурсу **«Молоді винахідники Харківщини»** – це сумісний проект трьох установ: науково-виробничого підприємства «Лавр», ЦІПВ та Харківської обласної ради Товариства винахідників і раціоналізаторів. Було розроблено Положення про конкурс, НВП «Лавр» визначило преміальний фонд. Працівники ЦІПВ провели інтенсивну інформаційно-рекламну кампанію, зокрема, інформацію про конкурс було поширено серед вищих навчальних закладів, розміщено на сайті ХДНБ та у науково-практичному журналі «Інтелектуальна власність» опубліковано статтю про оголошення конкурсу серед молодих винахідників Харківщини [4]. Завдяки конкурсу працівники ЦІПВ розраховували на виникнення нової хвилі творчих користувачів – винахідників нового покоління. І дійсно, у 2009 р. підсумки конкурсу продемонстрували високу винахідницьку активність молоді та міцний творчий потенціал Харківського регіону. Серед переможців, нагороджених почесними грамотами і дипломами, були молоді фахівці Науково-дослідного інституту природних газів та промислового підприємства «МЕКАП», аспіранти та студенти вищих навчальних закладів (Харківського національного автомобільно-дорожнього університету, Харківської державної зооветеринарної академії, Харківського національного технічного університету сільського господарства імені П. Василенка, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Національної фармацевтичної академії України). Конкурс, що став традиційним, сьогодні має назву «Молодий новатор Харківщини», оскільки серед учасників стало більше студентів і навіть учнів ліцеїв (для них створено нові номінації: «Краща наукова робота» та «Кращий науковий проект»). Останнім часом розширилися рамки конкурсу. Свої наукові роботи надсилають студенти не тільки з України, але й з Білорусі.

Просуванню винаходів, пропаганді новітніх технологій для впровадження винаходів сприяють **презентації винаходів**. У 2008 р.

вперше (за пропозиціями самостійного дослідження ВТЛ «Галузеві патентні фонди на допомогу інноваційній діяльності») було організовано дві такі презентації: В. Я. Сергієнка – талановитого винахідника-аматора, інженера-механіка, конструктора, фронтовика – винахід «Махальот» та винахідника, науковця, доцента Харківської зооветеринарної академії В. І. Грицаєнка. Усі 70 його винаходів – розробки для механізації та автоматизації робіт у тваринництві. Інформація про презентації лунала на обласному та національному радіо та телебаченні, листи з підписами знаних науковців були передані до з'їзду Всеукраїнського товариства винахідників і раціоналізаторів – це потужна допомога винахідникам.

2009 рік був оголошений у Європі роком креативності та інновацій і проходив у ЦІПВ під гаслом «Креативність – це рушій інновацій». Вперше в читальному залі ВІП були організовані **майстер-класи з Теорії рішення винахідницьких завдань (ТРВЗ)**. Мета цих заходів – дати уявлення слухачам про сучасні методики винахідницької творчості, вивчення творчих засобів, методів та технологій. Ведучим майстер-класів з ТРВЗ багато років поспіль був винахідник, у минулому викладач основ технічної творчості, неперевершений спікер Петро Пилипович Мороз. За останні роки урізноманітнилася та збільшилася кількість майстер-класів, наприклад: майстер-класи з прискореного розвитку творчого потенціалу особистості, з розвитку ноосферної освіти, з метою виховання активної людини, лідера «Людина з необмеженими можливостями», екологічний – зі створення сонячного колектора, до Дня дитячих винаходів, що відзначається у всьому світі 17 січня, в день народження Бенджаміна Франкліна (для школярів).

Творчі зустрічі з видатними вченими, винахідниками, чий досвід та шлях до успіху став дуже корисним, повчальним, особливо для молоді та інших користувачів, у ЦІПВ проводяться з 2009 р. Таке неформальне спілкування підвищує професійні компетенції, підтримує ціннісні орієнтири, викликає повагу до науки, творчості. Творчі зустрічі формують у бібліотеці особливе інтелектуальне середовище. Усі ініціативи стали джерелом натхнення для нових ідей. Так, у 2010 р. був започаткований проект **«Школа молодого винахідника»**, що об'єднав заходи з розвитку інтелектуального потенціалу, залучення до науково-технічної творчості.

Робота Школи починається з оглядових екскурсій бібліотекою та спеціалізованих – по фондам ВІП, де докладно розповідається про патентні фонди Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка від 1869 р. до сьогодення, а саме: від царських привілеїв на винаходи до БД

патентів України, РФ, країн СНД. За програмою Школи проводяться бібліографічні огляди довідкових посібників для патентного пошуку, бібліографічні огляди літератури з патентознавства, інтернет-огляди БД, представлених в мережі Інтернет, огляди віртуальних виставок з історії патентних фондів та винахідництва (про видатних учених та винахідників минулого і сьогодення), практичні заняття з набуття знань та навичок роботи з патентним фондом, тренінги з питань інтелектуальної власності, лекції та консультації патентного повіреного з оформлення заявки на винахід, майстер-класи з технічної творчості, творчі зустрічі з науковцями та винахідниками, дні патентознавця, трибуни вченого та презентації винаходів, круглі столи та конференції, щорічний конкурс «Молодий новатор Харківщини».

У 2012 р. був започаткований **цикл заходів «Видатні події та постаті в історії науки і техніки».** Саме для молоді готується цикл лекцій, присвячений видатним вченим, винахідникам, нобелівським лауреатам та до ювілейних дат наших відомих харків'ян – Л. Л. Гіршмана, І. І. Мечникова, Л. Д. Ландау, С. Кузнеця, а також М. М. Амосова, В. І. Вернадського, А. Енштейна, Нільса Бора, Леонардо да Вінчі, Н. Тесли, інших видатних учених. Нові сторінки з історії науки і техніки сприяють зацікавленості молоді світом науки, формують інтерес та прагнення до знань. Цього ж року ЦІПВ запропоновано ще один проект для молоді, який також сприяє формуванню інтелекту, стимулює інтерес до науки, викликає повагу до неї – це **Фестиваль науки**. Традиційно Фестиваль науки відкривається науково-практичною конференцією «Наука ХХІ століття» – це публічні звіти науковців про досягнення установ, де вони працюють. Під час проведення Фестивалю протягом тижня організовується понад 30 різноманітних заходів, розрахованих на різні категорії учасників. Проводяться дні відкритих дверей, екскурсії бібліотекою та екскурсії до музеїв, творчі зустрічі з науковцями, виставки, презентації інноваційних розробок, віртуальні проекти, демонстрація науково-популярних фільмів, майстер-класи та інтелект-шоу, виступи вчених з популярними лекціями, круглі столи та науково-практичні семінари, наукові пікніки (виїзні заходи останнього дня).

Варто зазначити, що всі проекти, розраховані на молодь, сьогодні затребувані, оскільки допомагають освітньому процесу. Харків – місто студентів, тому велика частина просвітницьких заходів орієнтована на потреби освітянського середовища. З деякими ВНЗ укладаються договори на інформаційне забезпечення, в межах проекту «Взаємодія» (УІПА,

Харківський торгово-економічний інститут Київського національного торгово-економічного університету, Харківська медична академія післядипломної освіти (ХМАПО), а також Національний технічний університет «ХПІ» (НТУ«ХПІ»). Студенти та викладачі є активними учасниками просвітницьких заходів, проте, працівники ЦІПВ (відповідно до договору) організовують у цих закладах і нестаціонарне обслуговування на пунктах видачі, щомісяця або щокварталу проводять дні інформації з професійної освіти. Найбільш активними відвідувачами є студенти НТУ «ХПІ». Один раз на тиждень вони обов'язково відвідують заходи Школи. Іноді практичні заняття проводять самі викладачі (Харківський національний технічний університет сільського господарства імені П. Василенка, НТУ «ХПІ», Харківська національна академія міського господарства імені О. М. Бекетова). Практичні заняття та інші заходи активно відвідують і курсанти Національного університету цивільного захисту.

Ефективність **просвітницьких заходів** підвищується, якщо вони мають системність та циклічність. Тому працівниками ЦІПВ визначено головні напрямки просвітницької діяльності, згруповані за циклами:

- Конкурентоспроможність – продукт галузі і регіону
- Наука на сторожі здоров'я нації
- Екологія довкілля.

Цикл «Наука на сторожі здоров'я нації» започаткований у 1995 р. Круглі столи цього циклу мали постійного ведучого – професора ХМАПО, доктора медичних наук В. В. Россіхіна. На прохання користувачів, прихильників цього циклу, був також створений Клуб лікувально-оздоровчих технологій.

У межах циклу «Екологія довкілля» перш за все слід відмітити участь протягом багатьох років у **Міжнародній науковій конференції** «Сотрудничество для решения проблемы отходов». До заходу завжди готувалася широкомасштабна виставка науково-технічної літератури з фондів бібліотеки. Серед учасників конференції, а це фахівці не тільки з різних міст України, але і з країн близького зарубіжжя (РФ, Білорусії, Грузії, Латвії, Молдови), розповсюджувався каталог виставки «Утилізація відходів», підготовлений працівниками ЦІПВ. Під час екологічної декади у 2013 р. була організована науково-практична конференція «Екосистемні підходи у сталому розвитку регіонів».

У 2016 р. Центр приєднався до участі у Всеукраїнській кампанії «Тиждень клімату». У читальному залі ВІП для представників ЗМІ

проводилася прес-конференція. Її організатори розповіли журналістам про проведення кампанії в Харкові, Львові, Одесі, Дніпропетровську та в деяких країнах світу, а також про конкретні заходи, що будуть організовані в Харкові та, зокрема: про проведення в ХДНБ ім. В. Г. Короленка круглого столу за темою «Кліматичні зміни: факти і міфи».

Другий Фестиваль науки був присвячений екологічним проблемам. За традицією Фестиваль відкрився науково-практичною конференцією «Екологічна безпека у XXI столітті. Наукові досягнення харків'ян». Щороку до Дня винахідників і раціоналізаторів України ЦІПВ спільно з Харківською обласною радою Товариства винахідників і раціоналізаторів проводить науково-практичну конференцію «Проблеми винахідницької та раціоналізаторської діяльності в Харківській області». У цьому науковому заході завжди беруть участь представники Департаменту освіти і науки та Департаменту промисловості, транспорту та зв'язку Харківської державної обласної адміністрації. На жаль, останнім часом представники Державної служби інтелектуальної власності до Харкова не приїжджають. Завідуюча ВІП В. Г. Прохорова звітує широкому загалу винахідників, науковців, патентознавців про інформаційне забезпечення та підтримку винахідників. Представники ЦІПВ поряд з найкращими винахідниками інститутів, підприємств, ВНЗ цього дня також отримують почесні грамоти та подяки від ХОРТВіР, Департаменту освіти і науки і навіть Державної служби інтелектуальної власності України за активну участь в інноваційному процесі в Харківському регіоні та сприяння розвитку винахідницької діяльності. Це висока оцінка роботи Центру та внеску в інноваційний розвиток.

Працівники ЦІПВ активно використовують сучасні інформаційні технології в просвітницькій діяльності. Це дозволяє розкрити багатство інформаційних ресурсів, у тому числі і віртуальним користувачам, розширити кордони спілкування. З 2013 р. у відділі щороку організовуються інтерактивні круглі столи, конференції. Такі заходи відбуваються в режимі відеотрансляції, інтернет-користувачі мають можливість дивитись їх в он-лайн режимі. Вдалою була інтерактивна науково-практична конференція «Космонавтика: історія досягнень та крок у майбутнє», активну участь у якій взяли користувачі патентно-технічного відділу Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія. Участь в організації та проведенні конференції взяли також представники громадського координаційного комітету «Харків ракетно-космічний», які підготували

узагальнені рекомендації конференції та Харківського державного авіаційного виробничого підприємства, які представили музейну експозицію, присвячену ювілею Ю. О. Гагаріна та внеску заводу в розвиток космічної галузі.

Потенційна здатність ЦІПВ брати участь у суспільних процесах, встановлювати горизонтальні і вертикальні зв'язки в муніципальному просторі з установами освіти, науки, виробництва, ініціювати обговорення актуальних проблем на конференціях, засіданнях круглих столів зумовлює ефективність соціального партнерства. Завдяки міжвідомчий взаємодії, співпраці з громадськими організаціями урізноманітнюється діяльність Центру, розширюється коло контактів, що своєю чергою викликає вдячність читачів, прихильність громади, відданість партнерів. На початку кожного року проводиться презентація проекту «Взаємодія» з метою налагодження взаємовигідної співпраці, розширення ділових контактів і подальшого інтегрування бібліотеки в науковий, економічний, освітній і культурний простір Харкова. Учасники презентації одержують анонс-резюме заходів, що відбуватимуться протягом року в читальному залі відділу, а також укладаються договори на інформаційне співробітництво в межах проекту «Взаємодія».

Консультаційна допомога науковцям, винахідникам, патентознавцям, інформаційне забезпечення установ Харкова – це традиційні напрямки діяльності з 1956 р. – часу створення відділу патентів. Змінилися форми і методи інформування користувачів та установ, але інформаційне забезпечення залишається важливим напрямком діяльності ЦІПВ. Сьогодні – це тематичні перегляди на замовлення установ, щоквартальні або щомісячні дні інформації, тижні винахідника або стандартизатора, тижні якості. Ці заходи організовуються за межами бібліотеки, тобто в бібліотеках-замовниках.

Консультативну допомогу з питань патентної інформації та документації надають користувачам усі фахівці відділу. Патентний повірений консультує з питань охорони, використання та захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності, надає методичні рекомендації з оформлення заявочних документів на об'єкти інтелектуальної власності, складання договорів про передачу прав та ліцензійних договорів щодо об'єктів інтелектуальної власності тощо. Сьогодні консультації надаються не тільки в читальному залі, але і в онлайновому режимі, для віддалених користувачів, наприклад, для учасників проекту «Innovation – 482», що

обумовлено договором про співробітництво з науково-інформаційної та науково-соціальної діяльності.

Дні патентознавця, що систематично проводяться в читальному залі – це інформаційна та консультативна підтримка користувачів. Захід складається з інформаційного повідомлення патентного повіреного, бібліографічного огляду нових надходжень з питань інтелектуальної власності методиста Центру, обміну досвідом учасників та консультацій патентного повіреного. Працівники ЦІПВ надають **методичну допомогу** користувачам – партнерам по спільній роботі не тільки в читальному залі, але і здійснюють відвідування бібліотек, патентних відділів установ. Відвідування бібліотек – це не лише вивчення рівня інформаційного забезпечення потреб фахівців документними ресурсами на допомогу інноваційній діяльності, надання консультаційної і практичної допомоги, але і гарна форма роботи з налагодження партнерських відносин, розширення контактів, залучення користувачів до просвітницької діяльності Центру, знайомства з досвідом роботи міжвідомчих установ

Удосконаленню діяльності ЦІПВ сприяє **участь у науково-дослідній роботі**. Фахівці Центру взяли участь у таких локальних наукових дослідженнях: «Інформаційні потреби користувача ХДНБ ім. В. Г. Короленка з позицій моніторингу», «Формування інформаційної культури користувача ХДНБ», «Історія ХДНБ ім. В. Г. Короленка» за власною підтемою «Історія патентних фондів ХДНБ», а також у самостійних дослідженнях «Галузеві патентні фонди на допомогу інноваційній діяльності» та «Фонди НТД зі стандартизації підприємств та установ Харкова». Проведення досліджень і насамперед інтерв'ювання та анкетування користувачів дають поштовх до формування дієвих механізмів в інформаційному забезпеченні і перезавантаження бібліотечного обслуговування. Вивчення сторінок історії бібліотеки, аналітична інтерпретація ідей, які реалізувались в окремі історичні періоди, погляд на пройдений етап допомагають у вирішенні проблем сьогодення. Дослідження історії – це збереження й примноження кращого досвіду, традицій, напрацьованих не одним поколінням короленківців.

Плани впровадження досліджень, особливо самостійних, містили багато конкретних заходів з підвищення інформаційної культури користувачів, нові креативні форми в системі підвищення знань з

інтелектуальної власності для молоді, використання інформаційно-комунікаційних технологій для популяризації фондів ВІП та забезпечення доступу до знань. Важливе місце в діяльності ЦІПВ, формуванні його іміджу належить підготовці видань, останнім часом значно збільшилася їх кількість, змінилися типи і види. Декілька років поспіль до Міжнародної конференції «Сотрудничество для решения проблемы отходов» готувалися каталоги виставок, а у збірниках доповідей цієї конференції друкувалася розгорнута рекламна інформація про фонди бібліотеки та послуги, що надаються працівниками ЦІПВ.

З метою популяризації фондів відділу також укладаються бібліографічні покажчики з актуальної тематики, більшість з яких створюється на замовлення науково-дослідних інститутів та різних установ міста. А досягнення винахідників і науковців – користувачів відділу – відображаються у віртуальній виставці «Винахідники Харкова – читачі ХДНБ ім. В. Г. Короленка», а також у біобібліографічних покажчиках серії «Винахідники Харківщини». Щороку готуються статті про діяльність ЦІПВ для періодичних видань «Інтелектуальна власність», «Винахідник і раціоналізатор України», «Освіта і право».

Реклама просвітницьких заходів постійно публікується в соціальних медіа. Позиціонування бібліотеки, просування її послуг – одне з основних завдань ЦІПВ. Соціальні медіа – це чудова можливість миттєво повідомити величезній аудиторії про конкурси, просвітницькі заходи, що організовуються ЦІПВ. Власну сторінку створено на Facebook та ВКонтакте, де є друзі і партнери. За роки існування Центру склалися міцні зв’язки з Харківською обласною телерадіокомпанією. Медіа-партнерами просвітницьких заходів є журналісти ОТБ Ганна Прокаєва (програма «Фабрика ідей») та Ніна Столярова (програми «Дзеркало науки», «Європоступ»), а також Обласного радіо – Ігор Яворський (програма «Інновації. Технології. Рішення»), Федір Нещета (програма «Агро сектор»), Валентина Кульчицька (програми «Акценти Слобожанщини», «На жорнах війни») та інші. Уся діяльність ЦІПВ побудована на використанні краудсорсинг-технологій, тобто залученні до співпраці талановитих, ініціативних людей. Яскравими прикладами втілення **краудсорсингу** можна вважати створення логотипу Фестивалю науки студентами Харківської державної академії дизайну і мистецтв, підготовку

та читання лекцій у Школі молодого винахідника з циклу «Видатні події та постаті в історії науки і техніки» знаним популяризатором історії науки і культури Е. І. Городецькою, проведення майстер-класів для молодих винахідників, новаторів, стартаперів та всіх, хто цікавиться винахідництвом та енергозберігаючими технологіями, створення клубу «Екологія і енергетика» з ініціативи двох впливових організацій – Національного природного парку «Слобожанський» та громадської організації «Енергія миру». Наймасштабнішим прикладом краудсорсингу у 2015 р. став створений молодим науковцем, переселенцем із Донецька Іваном Бондаренком науково-соціальний проект «Ukr. tech. fest», реалізований спільно з бібліотекою. Саме Іван провів грандіозну підготовчу роботу з організації конкурсу в мережі Інтернет, а також із пошуку спонсорів для нагородження переможців.

За 10 років існування Центром організовано понад 1000 різноманітних заходів, започатковано багато ініціатив, проектів, інновацій. Підбиваючи підсумки першого десятиріччя, варто зазначити, що ЦІПВ має певні здобутки і досягнення, а ВІП отримав новий імпульс до розвитку.

Список бібліографічних посилань

1. Ісаєнко О. Інноваційні бібліотечні технології інформаційного обслуговування. Київ, 2011. 158 с.

2. Прохорова В. Г. Неформальна освіта – важливий напрямок діяльності Центру інформаційної підтримки винахідництва ХДНБ ім. В. Г. Короленка // Короленківські читання 2015. Харків, 2016. Ч. 1. С. 133–139.

3. Прохорова В. Г. Просвітницька та іміджева діяльність відділу науково-інформаційного забезпечення інноваційних процесів у дзеркалі медіа-простору регіону // Короленківські читання 2013. Харків, 2014. Ч. 1. С. 136–146. Електрон. аналог: URL : http://ru.calameo.com/read/000632945139bc3780af6.

4. Стогній, Є. С. Оголошено конкурс серед молодих винахідників Харківщини // Інтелект. власність. 2008. № 6. С. 77–78.

Л. І. Кравченко

РОЛЬ ФОНДІВ НОРМАТИВНО-ТЕХНІЧНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ЗІ СТАНДАРТИЗАЦІЇ ХДНБ ім. В. Г. КОРОЛЕНКА У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОТРЕБ ФАХІВЦІВ ХАРКОВА

Анотація. *Розглядається роль фонду нормативно-технічної документації зі стандартизації ХДНБ ім. В. Г. Короленка у забезпеченні інформаційних потреб фахівців міста. Висвітлюється робота з фондом та довідково-пошуковим апаратом до нього.*

Ключові слова: *ХДНБ ім. В. Г. Короленка, фонд нормативно-технічної документації зі стандартизації, довідково-пошуковий апарат, стандарти, заходи.*

Аннотация. *Рассматривается роль фонда нормативно-технической документации по стандартизации ХГНБ им. В. Г. Короленко в обеспечении информационных потребностей специалистов города. Освещается работа с фондом и справочно-поисковым аппаратом к нему.*

Ключевые слова: *ХГНБ им. В. Г. Короленко, фонд нормативно-технической документации по стандартизации, справочно-поисковый аппарат, стандарты, мероприятия.*

Annotation. *The role of the fund of normative and technical documentation for Standardization KSSL them Korolenko in providing information needs of city professionals. It highlights the work with the foundation and reference aids to it.*

Key words*: HSNL them Korolenko, fund regulatory and technical standardization of documentation, reference and search tools, standards, events*.

В усі часи люди прагнули до якості виробленої продукції. Адже потрібно гарантувати безпеку її виробництва та використання, а також надання послуг, збереження здоров’я людини, навколишнього середовища. Нині, в умовах існування атомних електростанцій, погіршення екології, використання складної військової техніки, загострення проблеми безпеки людини тема якості стає особливо актуальною.

Покращувати якість продукції та послуг можна дотримуючись вимог стандартів та іншої нормативно-законодавчої документації. Слово «стандарт» (від англ. standard) у буквальному розумінні означає «норма», «зразок», «мірило», а в широкому – це еталон, за допомогою якого держава здійснює науково обґрунтоване управління якістю. Стандарт є основним

нормативним документом, що регламентує виробництво продукції та послуг. Стандарти можуть бути розроблені на матеріальні предмети, продукцію тощо та на норми, правила, вимоги до об'єктів організаційно-методичного та загальнотехнічного характеру. Стандарти встановлюють вимоги до якості і надійності, методів контролю і випробувань продукції. З цією метою створюється термінологія, система одиниць, вимог до метрологічного забезпечення, маркування, пакування, транспортування, експлуатаційних документів та інформації для споживачів, необхідні для оцінювання та вибору ними продукції. Дотримання вимог нормативних документів істотно полегшує та спрямовує діяльність виробника продукції щодо забезпечення її ринкової відповідності за критеріями конкурентоспроможності та якості.

Стандарти та інші нормативні документи складають значну частину нормативної бази економіки країни. Розробку стандартів здійснюють науковці і спеціалісти головних та базових організацій зі стандартизації в усіх галузях господарства. На основі результатів науково-дослідних, проектно-конструкторських і дослідницько-технологічних розробок, у стандартах встановлюються перспективні вимоги, закладаються не тільки показники, що визначають якість продукції на певному етапі виробництва, але й перспективні показники технічного рівня, економічності, відповідно до яких має проектуватися й виготовлятися нова продукція.

Стандартизація робить важливий внесок в інновації та є основним чинником для підтвердження якісних характеристик продукції, використання та впровадження нових технологій і розширення ринків збуту та доступу до світового ринку. Це відбувається в тому випадку, коли стандарти є результатом роботи найкращих фахівців та містять не тільки загальні знання, але і «ноу-хау». Стандарти, що не відповідають сучасним вимогам, перешкоджають інноваціям, а мінімальні характеристики якості можуть зменшити їх прибутковість. Регулярний перегляд та перевидання стандартів гарантує розширення номенклатури продукції та дозволяє враховувати новітні досягнення. За наявності стандартизації інноваційний процес з унікального стає тиражованою процедурою, що дозволяє визначити розвиток і використання інноваційної продукції не сотнями споживачів, а мільйонами.

Стандарти з випередженими вимогами є своєрідним прогнозом технічного прогресу для продукції, що розробляється. Математичні методи оптимізації кількісних вимог стандартів сприяють отриманню найвищого ефекту від стандартизації. Продукцію вирізняє висока якість, якщо

дотримані відповідні вимоги стандартів та інших нормативних документів. З метою забезпечити безкоштовну максимальну доступність нормативних документів для широких кіл користувачів, суб'єктів господарської діяльності, науково-технічних об'єднань, розробників національних і міждержавних стандартів, членів технічних комітетів стандартизації та окремих громадян інформацією щодо нормативних документів працює відділ науково-інформаційного забезпечення інноваційних процесів (ВІП) Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка (ХДНБ), в якому зосереджений фонд нормативно-технічної документації (НТД) зі стандартизації.

Закон України «Про стандартизацію» установлює правові та організаційні засади стандартизації в Україні, дає визначення термінів, а саме:

Національний стандарт – стандарт, прийнятий національним органом стандартизації та доступний для широкого кола користувачів;

Нормативний документ (НД) – це документ, що встановлює правила, настанови чи характеристики діяльності або її результатів. Цей термін охоплює такі поняття, як «стандарт», «кодекс усталеної практики» та «технічні умови». Стандарт – це нормативний документ, заснований на консенсусі, прийнятий визнаним органом, що встановлює для загального і неодноразового використання правила, настанови або характеристики діяльності чи її результатів, та спрямований на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері [1; 2].

Багатогалузевий фонд НТД зі стандартизації ХДНБ налічує понад 35 тис. примірників, зокрема:

- національні стандарти України (РСТУ, ДСТУ, ДСТУ ISO, ДСТУ IEC, ДСТУ EN;
- державні класифікатори, керівні нормативні документи, рекомендації, державні будівельні норми;
- міждержавні стандарти (ГОСТ);
- стандарти міжнародних організацій ISO та IEC
- стандарти інших країн;
- техніко-економічні нормативи і норми та ін.[3].

Фонд комплектується за усіма рубриками Міжнародної класифікації стандартів, переважно документами з галузей, що відповідають профілю розвитку Харківського регіону. Здійснюється це централізовано віділом наукового формування документних ресурсів і документообміну ХДНБ за

участю ВІП на основі «Єдиного профілю комплектування основного, спеціалізованих і підсобних фондів ХДНБ ім. В. Г. Короленка» вітчизняними виданнями та «Профілю комплектування спеціалізованого фонду ВІП». Забезпечення стандартами здійснюється через офіційних агентів з розповсюдження копій нормативних документів «Магазин стандартів», приватне акціонерне товариство «Харківський центр науково-технічної та економічної інформації» (ПРАТ «ХЦНТЕІ»), державне підприємство «Харківстандарт-метрологія». Як обов'язковий примірник документи надходять переважно від видавництва «Форт». Усі стандарти, які надійшли до ВІП, підлягають сумарному обліку в «Книзі сумарного обліку спеціалізованого фонду ВІП» та в «Книзі підсобного фонду ВІП» в залежності від видання. Індивідуальний реєстраційний облік документів здійснюється у нумераційному каталозі нормативно-технічної і технічної документації. Одиницею індивідуального обліку є назва стандарту. Організація фонду НД є сукупністю таких процесів: прийняття, облік, складання бібліографічного запису, предметизації, розміщення та зберігання документів.

Головною умовою ефективного використання фондів НД є підтримання його в актуальному стані, що досягається постійним відслідковуванням за офіційними джерелами інформації відомостей про прийняття нових НД, скасування стандартів, прийняття змін та поправок до чинних нормативних документів, які зберігаються у фонді бібліотеки. У відділі систематично виконується регламентований комплекс вимог до офіційного корегування стандартів протягом терміну їх чинності. Відповідно до інформаційного покажчика «Стандарти», який видає Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості, працівники відділу вносять до нумераційного каталогу та фонду НТД відомості про зміни, поправки, скасування документів, термін чинності. У такий спосіб фонд підтримується в актуальному стані. Окремо існує фонд документів, що втратили чинність.

У відділі щокварталу оновлюється інформаційно-довідкова система «Зодчий», яка пропонує користувачам понад 10 тис. повнотекстових НД з будівництва та архітектури, документи з питань управління та забезпечення якості в будівництві, довідкові і методичні матеріали в режимі перегляду. Це національні стандарти України, державні будівельні норми, державні класифікатори, міждержавні стандарти, відомчі будівельні норми України, «Сборники цен на проектные работы для

строительства» та ін. Базу даних безкоштовно надає бібліотеці Інформаційно-технічне бюро з будівництва.

Окрім 35-тисячного фонду нормативних документів ВІП, у відділі наукової організації і використання основного фонд зберігаються «Строительные нормы и правила», «Единые нормы и расценки». Користувачам пропонуються інструктивно-методичні та довідкові матеріали, збірники законодавчих актів, періодичні видання з питань стандартизації, термінологічні словники та підручники.

Розвинений довідково-пошуковий апарат до фонду має в своєму складі систему бібліотечних каталогів і картотек як традиційних, так і електронних та офіційні видання «Каталог нормативних документів», покажчики «Міждержавні стандарти», «Стандарти Міжнародної організації зі стандартизації». Систему бібліотечних каталогів утворюють нумераційний каталог нормативно-технічних (НТ) і технічних документів (ТД), алфавітний каталог НТ і ТД, допоміжний алфавітно-предметний покажчик до нумераційного каталогу НТ і ТД, картотека документів з науково-технічної інформації та бібліотечної справи, алфавітна картотека збірників нормативно-технічних документів, картотека стандартів, що втратили чинність. Наявність багатоаспектного довідково-пошукового апарату дає можливість проведення різних видів пошуку: нумераційного, тематичного, систематичного, предметного.

Фонд НТД зі стандартизації ХДНБ, що містить національні, міждержавні і галузеві НД, є тією підвалиною, на якій ґрунтується система управління якістю, система екологічного керування та система управління безпекою праці. У 2013 – 2014 рр. у ВІП проводилося самостійне регіональне дослідження «Фонди нормативно-технічної документації зі стандартизації підприємств та установ м. Харкова», що мало на меті виявити стан укомплектованості і використання стандартів у науково-технічних бібліотеках, інформаційних підрозділах різних установ Харкова. Об’єктом дослідження були фонди нормативних документів зі стандартизації. Ставилося завдання уточнити коло підприємств і організацій, які мають фонди НТД, потенційних партнерів, з’ясувати їхні можливості та залучити нових користувачів (індивідуальних та колективних) для міжбібліотечного обслуговування, інформаційного забезпечення.

Результати дослідження свідчать про те, що підрозділи зі стандартизації існують майже на кожному підприємстві, науково-дослідному інституті, вищому навчальному закладі, що взяли участь у

дослідженні. Роботи з підвищення ефективності виробництва, технічного рівня і якості продукції проводяться з дотриманням вимог стандартів. На деяких підприємствах працюють технічні комітети, на які покладені функції розробки, розгляду і погодження міжнародних (регіональних) та національних стандартів за певним напрямком діяльності. Одним з результатів впровадження підсумків дослідження є поповнення фонду ВІП робочими копіями ДСТУ, які використовуються як довідкові, від установ – розробників нормативних документів, де працюють технічні комітети. У 2015 р. одержано 32 таких документа.

Сьогодні у місті для комплектування фондів офіційними примірниками нормативних документів створено всі умови. Працюють агенти Держспоживстандарту в системі виготовлення та розповсюдження копій НД на паперових та електронних носіях, захищених ідентифікаційними елементами з легалізації та актуалізації стандартів – це державне підприємство «Харківстандартметрологія», (ПРАТ «ХЦНТЕІ»), «Магазин стандартів». Проте в комплектуванні фондів НД існують проблеми з фінансуванням. В умовах економічної нестабільності, дефіциту бюджетних асигнувань працівники відділу неспроможні комплектувати деякі джерела, спрямовуючи зусилля на досягнення повноти фонду іншими заходами. Підкреслюючи роль і значимість згаданих установ, слід зазначити, що ВІП, в якому зосереджений фонд НТД, прагне зберегти безкоштовний доступ до важливої частини інформаційного масиву бібліотеки, роблячи цим свій внесок в інноваційний розвиток суспільства.

У відділі постійно удосконалюється робота з обслуговування користувачів шляхом застосування сучасних інноваційних інформаційних технологій. Особливе значення має бажання розкрити важливий офіційний документний ресурс бібліотеки, сприяти активнішому його використанню. Це обумовило створення електронної бази даних (БД) «Електронний каталог "Система стандартів з інформації, бібліотечної і видавничої справи" (СІБВС)» та бібліографічного покажчика «Нормативно-технічні документи зі стандартизації у фонді ХДНБ ім. В. Г. Короленка на допомогу інформаційній діяльності, бібліотечній та видавничій справі». Покажчик містить 157 бібліографічних описів нормативно-технічних документів з інформаційної діяльності, видавничої та бібліотечної справи.

БД «СІБВС» містить відомості про всі види наявних у відділі нормативних документів, що стосуються бібліотечної справи. До БД увійшли стандарти не тільки СІБВС, а й «Система оброблення інформації», «Інформаційні технології», «Інформація і документація»,

«Національна стандартизація», «Державна уніфікована система», «Репрографія», «Система управління якістю», «Страховий фонд документації». Сьогодні БД «СІБВС» є частиною БД «Бібліотекознавство. Бібліографознавство. Книгознавство», сформованої фахівцями кабінету бібліотекознавства імені Л. Б. Хавкіної, що представлена на сайті бібліотеки. Також у відділі формується БД «Стандарти», що наповнюється новими надходженнями нормативних документів та плановим ретровводом.

Останнім часом працівники ВІП намагаються активніше пропагувати фонд стандартів. Інформація про надходження нових НД надається на сайті бібліотеки у розділі «Виставки нових надходжень. Нові видання, що надійшли до фонду читального залу відділу науково-інформаційного забезпечення інноваційних процесів». Незважаючи на труднощі у відділі розширюється репертуар джерел, активізується реклама фонду стандартів. Цьогоріч створено і виставлено на YouTube відеоролик з просування фонду стандартів «Інформаційна скарбничка. Стандарт. Безпека. Якість». Нещодавно запроваджено такі нові заходи: дні стандартизатора, тижні якості, що стимулювало залучення нових читачів (метрологів та стандартизаторів). Заплановано створити віртуальну виставку «Стандартизація – шлях до розвитку конкурентоспроможності продукції на світовому ринку». На базі фонду НТД традиційно проводяться дні інформації, тематичні виставки у читальному залі ВІП, дні фахівця, науково-практичні семінари та практичні заняття для студентства, тематичні добірки на актуальні теми за запитами організацій і установ міста, тижні стандартизатора у вищих навчальних закладах, майстер-класи з впровадження європейських стандартів, тренінги.

Користувачам надаються відомості про документи фонду стандартів (наявність, перевірка чинності документів в Україні, у разі заміни – відомості про те, який документ прийнято на заміну, перевірка наявності в стандарті змін та поправок, які надаються в щомісячному інформаційному покажчику «Стандарти» ІПС), бібліографічні та фактографічні довідки на основі документів зі стандартизації, довідки на основі офіційного видання «Каталог нормативних документів».

В очолюваному В. Г. Прохоровою ВІП послідовно, крок за кроком впроваджуються нові методи роботи з популяризації фондів відділу із залученням до співпраці різних організації. На жаль, останнім часом зникають уславлені колись заводи, не всі науково-технічні бібліотеки працюють. Та все ж з багатьма установами співпраця і партнерство

підтримується. У 2012 р. ХДНБ взяла участь у конкурсі «Краща продукція Харківщини» і перемогла у номінації «Послуги, які виконуються або надаються у побутовій та виробничій сферах».

Отже, протягом багатьох десятиріч збирання, формування і популяризації фондів НТД працівники ВІП підтримують тісні контакти з науковими, виробничими та навчальними установами міста, здійснюють орієнтацію інформаційних можливостей на актуальні потреби, створюють сприятливі умови для інформаційного забезпечення користувачів, підвищення рівня якості продукції з харківською маркою.

Список бібліографічних посилань

1. Про стандартизацію : Закон України від 5.06.2014. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1315-18/page.

2. Стандартизація як інструмент забезпечення інноваційної діяльності / Б. Гриньов та ін. // Стандартизація, сертифікація, якість. 2013. № 3. С. 13—16.

3. Кравченко Л. І. Фонди нормативно-технічної документації Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка: історія і сьогодення // Бібл. форум України: історя, теорія і практика. 2015. № 4. С. 23—25.

І. М. Рибак

ВІРТУАЛЬНА ДОВІДКОВА СЛУЖБА ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ імені В. Г. КОРОЛЕНКА: ДЕСЯТИРІЧНИЙ ДОСВІД РОБОТИ

Анотація. *Розглядається досвід роботи довідкової служби ХДНБ ім. В. Г. Короленка.*

Ключові слова: *віртуальна довідка, запити, віддалені користувачі, інформаційні потреби.*

Аннотация. *Рассматривается опыт работы справочной службы ХГНБ им. В. Г. Короленко.*

Ключевые слова*: виртуальная справка, запросы, удаленные пользователи, информационные потребности.*

Annotation*. The experience of Reference Service in KSSL them Korolenko is considered.*

Key words: *virtual reference, requests, remote users, information needs.*

Сучасний рівень інформаційного та технологічного розвитку суспільства і швидкі зміни потреб людей поставили бібліотеки перед

необхідністю шукати нові підходи до довідково-інформаційного обслуговування та забезпечити доступ до інформації для віддалених користувачів. Це сприяло виникненню в бібліотеках нових видів послуг, які поєднали нові технології з традиційними формами обслуговування. До таких проектів належить створення віртуальних довідкових служб. Надання довідково-бібліографічної допомоги у віртуальному середовищі стає невід'ємним елементом системи обслуговування великої кількості бібліотек.

Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка (ХДНБ) – одна з перших бібліотек Східного регіону, що стала здійснювати віртуальне обслуговування. Віртуальна довідка (ВД) була започаткована і впроваджена з 18 квітня 2005 р. як бібліографічно орієнтований сервіс, що ґрунтується на використанні професійних знань і фахової підготовки бібліотечних фахівців високого рівня. ВД допомагає здійснювати пошук політематичної бібліографічної інформації в режимі «запит-відповідь» і надає широкий спектр послуг, а саме:

- професійний тематичний пошук документів;
- уточнення вихідних відомостей видання;
- виконання довідок щодо наявності потрібного видання в каталогах ХДНБ;
- пошук фактографічної інформації;
- навігація сайтом бібліотеки;
- рекомендація електронних джерел (сайтів бібліотек, електронних каталогів, бібліографічних та реферативних баз даних (БД), відповідно до запиту користувача).

Усі знайдені відомості документально підтверджуються із зазначенням джерел отримання інформації. Служба ВД керується у своїй роботі такими принципами:

- загальнодоступність для всіх користувачів, незалежно від місця проживання, вікового та соціального статусу;
- безкоштовність звернення до ВД та отримання відповідей на запити, що не потребують складного бібліографічного пошуку й роботи з великим масивом інформації та суцільного перегляду документів за великий проміжок часу;
- універсальність запитів, що приймаються до виконання, за умови, що вони не порушують чинне законодавство;
- оперативність виконання запитів (виконання запитів здійснюється в режимі роботи бібліотеки за порядком їх отримання

протягом однієї доби, але, якщо запит складний і потребує додаткового часу й джерел пошуку, тривалість виконання може становити до трьох діб);

- обов'язковість надання відповідей навіть якщо інформація не знайдена (запит з будь-якої причини виконати неможливо, бібліограф ВД приймає рішення виконувати та доводить до відома користувача причину. Фактично відмови надаються лише в тих випадках, які в бібліотеках позначають «відсутність у фонді»);
- відповідність мови відповіді мові запиту (інформація може надаватися користувачу за його бажанням українською, російською, англійською, німецькою та французькою мовами);
- лаконічність і ввічливість у спілкуванні з користувачами;
- повна відкритість бази запитань і відповідей для користувачів (не всі запити користувачів є унікальними, часто вони бувають повторюваними чи подібними. Коли той чи інший запит був виконаний раніше, користувач отримає посилання на архів виконаних довідок із зазначенням номера відповіді. Саме тому можливе багаторазове використання відповідей на запити, отримані у різний час, але вони завжди актуалізуються і доповнюються новими публікаціями).

Приймання запитів від користувачів відбувається автоматично й цілодобово. Куратором ВД є відділ інформаційно-бібліографічної роботи. Запити розподіляються для виконання між підрозділами бібліотеки відповідно до їх спеціалізації і виконуються бібліографами відділу інформаційно-бібліографічної роботи, відділу «Україніка» імені Т. Г. Шевченка, відділу літератури іноземними мовами та міжнародних зв'язків, відділу науково-інформаційного забезпечення інноваційних процесів, науково-дослідного відділу документознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів, відділу науково-методичної роботи, кабінету бібліотекознавства імені Л. Б. Хавкіної. Відповідальний бібліограф у кожному відділі приймає від куратора запити, що надійшли, оцінює складність і визначає шляхи пошуку інформації, розподіляє завдання між співробітниками або виконує сам.

Відповідь на запит в електронному вигляді відправляється куратору ВД, який розміщує її на сайті бібліотеки. Технічну підтримку програмного забезпечення здійснює відділ впровадження бібліотечно-інформаційних систем і технологій та підтримки баз даних. На початку діяльності у роботі служби виникали труднощі через недосконалість програмного

забезпечення, формалізованого поля запиту, відсутності відомостей про користувачів та зворотного зв’язку з ними.

Усі ці недоліки були враховані і при створенні нового програмного забезпечення: у 2011 р. була вдосконалена Web-форма запиту та введені додаткові поля для заповнення (ім`я, рід занять, мета запиту, вид документів, місто/країна, адреса електронної пошти). Це дозволило отримувати більш повну інформацію про віддаленого користувача та надавати йому вичерпну відповідь. Харківським відвідувачам надається більше інформації місцевого характеру, якою немісцевим користувачам скористатися неможливо. Для сторонніх користувачів, незнайомих з особливостями роботи бібліотеки, її продуктами і послугами, надається більш розгорнута відповідь, щоб виключити «нескінченне» листування, яке містить уточнюючі відомості. Знання мети запиту також суттєво впливає на якість відповідей, адже запит школяра і запит науковця потребують різного кола джерел та рівня відбору відомостей.

Користувач вирішує самостійно, чи потрібно вказувати адресу своєї електронної пошти, але в разі необхідності наголошується на уточненні запиту. Безумовно, на загальний огляд виставляється лише ім'я користувача, сам запит і відповідь на нього, всі інші відомості мають конфіденційний характер. Також з 2011 р. з’явилась можливість пошуку в архіві виконаних довідок за датою, номером запитання та словами з тексту запитання шляхом заповнення відповідного поля пошукової форми. На жаль, з технічних причин архів виконаних довідок за 2005–2010 рр. був втрачений.

Важливим здобутком у новому програмному забезпеченні став облік роботи в автоматизованому режимі, який забезпечив достовірність показників роботи служби, позбавив бібліографів кропітких підрахунків вручну, а також надав більше можливостей для аналізу та оцінки діяльності ВД. Аудиторія віддалених користувачів ВД формувалася поступово та дуже схожа на аудиторію, що знайома бібліографам за традиційними формами обслуговування. Переважно – це студенти та старшокласники (55%). Їхня мета – отримання інформації, потрібної для виконання навчальних завдань, підготовки курсових і дипломних робіт. Друга група користувачів, які звертаються за інформацією – це науковці та фахівці, запити яких пов’язані з професійною діяльністю. Частка таких користувачів щороку зростає і нині складає 40%.

Протягом всього часу існування ВД найбільш типовими запитами є тематичні довідки різного ступеня складності (65% від усіх виконаних

довідок). Останнім часом простежується тенденція до ускладнення та збільшення кількості запитів дуже вузької тематики (особливо з питань техніки, хімії, технології виробництва продукції тощо). Наприклад: «Синтез, хімічні перетворення та фармакологічна активність 3-R-похідних 3-гідроксиіндолін-2-ону», «ТЕМПЕСТ технології і захист інформації в каналах ПЕМВН», «Микроорганизмы при производстве этанола». Виконання таких запитів потребує ретельного аналізу та з'ясування термінології, уточнення галузей знання та предметних рубрик. Працівники служби все частіше змушені звертатися до спеціальної літератури та за допомогою до співробітників відділу наукової систематизації, предметизації та організації систематичних каталогів.

Вагому частину тематичних запитів складають краєзнавчі (15%), які виконує відділ «Україніка» імені Т. Г. Шевченка. На такі запити даються найбільш повні відповіді з використанням усіх доступних джерел інформації. Частіше користувачів цікавлять відомості про видатних людей Харківщини, історія краю. На другому місці (30%) за кількістю отриманих запитів стоять адресні – про наявність того чи іншого документа в бібліотеці. Із започаткуванням служби он-лайн замовлення літератури кількість адресних запитів збільшилася. Отримавши відомості про видання в бібліотеці із зазначенням шифру зберігання, користувач має змогу попередньо замовити це виданняна на сайті бібліотеки і не витрачати час на самостійний пошук і очікування. Особливо цю зручність оцінили користувачі з Харківської області, Полтави, Сум, які часто приїжджають до Харкова і мають можливість оперативно отримати необхідні видання у читальному залі й скоротити час перебування в бібліотеці. Кількість фактографічних, уточнювальних та інших довідок невелика (5%) і має тенденцію до скорочення.

Тематика отриманих запитів хоча й різноманітна, але протягом 10 років роботи ВД є стабільною. У більшості випадків – це сфера гуманітарних (60%), технічних (20%) і природничих наук (15 %). Серед гуманітарних найпопулярніші запитання стосуються економіки, права, історії, педагогіки та літератури. Географія запитів ВД виходить за межі регіону і навіть країни. Більшість, звісно, надсилають жителі Харкова та Харківської області (85%). Це реальні чи потенційні читачі ХДНБ. Працівники служби максимально інформують їх про власні фонди та послуги, і певна кількість віртуальних відвідувачів за бажанням чи за необхідністю перетворюється на реальних. На другому місці за кількістю звернень є жителі Києва та Київської області (6%). Постійні запити надходять від користувачів Східного регіону (Дніпро, Полтава, Лубни,

Кременчук, Суми, Донецька область (Часів Яр, Слов'янськ), Луганська область (Северодонецьк, Рубіжне). Із західного регіону країни найчастіше звертаються львів'яни (3%), також надходять запити від користувачів з Тернополя, Луцька, Івано-Франківська, Хмельницького. Надходять запити і від користувачів центральних і північних областей (Рівне, Кіровоград, Кривий Ріг, Черкаси, Вінниця, Житомир, Бердичів). З-за кордону були запити з таких міст: Варшава (Польща), Триполі (Греція), Лос-Анжелес (США), Торонто (Канада), Москва (РФ).

Аналіз структури попиту і змісту запитів користувачів дозволяє простежити всі зміни у суспільстві, що відбулись за 10 років існування ВД. У перші роки роботи служби користувачі надавали переваги електронним матеріалам, такі звернення переважали. Складалося враження, що молодь хотіла звести до мінімуму зусилля на навчання. Без будь-яких церемоній вони вимагали від бібліографів ВД готові реферати, плани романів, виконання завдань з математики, написані кимось роботи з визначеної, інколи дуже вузької теми.

Але останнім часом ситуація кардинально змінилася. Користувачів перестали задовольняти готові реферати з Інтернету. Вони почали просити допомоги в доборі матеріалів для написання оригінальних робіт і зацікавилися друкованими публікаціями. На сьогоднішній день запити з вимогами готових робіт з Інтернету зовсім зникли. Користувачі цікавляться не просто інформацією на паперових носіях, майже в усіх запитах просять надати тільки ті видання, які є у фонді бібліотеки з обов'язковим зазначенням шифрів їх зберігання, щоб ознайомитися з ними в бібліотеці, а не механічно додати до списку використаної літератури. Це свідчить про підвищення рівня освіти в країні і збільшення вимог від викладачів навчальних закладів.

Усі ці зміни стали причиною того, що створений у 2007 р. проект «Корпоративна віртуальна довідкова служба наукових бібліотек Харкова» став нежиттєздатним. Проект мав на меті на основі безкоштовного і добровільного співробітництва об'єднати бібліотеки для обслуговування користувачів в режимі віддаленого доступу. Серед учасниць, крім ХДНБ, були бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», Харківського національного університету радіоелектроніки та Харківська міська спеціалізована музично-театральна бібліотека імені К. С. Станіславського. Об'єднання бібліотек різних типів від самого початку пішло не на користь корпорації. Коли з часом відбулася зміна уподобань користувачів, запити на електронні ресурси зникли і

збільшилася зацікавленість виключно матеріалами на паперових носіях, користувачі зробили вибір на користь фондів ХДНБ. Усі адресні довідки містили прохання перевірити наявність видання в каталогах ХДНБ, майже в усіх тематичних довідках теж робився акцент на бажання отримати список літератури з шифрами зберігання саме в нашій бібліотеці. Цьому сприяли загальнодоступність і універсальність фондів ХДНБ. Закритість фондів вузівських бібліотек, складність отримання видань для ознайомлення пересічному користувачу, якщо він не є студентом чи викладачем цього вузу, не задовольняла дописувачів служби. Звернень до Харківської міської спеціалізованої музично-театральної бібліотеки імені К. С. Станіславського, у зв'язку зі специфікою її фондів, було дуже мало.

Ще однією причиною звернень користувачів виключно до ХДНБ є унікальність її фондів і наявність висококваліфікованих фахівців з вузьких галузей. Саме до ХДНБ, як методичного центру Східного регіону, звертаються науковці і фахівці з питань бібліотечної справи, краєзнавства, за консультаціями стосовно рідкісних видань та технічною літературою. Тому проект «Корпоративна віртуальна довідкова служба наукових бібліотек Харкова» вичерпав себе і у 2015 р. перестав існувати. У сервісі бібліотеки залишилася тільки «Віртуальна довідка Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка», що продовжує плідно працювати протягом десятиліття.

За цей час значно зріс рівень інформаційної культури користувачів служби, зникли неетичність та неввічливість, які раніше часто фіксувалися бібліографами ВД. Також зникло незрозуміле чи нелогічне формулювання запитів. Ознайомившись з тими запитаннями, що надходять до служби зараз, можна побачити чітко сформульовані найбільш важливі моменти, що цікавлять користувача, і є корисними під час пошуку бібліографом релевантної відповіді на запитання. Дуже рідко трапляється так, що людина, яка звернулася до служби, не вітається. Завдання служби – створити таку атмосферу розуміння і довіри, в якій людина відчувала б себе максимально розкуто, але при цьому ставилася з глибоким почуттям поваги до оточуючих.

На початку роботи ВД надходили запити, обумовлені особистими уподобаннями користувачів, їхніми аматорськими заняттями, хобі, способами проведення дозвілля. Траплялися зовсім несподівані запити, наприклад: «Коли в світі з'явилася горілка чи тодішній її прообраз?», «Материалы по неоперационному увеличению груди», «Какую ответственность несет гражданин за нецензурную брань в общественном месте?». Інколи надходили і зовсім жартівливі запити: «У чому щастя

людини?». Але зараз такі запити зникли, сьогодні користувачі звертаються виключно за науковою інформацією для своєї професійної діяльності та навчання.

Коли служба ВД тільки створювалася і була новинкою в сфері інформаційних послуг, вона приваблювала багатьох пересічних користувачів. Частина з них «відсіялася», багато читачів навчилися самостійно шукати інформацію в мережі Інтернет. Аналіз довідок дозволяє стверджувати, що віртуальні користувачі, як і раніше, стикаються з проблемами пошуку саме наукової та бібліографічної інформації, за якою вони і звертаються до служби ВД. Якщо на початку роботи ВД більшість запитів надходило російською мовою, то в останні роки переважають запитання українською мовою, навіть від користувачів Східного регіону. Частка україномовних запитів постійно збільшується, що свідчить про поширення державної мови серед усіх верств населення і в усіх регіонах країни. Запити англійською та німецькою мовами складають лише 5%. Запитань французькою мовою не надходило.

Також цікаво спостерігати, як віддзеркалюються в запитах ВД події, що відбувалися на території нашої країни та в світі. На початку роботи служби запитання були більше пов'язані з культурними подіями у суспільстві, наприклад, під час демонстрації на телебаченні серіалу «Мастер и Маргарита» надійшов запит: «Есть ли критика Лотмана или Яблокова по роману М. Булгакова «Мастер и Маргарита», а після виходу останньої книжки Джоан Роулінг про Гаррі Поттера: «Есть ли в библиотеке критическая литература, аналитические статьи о романе Дж. Роулинг «Гарри Поттер». Останнім часом запити стали більше відображати бурхливі політичні події у суспільстві, надходять такі запитання: «Аналіз стану нормативно-правового забезпечення щодо комплектування Збройних сил України військовослужбовцями під час проведення АТО», «Обґрунтування рекомендацій щодо удосконалення роботи обласних військових комісаріатів в особливий період», «Комплексная военная медицинская экспертиза», «Адаптація військовослужбовців, звільнених у запас в США», «Яка література є в наявності в бібліотеці про ІДІЛ (ИГИЛ)?».

Постійних відвідувачів ВД стає все більше. Про це свідчить зростання кількості запитів, що містять подяки за попередні відповіді: «Дуже дякую працівникам бібліотеки за професіоналізм та допомогу», «Очень нужная и полезная служба!», «Дуже добре, що у вашій бібліотеці є послуга "Віртуальна довідка". Часто мені стає в нагоді, дякую!», «Звертаюсь до служби часто. Для науки дуже корисна послуга», «Дякую за

наявність можливості отримання відомостей віддаленому користувачу!», «Считаю виртуальную справку одной из наиболее полезных дополнительных услуг, предоставляемых коллективом ХГНБ им. В. Г. Короленко читателям! Спасибо!», «Огромное спасибо. Не раз к Вам обращалась, и никогда не было отказа. Списки предлагаемой Вами литературы всегда полные и очень помогают в учебном процессе», «Час від часу користуюсь Вашою допомогою. Ви завжди оперативні і професійні. Дякую», «Спасибо вам за такой удобный сервис в поиске необходимой информации».

Зростання числа подяк привело до того, що при оновленні Web-форми запиту та створенні нового програмного забезпечення у 2011 р. було додане поле «Ваш відгук або пропозиція щодо роботи служби». Позитивні відгуки користувачів щодо наданої інформації та звернення їх до служби з новими запитаннями – найголовніші критерії оцінки роботи ВД. За нормами міжнародних стандартів саме ці фактори свідчать про якість обслуговування віртуальних користувачів.

На сьогоднішній день споживачі інформаційних послуг володіють основами роботи на ПК і самостійно розшукують потрібну інформацію. Вже навіть з'явився вираз «ґуґлити інформацію» (шукати за допомогою програмних засобів). Багатьом здається, що в сучасному світі не потрібно особливого вміння для того, щоб знайти потрібну інформацію. Але, як показує практика, досвідчені бібліотекарі, як і раніше, набагато краще вміють працювати з великими обсягами інформації та здатні знаходити те, що часто не вдається виявити навіть профільним фахівцям.

Аналізуючи результати роботи ВД, можна з упевненістю констатувати, що нові форми бібліотечного сервісу доповнюють і розширюють можливості інформаційного обслуговування на більш високому технологічному рівні, що відповідає сучасним тенденціям у бібліотечному обслуговуванні.

Відомості про авторів

Бондар Костянтин Віталійович – завідуючий сектором науково-дослідного відділу документознавства, колекцій рідкісних видань та рукописів у 2013–2015 рр., кандидат філологічних наук

Бондаренко Станіслав Костянтинович – головний бібліотекар кабінету бібліотекознавства імені Л. Б Хавкіної

Борисенко Надія Петрівна – завідуюча відділом наукової організації і використання основного фонду

Кравченко Людмила Іванівна – завідуюча сектором відділу науково-інформаційного забезпечення інноваційних процесів

Лосієвський Ігор Якович – завідуючий науково-дослідним відділом документознавства, колекцій рідкісних видань та рукописів, доктор філологічних наук, заслужений працівник культури України

Михайленко Валентина Миколаївна – головний бібліотекар відділу наукової організації і використання основного фонду

Прохорова Віра Григорівна – завідуюча відділом науково-інформаційного забезпечення інноваційних процесів, заслужений працівник культури України

Рибак Ірина Миколаївна – завідуюча сектором інформаційно-біблографічного відділу

Романовський Валерій Степанович – доцент Харківської державної академії культури, кандидат історичних наук

Філатова Алла Валентинівна завідуюча відділом наукового формування документних ресурсів і документообміну

Чегринець Марія Миколаївна – головний бібліотекар відділу наукової систематизації, предметизації та організації систематичних каталогів

ЗМІСТ

Наукове видання

Збірник наукових праць
Вип. 8

Редактори: С. М. Миценко, Л. О. Каплун,
Н. О. Стрілець, *канд. наук із соціальних комунікацій*

Відповідальний за випуск В. Д. Ракитянська,
заслужений працівник культури України

Підписано до друку Формат паперу 60х84 1/16
друк. арк., обл.-вид. арк. Папір для множ. апаратів. Тираж
прим. Замовлення №
Ксерокс ХДНБ ім. В. Г. Короленка. 61003, Харків-3, пров. Короленка, 18.